

Special Issue (VI)
on
Dr. B. R. Ambedkar's 125th Birth Anniversary

ISSN-2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

2016

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies in Arts,
Commerce &
Social Sciences

Vol.I
Special Issue (VI)
Oct. 2016

Dr. Madhukarao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26
(Reaccredited 'B' by NAAC)

Managing Editor

Dr. R.P. Gan

Off. Principal

Dr. Madhukarao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Editor

Dr. Pradnya M. Bagade

Vice Principal, H.O.D., Economics

Dr. Madhukarao Wasnik P.W.S. Arts and
Commerce College, Nagpur

Associate Editors

1. Dr. Mahendra Gayakwad
2. Dr. Manisha Nagpure
3. Prof. Sudesh Bhowate
4. Dr. Megha Ramteke
5. Dr. Sumedh Nagdeve
6. Prof. Amruta Dorlikar

Advisory Committee

1. Dr. R.P. Gan
2. Dr. S.R. Mishra
3. Dr. M.J. Awasthi

Editorial Consultants**Dr. Avinash R. Nikam**

Head, Dept. of Economics

PSGVP's Arts & Commerce College
Shahada, Dist. Nandurbar (MS)

Dr. Vimelendra Kumar

Head, Dept. of Pali

Banaras Hindu University (UP)

Dr. Umesh Holani

Dean, Commerce Faculty

Jiwaji University, Gwalior (MP)

Dr. C.D. Naik

Head, Dept. of Ambedkar Research Center
Mahu (MP)

Dr. Sukhdev Dhanke

Asso. Prof. Dept. of Marathi

Rashtrasant Gadgebaba Amravati University,
Amravati (MS)

Dr. Dhirendra Shukla

Asso. Prof. Dept. of Hindi

Govt. Mahatma Gandhi
P.G. College (MP)

Dr. Vivek Kumar

Asso. Prof. and Head, Dept. of Sociology

Jawaharlal Nehru University, New Delhi.

Dr. Harsh Jagtap

Asso. Prof. Political Science

Pune Vidyapeeth,

Pune. (MS)

Dr. Anil Kathare

Head, Dept of History

Shree Shivaji College Tq. Kandhar,

Dist. Nanded (MS)

Dr. C. L. Khatri

Asso. Prof. and Head, Dept. of English

T.P.S. College, Patna (Bihar)

About us :

Dr.Madhukarao Wasnik PWS Arts and Commerce College began its educational crusade from 1968 with a very small strength of students in one of the backward areas of North Nagpur. It has turned into a well established institution catering to nearly four thousand students with an education inspired by the values of the Lord Buddha and Dr. Babasaheb Ambedkar. There are UG and PG Course Programmes in Arts and Commerce Streams. The institution has a well equipped library for the students and research scholars providing facilities like Book Bank, Research Cell, and Internet facilities. With a purpose to promote research, 'Pali and Dr. Ambedkar Thought Research Center' has been established which benefits many research scholars. Research is a very meaningful activity in the institution. The college has many publications to its credit. The present publication is also another milestone in this direction. Perusing the vision of Dr. Ambedkar, our institution is constantly moving ahead to accomplish its social responsibility of providing equal education to the marginalized sections of the society.

Editorial and Subscription Communication : Subscription

Perspectives	Institutional Rs. 300 (Annual)
Dr. Madhukarao Wasnik PWS Arts and Commerce College Kamptee Road, Nagpur-26 Phone : 0712-2653711 e-mail : perspectivepws@gmail.com	Individual Rs. 200 (Annual)

©All Right Reserved, Dr. Madhukarao Wasnik PWS Arts & Commerce College

Published by : Dr. Madhukarao Wasnik PWS Arts & Commerce College,
Kamptee Road, Nagpur-26

Printed by : Kalatmak Printing & Binding Bureau, Lashkaribagh, Nagpur.

संपादकीय.....

भारताच्या इतिहासाला कलाटणी देणारे, अमर्याद प्रतिकुलतेला अफाट बुद्धीमत्ता आणि दुर्दम्य इच्छाशक्तीने दिलेले उत्तर म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आबेडकर. भारतीय संविधानाच्या रूपाने ह्या देशाला लोकतंत्राचा अद्याग्रंथ बहाल करणाऱ्या या महामानवाचे जीवन म्हणजे धगधगता आणीकुण्ड होता. संपूर्ण विश्वात 'Symbol Of Knowledge' म्हणून सिद्ध झालेल्या व पुरस्त झालेल्या डॉ.बाबासाहेब आबेडकरांनी भारतात मानवमुक्तीसाठी अफाट असे कार्य केले आहे. अशा ह्या महामानवाच्या १२५ व्या जयंतीचे वर्ष केंद्र व गज्ज्य सरकारद्वारा संपूर्ण भारतभर शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी जयंती वर्ष म्हणून साजरे केले जात आहे.

पी.डब्यू.एस. महाविद्यालय हे आबेडकरी विचाराचे केंद्र आहे. महाविद्यालयाची स्थापनाच मुळात मिलीद व सिद्धार्थ महाविद्यालयाच्या प्रेरणेतून झाली आहे. महाविद्यालयाच्या स्थापनेपासूनच महाविद्यालयात दरवर्षी ६ डिसेंबर महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त 'डॉ.बाबासाहेब आबेडकर स्मृती व्याख्यानमाले' चे आयोजन करण्यात येते. राज्य सरकार व नागपूर विद्यापीठाने शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी जयंती निमित्ताने महाविद्यालयाने स्तरावर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्याचे आदेश दिले होते. त्या अनुशंगाने विविध कार्यक्रमांचा एक भाग म्हणून डॉ.बाबासाहेब आबेडकरांच्या विविध कार्याचा आढावा घेण्यासाठी एवढेच नक्ते तर त्याच्या कार्याचे संशोधनात्मक अध्ययन व्हावे ह्या दृष्टीने महाविद्यालयातर्फे महाविद्यालयाच्या ISSN No. असलेल्या संशोधन पत्रिकेचा हा विशेषाक काढण्यात आला आहे.

हा विशेषांक डॉ.बाबासाहेब आबेडकरांच्या विविध कार्याची इत्थेभूत माहिती सांगणारा नाही तसेच हे त्यांचे जीवनचरीत्रही नाही. त्यांच्या विस्तीर्ण अशा जीवनपटातून त्यांच्या जीवनाचा व त्यांच्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न आहे.

बाबासाहेबांच्या सर्वच कार्याचा यात समावेश करणे शक्य नाही तसेच पृष्ठसंख्येसह इतरही सर्व प्रकाराच्या मर्यादा संभाव्यून हे संकलन शक्य तितके चांगले करण्याचा प्रयत्न ह्या विशेषांकाच्या संपादक मंडळाने केला आहे. यात काही ना काही न्यूनता वा दोष गळीले असतील त्याबदल आम्ही लेखकांची व वाचकांची अग्रीम माफी मागतो.

संशोधन पत्रिकेचा दर्जा सातत्याने बाढविण्यासाठी योग्य लेखकांचे, योगदात्याचे सहकार्य उपयुक्त ठरले आहे. त्यांच्याबदल प्रथम तज्ज्ञा व्यक्त करते. या विशेषांकात इतरही अनेकांचे सहकार्य लाभले आहे. त्यात प्रामुख्याने संपादक मंडळाचे सदस्य डॉ. महेंद्र गायकवाड यांचे प्रयत्न विशेषत्वाने लाभले आहेत. याव्यतिरिक्त का. प्राचार्य डॉ. आर.पी.गां, डॉ. शुभा मिश्रा, डॉ. मिथिलेश अवस्थी, श्री मोज वासनिक, श्री. दिपक जयस्वाल, श्री.सुरेश पाटील या सर्वचेही सहकार्याबदल आभार.....!

डॉ. प्रज्ञा बागडे

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal Oct.2016

अनुक्रमणिका

बाबासाहेब डॉ.आंबेडकराचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	डॉ.महेंद्र गायकवाड	१
डॉ. आंबेडकरांची राष्ट्रीय एकात्मता	प्रा. कैलाश पुलमाळी	५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे धर्मातर	प्रा. प्रतिभा परिखइडे	७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या दृष्टीकोनातून क्रांती आणि प्रतिक्रांती—एक दृष्टीकोष	डॉ. सि.एस. पाटील	१०
महिला सशक्तीकरण संबंधी डॉ. आंबेडकराचे विवार	प्रा.ज्याला भा.डोहाणे	१२
बौद्ध धर्मियांचा धम्मदोह	प्रा उमेश जनवंशू	१४
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांद्वारे स्थापित रिपब्लिकन पक्षाची स्थास्थिती	डॉ. निलीमा चौक्हान	१७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक साहित्यिक आंबेडकरी साहित्यातील जीवनमूल्ये	डॉ.मनीषा नागपुरे	१९
बौद्ध धम्म मार्ग हाच खारा जीवनाचा मार्ग : बोल महामानवाचे	प्रा. अमृता ढोर्लीकर	२१
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे जीवन कार्य	डॉ. पवन नाईक	२४
विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक 'बोधिसत्त्व' आहेत !	प्राचार्य. डॉ. रमेश गान	२७
भारतीय संविधान आणि जागतिकीकरण	पुरुषोत्तम डोऱे	३०
मानवतावाद, आरक्षण आणि सामाजिक न्याय डॉ आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	स्वर्णलता वारकरे	३२
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशांडी विषयक विचार— बुद्धाचा मानवतावादी धम्म—	डॉ. वंदना मनोज इगळे	३५
सांविधानातील ३७० वे कलम आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराची भुमिका	डॉ. ललीता ईश्वरन पुन्नया	३९
बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी डॉ.आंबेडकराच्या सामाजिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता— एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण.	डॉ. यशोधरा हाडके	४५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चलवळ	प्रा. मनोज सोनटवके	४६
बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी डॉ.आंबेडकराच्या सामाजिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता— एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण.	प्रा. कमलाकर. पं.तागडे	४९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चलवळ	प्रा. डॉ. प्रजा बागडे	५०

प्रचलीत शिक्षणपद्धती व डॉ. आंबेडकराचा शैक्षणिक दृष्टीकोण—	सत्यपाल एम. डोहपे	५४
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय संविधाना अंतर्गत वृद्धांचे मुलभूत अधिकार	प्रियंका केवलदास अंबादे	५७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार—	प्रा. लखपती वा. गायकवाड	६०
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण प्रणाली	प्रा. किरोर एस. चौरे	६२
भारतीय संविधान आणि प्रतित्यपनुत्पाद	प्रा. नागसेन लांडगे	६४
१४ एप्रिल—‘विद्यार्थी दिन’ विद्यार्थी परिवर्तनाकडे वाटचाल	डॉ. भारती सुदर्शन गोस्वामी	७०
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान एक ऐतिहासीक दृष्टीक्षेप.....	प्रा.डॉ. प्रमिला भोयर	७३
बौद्ध धर्म एक मानवतावादी धरोवर	प्रा. वासन्ती डी. खाडेकर	७६
बौद्ध धर्म का उद्भव और विकास	पद्मिप कुमार	७८
शिक्षा में परिवर्तन का औचित्य	डॉ. जयत जाभुळकर	८८
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का सामाजिक संरचना में योगदान	प्रा. सिध्दार्थ वाणी, डॉ. विकास बोरकर	९०
Agriculture views: DR. Ambedkar's	Proff. Maroti Tiple	92
Bharat Ratna Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar: His Life and Mission	Dr. Suresh Bhagwat	95
The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Journalism - A Study-	Dr. S.M. Malagatti, Raju Kamble Santoshkumar S. Patil	98
Role of Dr. B. R. Ambedkar in making constitution of India (Bharat Ratna Dr.B R Ambedkar (14 April 1891- 6 December 1956)	Manisha N. Gajbhiye	101
Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision for Human Development through Education and their Rights.	Dr. Rajshree Meshram	102
Education and Social life	Rajendra Motghare-	104

बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

डॉ. महेंद्र गायकवाड

विश्वरत्न बाबासाहेब डॉ. आंबेडकराना कोणताही राजकीय वारसा नसतानाही आणि कौटुम्बिक स्थिती ऐवढी हलाखिची असतानाही त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने आपल्या नावाचा गजर जगभर केला आहे. त्यांच्या कार्याची भारतात उशिरा दखल घेण्यात आली असली तरी जगामे त्यांच्या कार्याची दखल घेतली आहे. भारतातील अर्थशास्त्राचे नोबल पारीतोषिक विजेते डॉ. अमर्त्य सेन त्यांना आपल्या आर्थिक विचाराचे जनक म्हणतात. अमेरिकेतील कोलविया विद्यापिठाने त्यांना “सिम्बॉल ऑफ नॉलेज” या किंताबाने नावाजलेले आहे ऐवडेच नाही तर कोलविया विद्यापिठात त्यांचा पुतळा बसवून राष्ट्राध्यक्ष बराक ओमान्ना यांच्या हस्ते उद्घाटन करण्यात आले. केब्रीज विद्यापिठाने जगभ-यातील शंभर अभ्यासकांचा सर्व करून जो रिपोर्ट सादर केला त्यात डॉ. आंबेडकराना चैथा क्लानक दिला आहे. अर्थशास्त्र विधयात विदेशातील ऐवडेच उच्च पदव्या प्राप्त करणारे ते पहिले भारतीय होते भारत सरकारनेही डॉ. आंबेडकराच्या अफाट कर्तृत्वाची दखल घेवून त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाला त्याना भारताचा सर्वोच्च पुरस्कार “भारतरत्न” घेवून त्याचा यथोचित गैरव केला आहे डॉ. आंबेडकरद्वारा निर्मित संविधानाचे जगभर कौतुक केले जात आहेत. त्यांच्या अफाट कार्य व कर्तृत्वाला संक्षिप्तप्रमेय माझताना तारिखरची कसरत करावी लागते. आंबेडकरी प्रेरणेतुन निर्मांन झालेल्या दलित साहित्याने भारताची सीमा ओलाहुन जगभर प्रवास केला आहे डॉ. आंबेडकरांचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी आपल्या व्यस्त धावपळीतुनही बेळात-बेळ काढून अविरत अध्ययन व लेखनकार्य सुरु ठेवले. त्याचे अनेक विचार आजही प्रासांगिक आहेत. त्याचे पाकिस्थानविषयीचे मते, भाषावार प्रांतीय रचनेविषयीचे मते, राज्य समाजावाद, आणि राष्ट्रभाषा हिंदी विषयीचे मते हे विचार आजही प्रासांगिक आहेत.

भारतात १९ च्या शतकात हंग्री राजवटी विरोधात स्वातंत्र्य प्रातीसाठी काही उच्चभू सुशिक्षित वर्ग राजकीय चळवळी स्थापन करून संघर्ष करायला पुढे आला. याचाकाळात काही सुशिक्षित भारतीय पाश्चांत्य शिक्षणात शिक्षुन आधुनिक माणविय मुल्यांचा परिचयात आल्यामुळे सामाजिक व धार्मिक चळवळी स्थापन करायला पुढे आला भारतातील विषमतावादी संस्कृतीने माणवा-माणवामध्ये भेद करणा—या वर्णव्यवस्थेची निर्मिती करून वर्णानिक उत्तरत्या कमाणे कामाची विभागणी केली. यातुनव पुढे जातीय व्यवस्थेचा उदय होतुन भारतीय समाज हजारे जातीनांद्ये विभागाला गेला. क्षत्रियांचेच कर्म सरक्षण करणे ठरविल्या गेल्यामुळे भारतावर होणा—या बाह्य आक्रमणापासुन भारताचे सरक्षण करण्याची जबाबदारी एकून लाकसखेतील केवळ आठ—दहा टक्के लोकावर येबून पडली. बाह्य आक्रमणापासुन सरक्षण करण्याच्या कार्यात या आठ—दहा टक्के लोकावरील चार ते पाच टक्के ह्या महिला असल्यामुळे सरक्षणाच्या दृष्टीने त्या निरर्थक होत्या. आता क्षत्रियांमध्ये वाचलेल्या चार ते पाच टक्के लोकाचेच कार्य सरक्षणाचे राहिले क्षत्रिय वारंवार युद्ध करित असल्यामुळे यातील एक टक्का लोक लंगडे, लुडे व निकामी झाले वाचलेल्या तिन ते चार टक्के क्षत्रियांमध्ये एक टक्का बालके तर एक टक्का म्हातरे होते. त्यामुळे एकून लोकसंख्येतील केवळ दोन टक्के लोकावर बाह्य आक्रमणापासुन देश सरक्षणाची जबाबदारी देप्यात आल्याने आपल्या देशावर शक, कुशाण, मुस्लीम, पोर्टुगीज, डच, फ्रांस आणि हंग्रींनी हजारो वर्षे आपल्या देशावर राज्य केले.

भारतीय समाज जीवनात अस्पृष्ट्यतेसारख्या अमाणविय प्रथेचा उदय झाला ह्या प्रथेने हिंदू समाजातील एक मोठा घटक जन्मजात अमंगल, अणविन्ह आणि अशुभ समजल्या जावू लागले. त्याचे जीवन जनावरांपेक्षाही नित्यूष्ट दर्जाचे होते. माणवी विकासाला आवश्यक असणा—या शिक्षण, सत्ता, संपत्ती आणि शास्त्र टेवण्याचा अधिकार त्यांच्यापासुन हिंदूवून घेण्यात आला. त्यामुळे अस्पृष्ट्य समाजातील मोठा घटक हीरलाम धर्मात धर्मातर करू लागला हजारे वर्षांपासुन ही अनिष्ट प्रथा भारतात सुरु होती. या व्यवस्थेने अस्पृश्याचे जीवन नरकमय करून टाकले होते अस्पृश्याच्या स्पृशने विद्याल होते त्यामुळे त्याला हेटाळ्यात आले. अशा असहाय, अधिकारविहीन आणि मायुसाकिचे सधे अधिकार नाकारलेल्या हिंदू समाज व्यवस्थेतील मोठ्या घटकाला पडिल्यादा माणूस म्हणून सन्मानाणे जगता येईल यासाठी संघर्ष करणे काही सुशिक्षित भारतीयाना राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा अस्पृष्ट्यता निर्मुलनाच्या कार्याला प्राथमिकता देणे अत्यावश्यक वाढू लागले.

भारतीय अस्पृष्ट्य समाजाची दयनियता दूर करण्यासाठी सर्वप्रथम बळाल प्रांतात गुरुचंद ठाकुर यांनी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांनी अस्पृष्ट्याना शिक्षणाच्या प्रवाहात आनंदाचा प्रवतन केला आगरकर, लोकहितवादी, राणडे आणि छपती शाहू, महाराजानी राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा अस्पृश्यांना माणूस म्हणून अधिकार मिळवून देप्यासाठी सामाजिक सुधारणांना अग्रजम दिला. तर टीळक, गोखले, गांधीजी आणि सुभाषचंद बोस यांनी राजकीय स्वातंत्र्याला महत्व देवून स्वातंत्र्य प्रातीसाठी संघर्ष सुरु केला. हंग्रींनी हरज म्हणून अस्पृश्यांना लळकरामध्ये सेवेची सधी दिल्यामुळे आणि अस्पृश्यांनी शिक्षणाची दरे, मोकळी केल्यामुळे अस्पृश्य समाज जागृत होवू लागला. अस्पृश्य समाजातील सुशिक्षित वर्ग अस्पृश्यांची दयनियता दूर करण्याच्या प्रयत्नांना प्राथमिकता देवू लागला. महाराजी विसांदेवी, विठ्ठलीजी मुनि, किं. फा. बन्सोड, अ. का. गवई कालीचरन नंदागवळी हेतृत्यांनी अस्पृश्यांना जागृत व संघटीत करण्याच्या कार्याला लागला होता अस्पृश्य स्थितीत भारतात अस्पृश्यांना माणूस म्हणून अधिकार मिळवून देप्यासाठी अस्पृश्यतेचा मुक्तीदाता म्हणून विश्वरत्न बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरांचा भारताच्या राजकीय द्वितीजावर उदय झाला. त्यांनी हलाखिच्या जीवनाचा सामाना करून प्रसंगी रस्त्यांबरील दीव्याखाली बसून तर कधी—कधी मिळेल तिथुन मदत मिळवून उच्च शिक्षण प्राप्त केले अमेरिका व लंडनमधील ग्रंथालये वाचून काढली ऐवढी अखंड साधना केली. छपती शाहू, महाराजाच्या

मदतीने त्यानी अस्पृश्यांची कैफियत दूर करण्यासाठी सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केला.

डॉ. आंबेडकरांनी साऊथबरो कमीटीला एक निवेदन देवून अस्पृश्यांची कैफियत पहिल्यांदा इंग्रज सरकारसमोर मांडली. अस्पृश्यांच्या मागण्याचे निवेदन हंग्रेज सरकारसमोर मांडले. यानंतर त्यानी अस्पृश्याना जागृत व संघटीत करण्यासाठी सभा व सम्मेलनांना मार्गदर्शन करू लागले. मुकनायक, बहिष्कृत भारत, समता, जनता आणि प्रबुद्ध भारत यासारख्या नियतकालीकांमधून लेखणकार्य व पत्रकारीता करून अस्पृश्याना प्रबोधित करायला सुरक्षात केली १९२४ ला अंगिल भारतीय बहिष्कृत दितकारणी सभा स्थापन करून अस्पृश्य समाजासाठी जमीनी स्थरावर कार्य करायला सुरक्षात केली. १९२७ ला सामाजिक कार्यात भाग घेण्यासाठी आणि समतेची स्थापना करण्यासाठी समता सैनिक दलाची स्थापना करण्यात आली. याच वर्षी त्यानी अस्पृश्य हा हिंदू समाज व्यवस्थेचा घटक असुन इतर स्पृश्य हिंदूप्रमाणे आम्हालाही समतेचे अधिकार द्या या मागणीसाठी जनआंदोलने सुरु केली. महाडमधील चबदार तळयाचा सत्याग्रह करूण इतर स्पृश्य हिंदूप्रमाणे माणूस म्हणून आम्हालाही सार्वजनिक टिकाणी(जिथे जनावरे पाणी पितात तिरें) पाणी पिण्याचा समतेचा हक्क आहे हे सिद्ध करण्यासाठी जगाच्या हिंतहासात आजकर कुठेडी शाळा नाही तो सत्याग्रह सुरु करावा लागला. सार्वजनिक टिकाणचे पाणी पिल्याने आम्ही अजरामर होणार नाही परंतु आम्हाला समतेचा अधिकार प्रस्तापित करावयाचा आहे. यासाठीच हा आमचा सत्याग्रह असुन या सत्याग्रहाची तुलना डॉ. आंबेडकरांनी फेच राज्यकांतीशी केलेली आहे अस्पृश्यांच्या दयनियेतला जबाबदार असलेल्या मपूरमूर्ती या अन्याची धर्मग्रंथाची सार्वजनिक टिकाणी ग्रंथयेमी डॉ. आंबेडकरांनी(ज्यानी ग्रंथालयासाठी राजगृह नावाचे घर बांधून जबल्यास ४०,००० ग्रंथ संचय केल छोता) प्रतिकात्मक दहन केले.

भारतीय अस्पृश्य हा हिंदू धर्माचा एक महत्वपूर्ण घटक असुन इतर स्पृश्य हिंदू प्रमाणे आम्हालाही आमच्या आराध्य देवतांची पूजा, उपसना व आराधना करण्याचा हक्क आहे हा समतेचा हक्क प्राप्त करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी काळाराम मंदीर प्रवेश, पर्वती मंदीर, अंबादी मंदीर इ. मंदीर प्रवेशाची जनआंदोलने केलीत स्पृश्य हिंदूनी त्याना अजिबात प्रतिसाद दिला नाही. स्पृश्य हिंदू अस्पृश्याना आपले धर्मबांधक म्हणून समतेचे अधिकार देण्यास अजिबात तयार नव्हते. याचकाळात भारत भेटीबर आलेल्या सायमन कमिशनला भेट ठेवून अस्पृश्य समाजाच्या वर्तीने मागण्याचे निवेदन दिले सायमन कमिशनच्या रिपोर्टच्या आधारावरच लडनला गोलमेज परीषदाचे आयोजन करण्यात आले. या परिवेदकरीत अस्पृश्याचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. आंबेडकराना निमतीत करण्यात आले. त्यानी हजारो वर्षांपासून अस्पृश्य जगत असलेल्या नरकिय यातनापूर्ण जीवनाचे विदारक चित्र आणि अस्पृश्यांची कैफियत इंग्रज सरकारच्या निर्दर्शनास आनुन दिली. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांकरीत स्वतंत्र मतदारसंघ, अस्पृश्यासाठी केंद्रीय व प्रांतीय कायदेमंडळात राखीच जागा आणि अस्पृश्यांना राखीच व संयुक्त मतदारसंघात असा दुहेरी मतदानाचा अधिकार अस्पृश्यांना मिळणे किंतु आवश्यक आहे हे इंग्रज सरकारच्या निर्दर्शनास आनुन देण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. याचाच आधार घेवून इंग्रज सरकारणे जातीच निवाहयानुसार या तिन्ही मागण्या मंजुर केल्या. इंग्रजाच्या देशात जावून डॉ. आंबेडकरांनी इंग्रजी राजवटीतही अस्पृश्यांची दयनियता काहीच कमी झाली नसुन इंग्रजांनी आमच्या देशातुन चालते व्हावे असा इशारा त्याच्या गुह्यदेशात जावून दिला.

इंग्रजांनी अस्पृश्यांना दिलेल्या अधिकारविभागात गांधीजींनी पूरे येथिल येवडा तुरुंगात प्राणांतीक उपोषन सुरु केले. वेळप्रसंगी अस्पृश्यांच्या मिळालेल्या सबलतीना सोडुन देवून राष्ट्रहीत लक्षात घेवून डॉ. आंबेडकरांनी गांधीजीसोबत पूरे करावार स्वाक्षरी केली पूरे करारामुळे अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ आणि दुहेरी मतदानाचा अधिकार सोडावा लागला त्या मोबदल्यात गांधीजीचे प्राण बाचविण्याला डॉ. आंबेडकरांनी (याउलाट नमुदाम घोडसे यांनी फाळनीच्या बाटायातील पाकिस्थानच्या बाटायाचे ५५ कर्णड रु. देण्यासंदर्भात नेहडू सरकारकडे आग्रह करताच मुलुकीमाच्या वेशात जावून गांधीजीवर गोळ्या झाडुन हत्या करण्यात आली आणि आज गोळसेचं उदात्तीकरण केल्या जात आडेत) प्राथमिकता दिली.

आज जगत भारत महासत्ता म्हणून उद्यास येत आडेत भारताच्या अर्थिक व्यवस्थेचा कना असलेल्या आणि भारताच्या वित्तीय स्थितीच्या नियंत्रणाची मुख्य भुमिका निभावाण—या रिहर्व बॅन्केच्या उभारणीत आणि निर्मितीमागिल भुमिका डॉ. आंबेडकरांची होती. रिहर्व बॅन्केच्या वित्तीय नियंत्रणामुळे जगातील विकसीत राष्ट्रात आर्थिक मंदी असली तरी त्याची विशेष अशी झाल भारताला बसत नाही भारतीय अर्थव्यवस्था स्थिर असण्यासागे रिहर्व बॅन्केची भुमिका महत्वपूर्ण आहे. वित्तीय विनियमाचा दर काय असावा याचा आधारही डॉ. आंबेडकरांचा “दी प्राक्त्रेम ऑफ रूपी” हा डॉ. आंबेडकर लिखित प्रंथच आहे.

१९३७ ला डॉ. आंबेडकरांनी महाराष्ट्राच्या राजकीय क्षितिजावर स्वतंत्र मंजुर पक्षाची स्थापना करूण प्रभावी विरोधी पक्ष म्हणून अनेक विभागक आणि रचनात्मक कार्यात भाग घेवून अनेक विधेयक मांडली महार बतन विधेयक, खातीप्रथा उन्मुलन विधेयक, भारताच्या बाढत्या लोकसंख्येवर उपाय आणि शिक्षनाविषयी शासनाच्या धोरणाविषयी आपले मुलाकाची विचार मांडले. स्वतंत्र मंजुर पक्षाची स्थापना करूण त्यानी शेतकरी व मंजुराच्या अनेक समस्यांना बाचा फोडली द्वितीय महायुद्धात डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाही राष्ट्राच्या बाजुने आपले समर्थन जाहीर केले लोकशाही शासनव्यवस्था जीवत रहायलाच पाहीजे यातच जगाचे व भारताचे भविष्य सुरुखित आहे हे त्याचे मत होते. याउलाट मार्क्सवादी संघटनाची दुबळ्या व कमजोर राष्ट्रांना गिळवृत्त केलेल्या गशिया व चीनचे समर्थन केले तर उजव्या विचाराच्या संघटनांनी जर्मनी व इटाली या हुक्मशाही राष्ट्रांच्या बाजुने आपले समर्थन जाहीर केले पुढे हुक्मशाही राष्ट्रांचा पराभव होवून लोकशाही

राष्ट्रांचा विजय झाला.यावरूण डॉ आंबेडकरांची बैचारीक प्रगलभता आणि दूरदृष्टीची आपल्याला कल्पना येईल.

१९४२ ला सत्ता हस्तांतराचा आढावा घेण्यासाठी इंग्लंडच्या संसदेने त्रिमंत्री योजना भारतात पाठविली.त्रिमंत्री योजनेतील सदस्यांनी डॉ. आंबेडकरांपुढे मोठा पेचप्रसंग निर्माण केला डॉ.आंबेडकराना तुम्ही मजुरांचे नेते की अस्पृश्याचे नेते अशा कावीत पकडण्याचा प्रवतन करताच डॉ.आंबेडकरानी अखिल भारतीय अनुसूचित जाती संघाची स्थापना करूण मी कामगारांबोर अनुसूचित जाती संघाचाही नेता असल्याचे स्पष्ट केले.डॉ.आंबेडकरानी नागपूरला अखिल भारतीय अनुसूचित जाती संघाचे तिन दवसीय अधिवेशन घेवून आपली भुमिका स्पष्ट केली अशातच डॉ. आंबेडकरानी इग्रजी प्रशासनात मजुरमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली या कार्यकाळात त्यानी कामगार कल्याणाची अनेक कार्ये केली.मजुरांच्या कामाचे तास बारा तासावरून आठ करूणात आले.मंत्रीतरी जेवनाकरिता काही काळाची व्यवस्था केली.काम करताना अपघात झाल्यास त्याच्या विस्तारी व्यवस्था केली.रात्रीपाळीवर महिलाना कामावर घेण्यास मज्जाव करण्यात आला.स्त्रियांना प्रसुती रजा मंजुर करवून घेतल्या.द. दहा वर्षांनी वेतन आयोग स्थापन करण्याची सोय केली वर्षातुन दोनदा डी.ए.बाढविप्रयात यावा याची व्यवस्था केली ऐवढेच नक्के तर सेवा निवृत्ती नंतर कर्मचा—याना योग्य तो सोबदला (पैशेन)दिला जावा अशी तत्रुद केली.

इंग्रजी राजवटीत मजुरमंत्री म्हणून त्यांनी जल व विद्युत नियोजनावर भरीव काम केले.भविष्यातील विद्युत तुटवडा विचारात घेवून त्यांनी नदी जोडो प्रकल्प राबवून कूडीकरीता पाणी आणि विद्युत निर्मितीला प्रोत्साहन दिले.कोळसा वापरूण विज निर्मिती करणे भारताला परवडनारे नाही म्हणून त्यांनी पाण्यावरून विद्युत निर्मितीला विशेष महत्व दिले.डॉ.आंबेडकरानी भाका नानगल,हिराकुंड दानोदर कूळी प्रकल्प यासारखे अनेक धरणे बांधुन भविष्यातील विद्युत तुटवडा आणि हीत कांतीचे स्वन पाहले होते पुढे नेहरू सरकारने या दिशेने आणि नंतर येणा—या सरकारांनी जल व विद्युत नियोजनाचे महत्व जानले असते तर आज ज्या शेतक—यांच्या आत्महत्या होत आहेत कदाचीत त्या आज झाल्या नसत्या कारण आत्महत्या त्याच प्रेशात मोठ्या प्रमाणावर कैल्या जातात जिथे कोरडवाहू शेती केली जाते.भारतात हीत कांती पंजाब प्रातात झाली कारण बाबासाहेबानी बाधलेली धरणे ही पंजाब प्रातातव होती त्यामुळे पंजाब प्रातातील कोणताही शेतकी आत्महत्या करीत नाही.आज भारतासामेरील अनेक आळानांपैकी विद्युत तुटवडा हा प्रश्न गम्भीर रूप धारण करीत आहेत.अनेक राज्यांमध्ये लोडपेडिंग करण्यात येते.उद्योगांना बरोबर विज पुरवठा केला जात नाही लोडसेडिंगमुळे शेतकी आपल्या ओलितखालिल जिमीला पाणी देवू शकत नाही.

१९४६ च्या सुरवातीला सत्ता हस्तांतराची प्रक्रिया सुरु झाली.इंग्लॅंडच्या प्रधानमंत्राने भारतीयांना अल्टीमेशन दिले की जुन १९४८ पर्यंत इंग्रज भारतीयाच्या हातात सत्ता सोपवून निघुन जातील.तेव्हा भारतात डांगानी सरकारची स्थापना करण्यात घेवून संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली.मुस्लीम लिंगने स्वतंत्र मुस्लीम राष्ट्राकरीता प्रत्यंक वृत्ती दिन साजरा केला.संविधान समतीला असहकार्य केले.डॉ.आंबेडकरानी आपले परम विस्वासू कार्यकर्ते शी जोगेंद्रनाथ मंडळ यांच्या मदतीने बंगाल प्रातातुन निवडुकिला उभे गाहुन संविधान सभेवर निवडुन गेले.संविधानसभेतिल राष्ट्रीय एकात्मतेकरील त्यांच्या भाषणाने प्रभावित होवून कॉप्रेसमधील अनेक दिग्गज नेत्यांनी डॉ.आंबेडकरांची मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्तीला मायता दिली.मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून संविधानाचा कच्चा मसुदा आपले एक सहकारी बी.एन.राब यांच्या मदतीने त्यानी समर्थपने पुरुं केले डॉ.आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिलपकार ठरले.भारताचे संविधान जगातील सर्वोत्कृष्ट संविधान आहे.भारताला स्वतंत्र मिळून ऐवढी वर्षे झाली असली तरी भारतातील विविध समाज गटांना सोबत घेवून भारत परकिय संकटाचा सामना करीत विकासाच्या दिशेने मार्गिक्षण करीत आहे तर आपल्या बाजुच्या पाकिस्तानात आतापर्यंत कित्येकदा लक्षरी राजवटी लागलेल्या आहेत हे विसरत येणार नाही.भारतातील विविध समाज गटांच्या मुलभूत हक्क व अधिकारांचे संरक्षण करण्यात आणि राष्ट्राची एकता व अखाडता कायम डेवण्यात भारतीय लोकशाही परीपकव्य होत आहेत ते केवळ सशक्त भारतीय संविधानामुळे हे विसरत येणार नाही.

दरम्यानच्याच काळात संस्थानिकाचे विलिनीकरण करूण एकलस्व भारत निर्माण करण्याचे कार्य सरदार पटेल करीत असताना त्यांना डैदाबाबार राज्यावर लरुकरी कार्यवाही नाही तर पोलिस कार्यवाही करण्याच्या महत्वपूर्ण सल्ला डॉ.आंबेडकरांनी दिला.हैदाबाबार राज्याच्या विलिनिकरणात डॉ.आंबेडकरांचे मोठे योगदान राहिले आहे.याचकाळात डॉ.आंबेडकरानी सिद्धार्थ व मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.हजारो वर्षे ज्या पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने स्त्री व शुद्धांची अवहेलना केली होती त्यातुन स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी समाप्त नायानी कायदाच्या अंतर्गत हेंदू कोड खिल तयार करूण स्त्रियुक्ती स्वातंत्र्याचा या बिलाच्या रूपाने जाहिरणामा मांडला या कायद्यानुसार स्त्रीयांना पुरुषाबोरव्ये अधिकार देण्यात आले होते विलोपार्जित संपत्तीत स्त्रीला वादा देण्यात आला.बटस्पोट घेण्याचा हक्क देण्यात आला.पोडगीचा हक्क मायण्याचा अधिकार देण्यात आला.दत्तक व वास्स नियुक्त करण्याचा हक्क देण्यात आला परंतु सनातन्यांच्या विरोधामुळे हे बिल पास होवू शकले नाही तेव्हा सतप्त होवून त्यांनी कायदामंत्री पदाचा राजिनामा दिला.या राजीनाम्याकरीता आणखीही काही कारणे होती त्यातील मुख्य म्हणजे ओ बी.सी. हे कोण? या ओळखीकरीता स्थापन कराव्याचा आयोग स्थापन करण्यात दिरंगाई करणे आणि नेहरू सरकारच्या विदेश नितीवर ते नाराज होते कारण भारत हे लोकशाही राष्ट्र असुन हळूळू.अमेरिकाशी जबलीक न करता नेहरू सरकार साम्राज्याची सोळिंगत रशियाच्या जवळ जात होते पुढे गेश्याचे विघटन झाल्याने डॉ.आंबेडकरांनी दिलेला ईशारा खरा झाला आणि आपन अमेरिकासारख्या लोकशाही राष्ट्राच्या मित्रतापासुन दूर राहलो.अमेरिकेने आपल्या विरोधात पाकिस्थानला आपल्या गटात घेतले.

डॉ. आंबेडकरांचे सर्वांत विधायक कार्य म्हणजे स्पृश्य हिंदूच्या बरोबरीने अस्पृश्यांनाही समतेचे अधिकार देण्यात याचे हया अस्पृश्यांबदलच्या भुमिकेमध्ये ऐवढया विनंत्या अर्ज आणि जन आदोलने केल्यासतरही काहिच बदल न घडुन आपल्यामुळे शेवटी राष्ट्रीय

एकात्मतेचा विचार लक्षात घेवून आणि गडगांज संपत्तीचे ढिगरे घेवून इतर धर्मिय उभे असतांनाही बौद्ध धम्माच्या चरणी सिथावले त्यांनी ईस्लाम किंवा ख्रिश्चन धर्म स्वीकारूण भारत देशाचे वाटोले ते सहज करू शकले असते परंतु त्यांना देशविधातक म्हणुन स्वतःच्या नावाची नोंद इतिहासात करूण घ्यावयाची नव्हती जगाच्या इतिहासात एकाच वेळी पाच लाखा लोकांनी धर्मातर करण्याची ही एकनेव घटना आहे ही धम्मक्षाती सुयोगाने आपल्या नागपूर शहरी १४ अग्रुद्वारे १९५६ ला झाली या कांतीने अस्पृश्यांच्या जीवनात कांतीकारक बदल घडवून आनले आहे अस्पृश्य समाजाने गेह्या साठ वर्षात जी कमालीची प्रगती करूण दाखविली आहे. साठ वर्षांपूर्वी हाच समाज कुत्र्या, माजरापेक्षाही नितकृष्ट प्रतिचे जीवन जगत असुन उकिरडयावरील फेकलेल्या पत्रावळीबरील खरखटे खाण्यासाठी आपसात भाडनारा हा समाज आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुढे वाटवाल करतो आहे. याचे कारण म्हणजे त्यानी या समाजाला दिलेला बौद्ध धम्मरूपी बाळकडू होय. सर्पण भारत बौद्धमय करण्याचे त्यांचे स्वप्न होते. जगत आजही भारताची ओळख बौद्ध धर्मिय राष्ट्र म्हणुनच आहे आपले राजचिन्ह, मुद्रा धर्ज आणि अनेक पुरस्कार हे त्याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. परंतु लवकरच त्यांचे महापरिणीतीन झाल्याने रिपब्लीकन पक्षाची संकल्पना ते प्रत्यक्षात कार्यान्वीत करू शकले नाही.

डॉ.आंबेडकरांनी कोणताही राजकीय वारसा नसतांनाही शुन्यातुन ऐवढे अफाट कार्य माणवमुक्तीसाठी करूण दाखविले. अश्या या महानाणवाचे २०१६ हे वर्ष संपूर्ण भारतभर शतकोत्तर रोप्य महोत्सवी वर्ष म्हणुन साजरे केले जात आहे याचा आनंद होतो आहे.

सहायक संदर्भग्रंथ

- १) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग अॅन्ड स्पीचेस व्हॉल्यूम १ ते २३ महाराष्ट्र राज्य उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग महाराष्ट्र राज्य
- २) और बाबासाहेब आंबेडकर ने कहा लेखक, एल.जी.नेशाम, राधाकृष्ण प्रकाशन दिल्ली खंड १ ते ५
- ३) बाबासाहेब डॉ आंबेडकर के विचार लेखक, यशवंत सोनटक्के, सम्यक प्रकाशन दिल्ली, २०१२
- ४) डॉ.भिमराव रावजी आंबेडकर, खैरमोडे, चा.भ.सुगावा प्रकाशन पूणे, खंड १ ते १२
- ५) Dr. Ambedkar Life And Mission किरधनंजय Papular Publication Bombay 1961
- ६) बाबासाहेब डॉ.आंबेडकर, संपूर्ण वाइमय खंड १ ते २१ डॉ.आंबेडकर प्रतिष्ठान सामाजिक न्याय मंत्रालय भारत सरकार दिल्ली, भारत
- ७) लोकराज्य, ऑब्डो.२००६, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण विशेषाक महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मडल
- ८) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जीवन, कार्य व विचारखंड २ पी.डब्ल्यू.एस.कला व वाणिज्य महा सोस्फेनिचर २०१४

डॉ.महेंद्र नायकवाड

डॉ.आंबेडकर विचाराधारा विभाग प्रमुख व अध्ययन केंद्र समन्वयक

डॉ. आंबेडकरांची राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा. कैलश फुलमाळी

अहिसा हा सकारात्मक व चैतन्यशील मानवीय सिद्धांत आहे, ज्यामुळे माणसे जवळ येतात व एकात्म भावनेचा विकास होतो. एकात्मता म्हणजे फक्त फक्त माणसे जोडणे नव्हे तर माणसामधील मन आणि हड्ड्य जोडणे होय. म्हणुणव असे म्हटले जाते की, एकमेका साहिय करू अवघे धरू सुपर्थ. परंतु ही जोडण्याची प्रक्रिया वाटते तितकी सोपी नाही. त्यासाठी क्षतीची गरज असते व क्रांती ही टप्पाटप्प्याने घडत असते. अनंत कालापासुन सामान्य जनता कुणाच्यातरी आगमनाची वाट पाहत असते कोणीतरी येईल आणि आपल तारण करेल आणि आपणामध्ये देखील एकात्मतेची भावना निर्माण करेल. तो आला, त्याने पाडिले, त्याने जिकले, खरच अशया विपलीच्या परिस्थितीत एखादया प्रकाशमान माणवाचा जन्म होतो आणि सा—या जगाला सुखाची, समुद्राची, दिकासाची, एकात्मतेची जागिव करून देतो. त्यालाच माणसे माहामानव म्हणुन ओळखतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महामानव होतेच.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना प्रामुख्यानांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखलं जाते. भारतामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक समता नाहीची ही त्याच्या जिवनाचा ध्यास होता. स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुव्यांच्या पायावरच यशस्वी लोकशाहीचा डोलारा उभा राहू शकेल याचर त्याचा टांग विश्वास होता आणि त्यासाठी त्यानी आपल आयुष्य बाहून घेतलं होत. भारतातील पीडितांच्या आणि दलितांच्या मूक वेतनाना आवाज आणि अस्मिता प्राप्त करून देणारा दृष्ट्या म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी त्यानी नागपूर येथे लाखो अनुयायाच्या समवेत बौद्ध धमाची दीक्षा घेतली आणि उपेक्षितांच्या विकासाचे एक अभिनानास्पद पर्व भारतात सुरु झाले. धर्मतराची ही घटना दीन—दलितांच्या अस्मितेचे स्मूलिंग घेतवणारी तर होतीच मण त्याच्या राष्ट्रप्रेमाचीही ते एक अजोड उदाहरण ठरले.

डॉ. आंबेडकराच्या ठिकाणी देशभक्ती व भारतीय एकात्मतेची अगर राष्ट्रीयत्वाची भावना नव्हती असे म्हणणारे महाभागाही थोडे थोडके नाहीत, परंतु आंबेडकराच्या अतिकरणात जाज्वल्य देशभक्ती व राष्ट्रीयत्वाची भावना दडली होती. याचा प्रत्यय अनेकदा आला. भारतीय संविधान ही त्याचीच निष्ठती आहे. भारतात बौद्ध, जैन, शीख, इस्लाम, दिवस्ती आदी अनेक धर्म होते, परंतु जगातील सर्व धर्मीयांना वंदनीय वाटपारा व भारतीय मानसिकता व संविधान यांच्या अनुरूप असा बौद्ध धर्म त्यांनी स्वीकारला. त्याच्या धर्मपरिवर्तनात विवेकाची भारतीय राष्ट्रीयतेची व एकात्मेची बीजे सामावलेली आहेत.

पूर्वी मोठा मासा लहान माशाला खाऊन जगत असे. नंतर मानवीय सभ्यता व संस्कृतीच्या विकासामुळे ‘जगा व जगू द्या’ हा सिद्धांत असितवात आला. ही बुद्धाची अहिसा नव्हे, त्यापुढचे पाऊल ‘जगा व इतरांना जगायला मदत करा’ हा बुद्धाच्या अहिसेचा अर्थ आहे. म्हणून अहिसा हा सकारात्मक व चैतन्यशील मानवीय सिद्धांत आहे, ज्यामुळे माणसे जवळ येतात व एकात्मभावनेचा विकास होतो. बुद्ध जयतीच्या दिवशी दिलली येथे केलेल्या भाषणात डॉ. आंबेडकरानी असे उद्गार काढले होते की, स्त्री—पुरुष समतेशिवाय सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मता असंभव आहे. म्हणूनच त्यांनी एका फटकाऱ्याने समता प्रसापीत केली ती म्हणजे पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियांना ज्ञानार्जन करण्याचा आणि आपल्यातील सुपावस्थेतल्या आध्यात्मिक तेजाची ओळख करून घेण्याचा, असे दोन्ही इकूल स्त्रियांना संविधानानुसार प्राप्त झालेत.

आपण तीन सिंह (वस्तुतः चार) असलेला अशोक स्तंभ व अशोकचक्र असलेला ध्वज स्वीकारला हा अपघात नव्है, तर त्यानांने एक विचारसंरणी होती. एवढेच नव्हे तर ‘हिंदू कोड बिल’ मधील हिंदूसाठी असलेल्या कायद्यात त्या कायद्याची व्याप्ती विशद करताना म्हटले आहे की हा कायदा हिंदू, बौद्ध जैन व शीख या धर्मीयांनाही लागू असेल ते धर्मने हिंदू, नसतील, पण हा कायदा मात्र त्यांना लागू राहील. हेही एकात्मतेच्या मार्गवरील ठोस पाऊल आहे. प्रथम सर्व हिंदू व या समान धर्मीयांसाठी एक कायदा असेल हे पहिले पाऊल व त्यानंतरचे पाऊल असेल सर्व भारतीयांसाठी समान नागरी सहिता. पण त्यासाठीही धर्मांतरीत समता व एकात्मता आवश्यकच ठरते. जातिभेद नष्ट झाल्याढेरीज समाजात व राष्ट्रात एकजिनसीपणा व तादात्म्यभावना फलदूप होऊच शकत नाही.

एका निकालात सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांनी सामाजिक एकात्मता निर्माण होत असल्याने त्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. तर भारतीय संविधानात कलम ५१ क मध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुव्याच वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उपेयणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्वाग करणे हे प्रयोक भारतीय नागरिकांचे मूलभूत करतव्य आहे. डॉ. आंबेडकर यांनी संविधानाच्या प्रस्तावनेतच लिहीले आहे की, व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्रीयी एकता व एकात्मता याचे आश्वासन देणारी बधुता प्रवर्थित करण्याचा संकल्प करण्यात आला आहे. या दृष्टीने सारासार विचार केला तर डॉ. आंबेडकराचे धर्मचक्र प्रवर्तन हे संविधानातर संविधानातील उद्दिष्टांना प्राणभूत करण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने टाकलेले पुढचे पाऊल होते, हे स्पष्ट आहे. पण आता तेथेच न थांबता उद्देशप्रत पोहोचण्यासाठी आणण्यांनी पुढची पाऊले टाकावी लागतील, याची जाणीवही आपण ठेवावयास हवी. कारण डॉ. आंबेडकरानी टाकलेले पुढचे पाऊल, शेवटचे किंवा अंतिम पाऊल नव्हते, पुढची भक्तम पाऊले आम्हाला टाकावी लागतील.

१७ मे १९२९ रोजी डॉ. अंबेडकरांनी आपल्या लेखात म्हटले होते की, “आज जर राष्ट्राला कोणत्या गोष्टीची गरज असेल तर ती जनतेच्या मनात एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याची होय. आपण प्रथम भारतीय असून नंतर हिंदू, मुसलमान, सिंधी वा कानडी अशी भावना निर्माण करण्यापेक्षा आपण प्रथमत: भारतीय व नंतरही भारतीयच आढोत अशी भावना निर्माण केली पाहिजे” असा देशभक्त व राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणारा पुन्हा होणार नाही. अशा या महामानवाला त्याच्या १२५ व्या जयती वर्ष निमित्त कोटी कोटी अभिवादन!

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१. नवे शतक भारताचेच असेल, डै. लोकमत, नागपूर दि. ४ जानेवारी, २००५
२. कीर भनंजय, डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर, पायुलर प्रकाशन, मुंबई पृष्ठ क. ४२०
३. अडसूळ, भाऊसाहेब (सपादक) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य, महाराष्ट्र बौद्ध साहित्य परिषद, मुंबई, १९७७
४. [https://en.wikipedia.org/wiki/Dr._Babasaheb_Ambedkar_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Dr._Babasaheb_Ambedkar_(film))-
५. <http://www.ambedkar.org/>
६. <http://shashank2012.jagranjunction.com/2012>, date 23 Nov. 2012
७. <http://loksangharsha.blogspot.com/2012>, date 23 Nov. 2012

प्रा. फैलाश फुलमाणी

इतिहास विभाग प्रमुखरेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मात्मा

प्रा. प्रतिभा परिषद्दे

जगाच्या पाठीवर अनेक महापुरुष जन्माला आले. त्यानी ज्या परिस्थितीत जन्म घेतला त्या सर्व महापुरुषांच्या समोर तत्कालीन परिस्थिती उभी होती. हे सर्व महापुरुष विवेकशील आणि बुद्धिनिष्ठ होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्याचा सुक्षम अभ्यास केला. आणि विपरित परिस्थितीला कलाटणी दिली. सामाजिक एकता, समानता, बँधुव, सदकार्य हयासारखी आदर्श तत्वे हिंदु समाजात काळबाहय ठरली होती. इत्यादी गोष्टीचा त्यांच्या मनावर व विचारावर मोठा परिणाम घडून आला.

भारतातील धर्म आणि त्याची पाश्वर्भूमी

भारताचा हिताहास सिधू नवीच्या खोन्यातून सिधू संस्कृतीपासून सुरु होते. साधारणत: ३५०० च्या दरम्यान उद्यास आलेली सिंधू संस्कृती पुर्णपै नागरी संस्कृती असल्याचे पुराव्यावरून सिद्ध होते. सिधू संस्कृतीनंतर भारतात आर्य संस्कृती उद्याला आली. व तिचा पाया मजबूत झाला. त्यावरोबर भारत भूमीत वैदिक धर्म रुजला. वैदिक धर्मची पकड भारतीय समाजव्यवस्थेवर अनेक वर्ष कायम राहीली. याच काळात आर्यांनी आपल्या वैदिक साहित्याची निर्मिती केली. अरण्यके, उपनिषदे, वेदान, पुराणे, उण्पुराणे ह. साहित्याची निर्मिती झाली. या धर्मग्रंथांची फार मोठी छाप भारतीय समाजावर पडली. या सर्व ग्रंथातूनच आर्याच्या धार्मिक कल्पना विकसित झाल्या. पुर्वी वैदिक काळातच आर्य समाजात वर्णाश्रम व्यवस्था उद्यास आली. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्ध असे चार वर्ण समाजात उद्यास आले.

याच पाश्वर्भूमीवर भारतीय समाजात उद्यास आलेल्या जैनधर्म व बौद्ध धर्मांनी आपल्या तत्वज्ञाने जनसामान्यांना मोठा दिलासा दिला. दोन्ही धर्मसंस्थापकांना आपल्या धर्मांची दरवाजे सर्वांसाठी सन्मानपूर्वक खुली केली. जातीपातीला व जन्माला महात्व न देता कर्माला आणि गुणाला महात्व देवून अध्यात्मिक गरजा पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक धर्मांनी लादलेल्या गुलामगिरीच्या विरोधात बुद्धांनी केलेला संघर्ष हा भारताच्या सामाजिक इतिहासातील सर्वात मोठा संघर्ष होता.

सिद्धार्थ गौतम बुद्ध हे बौद्ध धर्मांचे संस्थापक होते. वैदिक धर्मातील यज्ञसंस्था, कर्मकांड, पुरोहितशाही, ईश्वर इत्यादीचा बुद्धांनी निषेध केला. व आपले क्षत्रियांनी विचार समाजापुढे माडले. जवळ जवळ ४५ वर्ष त्यानी आपल्या विचारांचा प्रचार भारतात केला. व मोठ्या प्रामणात जनसामान्यांनी त्याचा विचार केला. सप्राट अशोकाच्या काळात या धर्माला विश्व धर्मांचे स्वरूप प्राप्त झाले. त्याच्या कामगिरीमुळे बौद्ध धर्म हा जगात व जगाबाहेर पसरला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र

भारतातील हिंदू समाजात ज्यांना अस्पृश्य समजल्या जात होते अशया अनेक जाती होत्या. प्रान्तप्रान्तात अनेक नावांनी त्याचा उल्लेख केल्या जात असे. त्यांना बाहिष्कृत अस्पृश्य, अतिशुद्ध, अत्यत्य, अवर्ण, नामशुद्ध, परिया इत्यादी नावांनी संबोधल्या जात असे. बरील सर्व जाती हिंदू धर्मांतरंगत जीवन जगत होत्या. तरीपण सर्वांना हिंदू त्यांना अपवित्र समत. सर्वांना हिंदूच्या असमान व्यवहारामुळे ते अज्ञानात व ज्यांच्यात खिचपत पडलेले होते. रस्ते झाडणे, पायखाणे स्वच्छ करणे, मृत डोरे ओढणे, जोडे शिवणे, अठराविष्व दारिद्र्य आणि अज्ञान त्यांच्या वाट्याला आलेले होते.

अशोक्या अस्पृश्य जातीत महार ही जात होती. याच जातीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यात मंडणमठ पायून पाच मैल अंतरावर 'आंबावडे' या नावाच्या खोडेगावात मालोजी सपकाळ राहत असात. ते कंपनी सरकाराच्या लष्करातून सेबनिवृत्त झालेले होते. त्यांना रामजी नावाचा मुलगा आणि मीराबाई नावाची मुलगी असे दोन अपत्य होते. त्या काळज्ञत लष्कराच्या छावणीत शाळा भरत असात. मालोजी लष्करात असल्यामुळे रामजीचे शिक्षण लष्करी छावणीतील शाळेत झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आजोबा मालोजी सपकाळ लष्करी शिर्पांचे होते. नंतर रामजीद्वारा नोकरीला राहीले. रामजी ज्या पयकात सैनिक होते त्याच पथकात मेजर धर्मी मुरबाडकर यांची बदली झाली. लवकरच रामजीचे मुरबाडकर यांचे संबंध दूढ झाले. रामजीचा तडपदार बाणा व महत्वाकांक्षी स्वभाव पाहून आपली कन्या भिमाबाई हिचा विचाह व्हावा. इस.१८६५ दरम्यान रामजी सपकाळ व भिमाबाई मुरबाडकर यांचा विचाह पर पडला. रामजीना १८१० पर्यंत १३ अपत्ये झाली. १४ एप्रिल १८११ ला डॉ. भिमराव आंबेडकरांचा जन्म झाला. रामजी व भिमाबाईचे ते चौदावे रत्न होते. त्या चौदाव्या रत्नावे नाव या दाम्पत्यांनी मोदूद्या प्रेमाने 'भीम' असे टेवले. माहिया मुलाने संस्कृत शिकावे. खुप बुद्धिमान होऊन नाव मिळवावै असे रामजीना मनोमन बाट असे. रामजी सुभेदाराचा सातान्यातील नोकरीचा काळ संपला व ते कुटुंबासमवेत मुंबईला आले. परडच्या एका चाळीत खोली घेऊन राहू लागले. भीम धोबी तलावावरच्या एल फॅस्ट्रन मार्थ्यमिक शाळेत जावू लागला. एके दिवशी भिमाचा मानभंग करणारी घटना घडली. अस्पृश्य म्हणून त्याला वगाबाहेर शिकावे लागत असे. अशा कठीण परीस्थितीत भीम शिकत होता. १९७७ साली भीमानी मैट्रीकर्ची परीक्षा उत्तीर्ण केली. एका महार मुलाने मैट्रीकर्ची परीक्षा पास करणे म्हणजे एक अघटीत घटना होती. या प्रित्यर्थ एक समारंभ समाजसुधारक सीताराम बोळे व गुरुवर्य केळूसकर यांच्या उपस्थितीत पर पडला. भीमरावांच्या गैरवार्थ केळूसकरांनी भीमाला 'बुद्धचरित्रा'चे पुस्तक भेट दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९१३ ते मे १९१६ या काळात कोलंबिया विद्यापीठात अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र,

हितिहास, तत्वज्ञान, धर्मशास्त्र, राजकारण हृत्यादी विषयाचा अभ्यास केला. त्यांनी एम.ए., पी.एच.डी. पदव्या मिळविल्या.
सत्याग्रहाचे परीणाम

अस्पृश्य समाजाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात आणि त्यांच्या प्रेरणेने केलेले चबदार तळयावरील सत्याग्रह नाशिकव्या काळाराम मदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह, पुण्याच्या पर्वतावरील सत्याग्रह हे सर्व अतिशय परीणामकारक ठरले. तसेच मुखोडव्या सत्याग्रह, अमरावतीच्या अंबेडेवी मंदीर प्रवेशाचा सत्याग्रह यासाठी अस्पृश्याना फार मोठी किंमत दूयाची नागली. आपले रक्त सांडवावे लागले, या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्य वार्गाला त्याचे मानवीय अधिकार मिळवून दूयायचे होते. परंतु ते साध्य होऊ शकले नाही. या सर्व गोष्टीचा ढांग. बाबासाहेब आंबेडकरांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. जो धर्म व त्याचे अनुयायी आन्हाला माणुसकीचे जीवन जगु देत नाहीत. अशा धर्मात आपण का राहावे यामुळे धर्मातराचा विचार त्यांच्या मनात बळावत गेला. व १९३४ ला येवेले येथे त्यांनी धर्मातराची घोषणा केली.

धर्मातराची चालवळ

हिंदू म्हणून जन्माला येणे हे माझ्या हातात नव्हते पण हिंदू म्हणून न मरणे हे माझ्या हातात आहे. असे वक्तव्य करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी हिंदू समाजात विचाराचे प्रचंड बादल निर्णांग केले. या घोषणेमुळे संपुर्ण भारतात खालबळ माजली. अस्पृश्य वर्गात एक जाणीव जागृती निर्माण झाल्याला लागली. अस्पृश्यातील सुशिक्षित वर्ग गंभीर विचार मंथनातून आत्मप्रत्ययाची भावना जागृत झाली. हिंदू धर्मात राहील्यामुळेच लावार जीवन जगावे लागते हे त्याना कळवून आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची हिंदू धर्म त्यांची घोषणा एखाद्या संजीवणीप्रमाणे वाटली. व ते सर्व त्यांच्या घोषणेकडे आभालभूत नजरेने पाहू लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचारसंदर्भ

हिंदू धर्म त्यांच्या घोषणेनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या जीवनाला नवे पर्व सुरु झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खारेखुरच एक बुद्धिनिष्ठ व सुधारणावादी विचारवत होते. त्यांनी केवळ अस्पृश्याच्याव परिस्थितीचा विचारकेला नाही तर मानवी जीवनाच्या मूलगामी बुद्धिनिष्ठ समग्रे गमीरतेने अभ्यास केला. हिंदू धर्मत्यांगाची घोषणा केल्यानंतर पर्यायी धर्माचा शोध घेत असतांना भारतात विद्यामान इस्लाम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध या सर्व धर्माचा अभ्यास सुरु ठेवला. व त्या धर्माचा गंभीरपणे अभ्यास करून त्याची चिकित्सा करावला सुरुवात केली.

बौद्ध धर्माचा अभ्यास व चिंतन

इ.स. १९४२ नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचा कल बौद्ध धर्मकिंडे वळू लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेला गेले. तेथेही बुद्ध धर्माचा बराच अभ्यास केला. गैतम बुद्धाचे जीवन, बौद्ध धर्माचे मुलग्रंथ, बौद्ध धर्मवर अनेकांनी केलेल्या भाष्याचे अध्ययन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दीर्घकाळापासून करीत होते. भगवान बुद्धानी भिक्खुणींचा सघ स्थापन करून स्त्रियाना जे स्वात्र दिले ते बाबासाहेबाना क्रांतीकारक बाटू होते. एक बाब महत्वाची बाटू होती ती म्हणजे बौद्ध धर्म हा मुळ धर्म आहे. बौद्ध धर्म प्राचीन भारतीय संस्कृतीचाच एक प्रवाह होता. काळाच्या ओवात तो भारतातून नष्ट झाला. गैतम बुद्धाचा धर्म हा समतावादी आहे. भिक्खु संघात सर्वच वार्गातील लोक होते. हा धर्म जात—पात मानत नाही. व सर्वांना विकासाची समान सधी देतो. डॉ. आंबेडकरांना बौद्ध धर्मातील उच्च तत्वज्ञानाचे आकर्षण बाटू होते या धर्मासारखी मूलभूत तत्वे इतर कोणत्याच धर्मात नाहीत असे त्याचे ठाम सत होते. बौद्ध धर्म हा बुद्धीवादी आहे. मानवी दुर्खाचे दुर्धीवादी मानानी निर्मुलन करणे हा बुद्ध धर्माचा पाया आहे. बुद्ध मार्गादाता बनण्यातच समाधान मानतो वरील सर्व धर्माचा अभ्यास करून बुद्ध इतरपेक्षा बर बाबासाहेब आंबेडकर करिता अतिशय आवडाला बुद्धाच्या समतावादी तत्वज्ञानाने ते बौद्धिकरित्या प्रभावित झालेमणून स रुपून जन्मल्याचे त्याचे हक्क प्रभावित होतील याची त्याना खाली पटली व बौद्ध धर्म स्वीकारण्याच विचार पक्का केला.

१९५६ चे सामुदायिक धर्मातरण बुद्ध धर्माचा स्वीकार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्विकारण्याचा आपला विचार पक्का केला होता १४ ऑक्टोबर १९५६ ही तारीख निश्चित केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सखोल विचार करून नागपूर येथे धर्म दिक्षा द्यावाचे निश्चित केले. धर्म दीक्षेच्या कार्यक्रमासाठी नागपूरची निवड करतांना नागपूरचे ऐतिहासिक महात्व लक्षात घेतले. नागपूर व आसपासाच्या परिसरात नागवशाचे लोक मोठ्या प्रमाणात राहत असत अस्पृश्य ही नागवशाचे आहेत म्हणून आपल्या समाजाची आतरिक मुळे या शङ्करात रुजलेली आहे. नामांच्या माध्यमांतूच बौद्ध धर्माचा संबंध जुळलेला होता व्यावरण नागवंशीय लोक बौद्ध धर्माचे अनुयायी होते.

दिक्षाभूमि वरील धर्मदीक्षा सोडला

१४ ऑक्टोबर दिव्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अंगावर पांढरे शुभ्र कपडे परिधान करून स्वतः आपली पत्ती, नानकचंदस्तु सोबत दिक्षा भुमीकडे निघालेत बरोबर साडे आठ वाजता ते पाहचले संपूर्ण दिक्षा मैदान लाग्द्या लोकांनी व्यापून गेलेले होते. पांढरा शुभ्र पेहराव धारण करून लाखोचा समुदाय आपल्या लाडक्या नेत्याची आतुरतेने वाट पहात होता अनुयायांना दर्शन देण्यासाठी बाबासाहेब

व्यासपिठावर उभे राहीले टाळयाचा प्रचंड कडकडाठ बराच वेळ सुरु होता. जिकडे तिकडे आनंद उत्साह दिसून येत होता. व्यासपिठावर बौद्ध धर्मोपदेश बसलेले होते. त्याच्या हस्ते दीक्षाविधि होणार असे ८० वर्षाचे वयोवृद्ध महास्थाविर चंदमणि व चार भिक्षु होते. व्यासपिठावर बुध्दनूर्ती देवण्यात आली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या पत्नीसह महास्थाविर चंदमणि यांच्या समोर नतमस्तक झाले व नंतर हात जोडून उभे राहीले महायेरो चंदमणी यांनी बुद्ध धन्म सवाला शारण गमन करण्याचे सुत्र म्हटले.

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स”
“बुद्धम शारणम् गच्छामि
धम्मम शारणम् गच्छामि
संघ शारणम् गच्छामि”

पुज्य भत्तेजीच्या मागुन डॉ. आंबेडकरानी व त्याच्या पतिने बुद्ध मूर्तीकडे आपले मरतके बळवून सुत्रे म्हटली व पंचशीलाचे सुत्र म्हटले अशा प्रकारे विधीयुक्त पथद्वारे डॉ. बाबासाहेब बौद्ध बनले जरी मी हिन्तू न्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिन्तू न्हणून मरणार नाही ही ऐकविस वर्षपूर्वी केलेली प्रतिज्ञा डॉ. आंबेडकरानी खारी करून दाखविली आहे उपरिथित जनसमुदायानी ही अभूतपूर्व घटना प्रत्यक्ष डोळ्यांनी बघितली गगन भेदी घोषणा सर्वत्र ऐकु येत होत्या गैतम बुद्ध की जय ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही जय’ या वेळेसच डॉ. आंबेडकरानी स्वतः रचलेल्या २२ प्रतिज्ञाही म्हटल्या व असे जाहीर केले की मनुष्य मात्राच्या उत्कर्षाला हानीकारक असणाऱ्या आणि मनुष्य मात्राला नीच समजानाऱ्या द्विंदू धर्माच मी त्याग करतो आणि बुद्धाच्या समतेवर आधारलेल्या धम्माचा स्वीकार करतो.

बाबासाहेबाच्या हस्ते बौद्ध धम्माचा स्वखुशीने स्वीकार केला धर्मीतराच्या दिवशी चार लक्ष लोकानी धम्म दीक्षा घेतली व एक लाख लोकांनी दसन्या दिवशी धर्मदीक्षा घेतली. डॉ. बाबासाहेबानी एक इतिहास घडविला बुद्धाच्या धम्माचे पुर्णरूज्जीवन भारतीय भूमित घडवून आणले भारताच्यात नव्हे तर सर्व जमाच्या इतिहासात अपूर्व व अजोड आहे हा प्रसंग जन्माच्या इतिहासात दुसरा सापडले अशक्य आहे. ही एक अद्भुत व अघटीत घटना आहे. बाबासाहेबांच्या खांबीर नेतृत्वामुळे व विदवतेमुळे बौद्ध धम्माचा कोसळलेला चूक्ष पुढा। या देशात उमा राहीला खरोखर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे भारत मातेच्या या महान सुपुत्राचे या देशावर अनंत उपकार आहेत येथील दलित, शोषित, पिंडीत आणि बहुजन समाज या मानवीय कार्यासाठी तरुंचा संदर्भ ऋणी राहील.

निष्कर्ष बुद्ध तत्त्वज्ञानात सर्वांनी मुक्तपणे संचार करण्याची मुभा आहे. कुणी शेष कुणी कनिष्ठ नाही भारतीय संस्कृतीचा हा अनमोल टेबा भारतापूरताच मर्यादित नाही तर संपूर्ण जगात याला लौकीक प्रप्त झाला आहे. अशा धम्माचा रिवकार करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी देशाचा गैरव केला आहे.

सदर्भ ग्रथसुची

१. ‘अस्युश्य आणि अस्युश्यता’, रघुवश प्रकाशन शुक्रवार पेठ पुणे
२. ‘अस्युश्य मुल्याचे कोण’, डॉ. बी. आर. आंबेडकर
३. ‘शुद्र पूर्वी कोणा होते’, डॉ. बी. आर. आंबेडकर
४. ‘जातीभेद का उच्छेद’, डॉ. बी. आर. आंबेडकर
५. ‘बौद्ध धर्म हात्या मानव धर्म’, डॉ. बी. आर. आंबेडकर
६. ‘बुद्ध आणि त्याचा धम्म’, डॉ. बी. आर. आंबेडकर

प्रा. प्रतिभा पस्तिडे

पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातून क्रांती आणि प्रतिक्रांती - एक दृष्टीक्षेप

डॉ. सि.एस. पाटील

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व ज्या बातावरणात ज्या संस्काराच्या प्रभावात विकास पावते ते बातावरण व ते संस्कारच ह्याच्या जीवननिष्ठेचे कारण संभवते. व्यक्तीच्या वैचारिक, भावनिक व कृतीवर जीवन प्रवास जीवन विषयात तत्त्वज्ञानानुसार होत असतो. डॉ. बाबासाहेबाचे इतिहास तत्त्वज्ञान व त्यानुसार त्याच्या इतिहास मिमासा यांचे मूळ स्रोत त्याच्यावरील प्रभावात सापडतात. इतिहास ही एक शाढा आहे व त्याची ओळख भावी पिण्डाना भरून देण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी अनेक ऐतिहासिक प्रथातून आपले वस्तुनिष्ठ इतिहासाचे चिकित्सक अध्ययन करून विचार मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन इतिहासाचे संशोधनपर ऐतिहासिक पुनर्लेखन करून खाल्या वस्तुनिष्ठ, पारदर्शक इतिहासाची मांडणी केली आहे. डॉ. आंबेडकरांनी भारताच्या इतिहासांसंबंधी लिहिलेल्या Who were the Shudras, Annihilation of Caste, The Untouchables, Revolution & Counter Revolution, Philosophy in Hinduism, Caste in India, Buddha and Karl Marks ह. अनेक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक ग्रंथांवरून दिसून येते.

आधुनिक भारताच्या इतिहासाची दिशा निर्धारित करणारे व राष्ट्र निर्माण कार्यात जे प्रतिभावान राष्ट्र निर्माण विसाच्या शतकात भारताला लाभाले त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय व प्रेरणादायी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनकार्य लक्षात न घेता आधुनिक भारताचा इतिहास लिहिला जाणे अशक्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशातील मूलभूत प्रश्नांच्या सोडवपुकीसाठी जे चितनशील योगदान दिले ते ऐतिहासिक आणि राष्ट्र निर्माण करण्यात अनमोल स्वरूपाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व विविधांगी व व्यापारीं होते. या देशातील अस्पृश्यता ही कलंक आहे. अशा अस्पृश्य समाजामध्ये त्यांचा जन्म झाल्यामुळे व बहुजनावर जे अत्याचारित व अपमानित जीवन जगावे लागले त्यामारील कारणमीमासा चिकित्सकपणे जागृत घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाचे चिकित्सक संशोधन करून केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाचे सूक्ष्म अध्ययन करून वस्तुनिष्ठपणे लेखन केले आहे. त्यांनी इतिहास लेखन करावे? इतिहासकाराची कोणती वैशिष्ट्ये असावीत या संदर्भात अतिशय मार्मिक विचार मांडले आहेत. डॉ. बाबासाहेब न्हणातात, “अगदी रिकामे नसणारे नव्हे, पण उघडे असणारे असे ह्याचे मन असलेले पाहिजे. खोटेनाटे पुरावे जरी त्याच्या हाती लागले, तरी त्या सर्व पुराव्यांची छाननी करण्याची त्याची तवारी असली पाहिजे.” डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रपघ्यपणे नमूद करतात, की ज्याच्या ढोळ्यांपुढे धराधरीत घ्येय आहे तो कदाचिं विकणार नाही. कारण घ्येयवादी लोकांस पूर्णपणे माहित आहे की, कोणतेही घ्येय किंतीही हल्लके असले तरी ते साध्य करण्यास तपस्वी आवश्यकता असते. हे घ्येय जितके उच्च असेल तितके तरी ते साध्य करण्यास तपाची आवश्यकता असते. हे घ्येय जितके उच्च असेल तितके ते मिळविण्याकरिता करावी लागणारी तपश्चर्याही खडतर प्रकारची पाहिजे. तपश्चर्याच्युत कोणीही आपले घ्येय गाठल्याच्या इतिहासात पुरावा नाही. यावरून डॉ. आंबेडकरांचे प्राचीन भारतीय इतिहासाचे चिकित्सकपणे वस्तुनिष्ठ अध्ययन केल्याचे निर्दर्शनास येते.

इतिहासाचे अध्ययन, संशोधन करीत असताना निःपक्षपातीपणे व वस्तुनिष्ठपणे इतिहासाकडे पाहण्यास शिकले पाहिजे. भूतकाळातील विविध घटनांना अवास्थव महत्त्व न देता त्याच्या प्रवाहातील अंतःसूत्रांचा अनुकरणे शोध घेतला पाहिजे. या घटनापासून सद्यांश्चितीच्या संदर्भात काय शिकू. शकतो याचा पूर्वग्रहणित मनाने व मर्मग्राही हूऱ्याने विचार केला पाहिजे. ‘इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते’ या दिशाभूल करण्याच्या सूक्ष्मवचनांचा फोलपणा आपण लोकाना पटदून दिला पाहिजे. “If we are to make progress, we must not repeat history, but make new history.” आपल्याला जर प्रगती साधावयाची असेल तर इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊ देण्यात काही अर्थ नाही. त्यापासून योग्य बोध घेऊन नवा इतिहास घडविण्याची उमेद बाळगली पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन भारताच्या इतिहासावर आपले केवळ मतच मांडले नाही तर अनेक विश्लेषणात्मक सिद्धान्त देखील माडलेत. बुद्धपूर्व आर्य संस्कृतीतील सामाजिक जीवन, आर्य संस्कृतीतील समाज जीवनातील मनुष्यांचे जीवन कसे विस्कळीत झाले. बुद्धपूर्व आर्य समाज हा नैतिक अधःपतनाच्या विशेषे वाटचाल करणारा होता. त्यामुळे सामान्य माणूस हतबल झाला होता. या ब्राह्मणी व्यवस्थेवरूद्ध प्रथम वादळी हल्ला जर कोणी केला असेल तर सर्वात प्रथम बुद्धने. तथागताने चातुर्वर्णवर्चर प्रथम वादळी हल्ला केला. त्याने विषमतावादी समाजरचेनेला उल्यथून टाकले. त्यामुळे ब्राह्मणी विचारसरणी ढारली होती. बुद्धने जी समाजातूलक सामाजिक क्रांती केली त्या क्रांतीला जगात तोड नाही. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या बौद्ध क्रांतीला फळासूच्या क्रांती एवढेच महत्त्व देतात. बुद्धने समता, स्वातंत्र्य, बधुत्व, लोकशाही या उदात्त मानवी मूल्यांचे जोरदार समर्थन केले आहे व जगाला नैतिकता प्रदान केली आहे. बौद्ध क्रांतीमुळेच भारतीय संस्कृती व सभ्यता आशिया खंडात जाऊन पोहोचली. या क्रांतीमुळेच भारताची ओळख बुद्धाची मातृभूती म्हणून ओळखलेल्या जाते.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते या महान क्रांतीला नष्ट करण्यासाठी प्रतिक्रांतीद्वारे सुरुवात झाली. म्हणजेच शेवटचा मौर्य बृहदयाचा शुंग वंशीय ब्राह्मण सेनापती पुष्यमित्राने हृत्या केली. म्हणजेच मौर्य सानाज्याला नष्ट करून शुंग वंशीय ब्राह्मणी सत्ता प्रस्थापित केली. ह्या घटनेलाच डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिक्रांती असे म्हटले आहे. पुढे या प्रतिक्रांतीचे बाईट परिणाम होऊन मनुस्मृती निर्माण करून ब्राह्मणाला सत्ता,

संपत्ती विशेष हक्क प्रदान करण्यात आले व ब्राह्मणी साहित्य निर्माण करून बहुजन वर्गाचे हक्कदेखील त्याच्यापासून द्विराबून गेले. त्यामुळेच या देशातील हिंदूचे नैतिक अधिपतन झाले हे डॉ. बाबासाहेबांनी आपले विचार मांडले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महणतात, घेंम पैरेजवतल वर्पिंपकर्प ये दवजीपदह इनजे पैरेजवतल वर्प उक्तंस बवदसिपवज ठमजूमद ठनककीपेज दक ठतीउदनपेत्थ म्हणजेच या देशाचा इतिहास ढा ब्राह्मणवाद विरुद्ध बौद्धधर्म यांच्या संघर्षातून निर्माण झालेला इतिहास आहे हे होते. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या ऐतिहासिक विश्लेषणातून स्पष्ट केले आहे. त्या आधारावर भारतीय इतिहासाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न डॉ. आंबेडकरांनी केला आहे. बौद्ध धर्म ही एक क्रांती असून बुद्धधर्म नष्ट करण्यासाठी ब्राह्मणीझमने जे घडवयं रचले ते सर्व क्रांतीविरोधी होते. म्हणून भारतीय इतिहासाच्या विचार हा क्रांती आणि प्रतिक्रांती या युगाच्या आधारावर केला पाहिजे. हा डॉ. आंबेडकरांचा विचार अतिशय महत्वाचा आहे. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खान्या अथविं इतिहासकार, इतिहास घडविणारे इतिहासकर्ते होते. म्हणून इतिहास घडविणाऱ्या महापुरुषाच्या इतिहास लेखनाकडे, इतिहास मीमांसेकडे याच भूमिकेतून पाहिजे. अशा महापुरुषांनी इतिहास मिमांसा म्हणजेच इतिहास घडविण्याचे एक साधन असते. त्याची बांधीलकी ध्येयवादाशी असते सामाजिक, राष्ट्रीय क्रांतीशी असते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महणतात की, भारतात कोणतीही एकमेव व एकच एक समान संस्कृती कधीच नव्हती. ऐतिहासिकदृष्ट्या तीन भारत होते. पहिला ब्राह्मणवादी भारत, दुसरा बौद्ध भारत आणि हिंदू भारत. या प्रत्येकाची स्वतःची अशी संस्कृती होती. भारतावरील मुख्यांमध्ये आक्रमणापूर्वी ब्राह्मणशाहीत व बौद्धधर्म यात मंरेपर्यंत अतिशय तीव्र संघर्ष झाला. जो या दोन गोष्टी लक्षात घेणार नाही त्याला भारताचा खरा इतिहास कधी लिहिताच येणार नाही. त्याला या इतिहासात अंतर्भूत असलेला अर्थ व कार्यकारणभाव जमणार नाही. म्हणूनच इतिहासकार या संस्कृतिक संघर्षांकडे दुर्लक्ष करून जर इतिहासलेखन करतील तर वस्तुनिष्ठपणे भारतीय इतिहास कधी लिहिताच येणार नाही. क्रांती आणि प्रतिक्रांतीविषयी विश्लेषणातक उलगडा होणार नाही म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्म्याप्रमाणे क्रांतीसाठी सत्ता संघर्ष आवश्यक असते व क्रांती आणि प्रतिक्रांती भारतीय इतिहासाच्या दोन परस्पर विरोधी टोकाच्या बाजू आहेत. क्रांती समाजव्यवस्थेतील बहुजनाच्या जीवनाचे कल्याण साधते तर प्रतिक्रांतीद्वारे समाजव्यवस्थेतील अल्पसंख्याक शोषकाचे कल्याण साधत नाही. त्याच्या विकासात बाधा उत्पन्न करते त्यामुळे क्रांती आणि प्रतिक्रांती एकाच वेळी समाज जीवनात नांदू शकत नाही. परंतु क्रांती आणि प्रतिक्रांती ज्यावेळी समेरासमोर असतात तेव्हा मात्र क्रांतीचाच विजय निश्चित होतो. क्रांतीच्या विजयात बहुजनाचे हित सुखा कल्याण सामावलेले असते क्रांतीचे घेयच 'बहुजन बहुजन सुखाय' हे आहे.

वरील विवेचनातून स्पष्ट होते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राचीन भारतातील क्रांती आणि प्रतिक्रांतीविषयी एक दृष्टीक्षेप सदर्भात सखोल चिकित्सक अध्ययन करून वरील विचार प्रस्तुत केले त्यामुळे त्यांनी प्रतिपादन केलेले भारतीय इतिहासाच्या संदर्भात क्रांती आणि प्रतिक्रांतीचे सुत्र विशेष महत्वाचे आहे. म्हणून ते आधुनिक भारतातील एक थोर इतिहासकार, विचारवंत, प्रख्यात पडित, राष्ट्रनिर्माते होते यात काढी दुमत नाही. त्यांनी मांडलेले प्रस्तुत विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) मूऱ वसंत, नरके हरी, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग ३", डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, प्र.आ. २००२
- २) नरके हरी (संपा), "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड २०", डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, प्र.आ. २००५
- ३) डॉ. आंबेडकर बी आर. (अनु.) खौरमोडे चा भ., "शृद पूर्वी कोण होते?", सुगत प्रकाशन, नागपूर, दु.आ. १९९१
- ४) कोसंबी, दी.दी., "प्राचीन भारतीय संस्कृती व सम्भवता", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, मराठी, प्र.आ. २००६
- ५) बै.मुखर्जी एस.सी. (अनु.) कासारे एच.एल., "हिंदूची अवनती आणि त्याचे अंध.पतन", ज्ञानप्रदीप प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १९९४
- ६) डॉ. आंबेडकर बी आर. (अनु.) रोडगे प्रतीप, "क्रांती आणि प्रतिक्रांती", प्रतीप रोडगे, डॉ. आंबेडकर कॉलनी, नागपूर, प्र.आ. २००५
- ७) मेरो शेषणार, "डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास", राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९८
- ८) प्रो. सराओ, के.टी.एस., "प्राचीन भारतीय बौद्ध धर्म उद्भव, स्वरूप और पतन", हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४
- ९) भद्र, जनादेव, "प्राचीन भारत का बौद्धकालीन इतिहास", ओरिएण्टल प्रिंटर्स, लखनऊ, द्वितीय संस्करण १९७७
- १०) डॉ. पांडे गोविंदचंद्र, "बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास", उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान लखनऊ, चतुर्थ संस्करण २००६

डॉ. सि.एस. पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख,

डॉ. म्हुकराव वासनिक पि.डल्ल्यु.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

महिला सशक्तीकरण संबंधी डॉ. आंबेडकरांचे विचार

पा. ज्याला भा. डोहाणे

प्रस्तावना : समाज निर्माण करण्यामध्ये स्त्रियांचे महत्वाचे स्थान आहे. जगामध्ये कोणत्याही राष्ट्राची उन्नती किंवा अधेगती हे त्या राष्ट्रातील स्त्रियाच्या स्थितीवर अवलंबून असते. स्वतंत्र भारताचे पत्रप्रधान स्व. पडीत नेहरु म्हणतात की भारताची प्रगती त्यातील महिलाच्या स्थितीवरून उत्कृष्ट विचार गेली पाहिजे. प्रसिद्ध पाश्चिमात्य विचारबंद प्लेटो म्हणतो की ज्या समाजामध्ये महिलांना सार्वजनिक कार्य करण्यापासून बंचीत ठेवले जाते, तो कधीही आदर्श समाज बनु शकत नाही. भारताच्या इतिहासामध्ये स्त्रियांचे स्थान आदर सन्मान व पुज्यनीय आहे. हयाबाबत दुमत नाही. आज देशाला जी स्वातंत्र्याची जी सुवर्ण संधी मिळालेली आहे. त्यात देखील स्त्रियांचा मोलाचा वादा आहे. महिलांनी आपल्या कऱ्टुत्वाच्या माध्यमातून देशाला सुसंकृत करण्याचे कार्य केले आहे. त्याच देशाला विकासाच्या सुवर्ण पहाटेकडे नेण्याचे विशदयक कार्य सुद्धा त्यांनी केले आहे. फ्रान्सच्या समाट नेपोलियन बोनापार्ट स्त्रियांचे महत्व सांगताना असे म्हणतो की, “तुम्ही मला योग्य माता दया मी तुम्हाला योग्य राष्ट्र देतो”

बाह्यो समाज, पार्थना समाज, आर्य समान, रामकृष्ण मिशन इत्यादी संस्था आणि संघटनांनी भारतीय समाजात सुरु असलेल्या स्त्री पुरुष विषमतेला आव्हान देऊन विषमता मिटविण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये ज्योतीबा फुले, रामगोपाल घोष, केशवचंद सेन, पडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले इत्यादीचे योगदान होते. महात्मा गांधीच्या राष्ट्रीय आंदोलनात सरोजिनी नायडू, हसा मेहता विजया कृपलानी यांनी भाग घेऊन समांतर महिलाच्या प्रश्नावर संर्थक सुरु केला.

महिला सशक्तीकरण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भगवान बुद्धानी प्रवज्ञा देवून स्त्रियांना भिक्खुरुनी संघ स्थापन करण्याचे अधिकार दिला व त्यामुळे स्त्रियांवरील दोन प्रकारचे अन्याय दूर केले. पहिला अधिकार पुरुषाच्या बरोबरीने ज्ञानार्जन करने, दुसरा आपल्यात असलेल्या सुप्तावस्थेतील आध्यात्मीक तेजाची ओळख अथवा जाणिंव करून देणे हे दोन्ही हल्क प्राप्त करून देवून भगवान बुद्धानी स्त्रियाची पारंपरिक गुलामगिरीतून दास्यत्वातून मुक्तता केली. एवढेच नव्हे तर स्वयंत्रजाची, आत्मशोधाची जाणिंव निर्माण करून भूतो व भविष्यती अशी क्रांती घडवून आणली. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत शक्तानुशतके अज्ञानसूनी अंधकारातून बांदिस्त असलेल्या स्त्रियांची मुक्तता करून त्यांना शिक्षणरूपी ज्ञानाची कवाढे खुली करून देण्याचे महान कार्य सर्वप्रथम ‘महात्मा ज्योतीराव फुले’ यांनी केले आणि त्यांची अर्धगिनी सावित्रीबाई फुलेला स्त्री शिक्षणाचा स्त्री उद्घाराच्या या पवित्र कार्यात पतीला तन—मन—धनाने साथ दिली. जाती धर्मनिरपेक्षतेने रुती मुक्तीचा अहर्निशा सक्रीय ध्यास फक्त फुल्यांनीच उरी बाळगला. अशा तच्छेने स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला भगवान बुद्धानंतर पुढे नेण्यास महात्मा फुले व सौ. सावित्रीबाई फुले यांचे बहुमोल मदत झाली.

२५ डिसेंबर १९५२ च्या भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणाले, आजच्या जगात संपत्तीच स्वातंत्र्याचा आधारसंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही तोवर त्यांची गुलामगिरी सपणार नाही. त्याचप्रमाणे हिन्दू कोड बिलाव त्यांनी तरतुद केली होती. पण ते बिल मजूर होवू शकले नाही. ते म्हणतात की महिलांच्या मुक्ती करिता आता महिलांना पुढे येण्याची गरजच आहे. त्यांनी त्यांची मानसिकता दुर्बलता दूर सारून समर्थपणे आपल्या द्वक्कासाठी लढले पाहिजे. जगच्या पाठीवर इतरत्र महिला ज्याप्रमाणे स्वतःच्या द्वक्कासाठी लडा देताना दिसतात तसेच सामर्थ्य स्त्रियांनी दाखविण्याची गरज आहे.

बाबासाहेब म्हणतात मी चार वर्षे खार्डेंगाणी करून ते बिल त्यार केले होते. त्याच स्वरूपात आता नवीन बिल येईल की नाही हे सांगता येणार नाही. त्यांनी म्हटले तसेच घडले. ते बिल संमत होवू शकले नाही. नेहरुनी दिलेल्या शब्द पाळला नाही. कारण लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका डोळ्यासामोर ठेवून कोप्रेस पक्षनी निर्णय बदलला. मत्रीमंडळानी लोकांच्या दबावामुळे हुकले नाही आणि ते बिल जसेच्या तसेच संमत होवू शकले नाही.

बाबासाहेब हिन्दू कोड बिलासंबंधी म्हणतात की मी धर्मशास्त्राचा पुर्णत: अभ्यास करून आणि त्याचाच आधार घेवून या बिलात तरतुदी केल्या आहेत. हिन्दू कोड बिलावर लोस्सरभेत पारीत करताना श्री. स. वि. गाळींबाई यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कोडबिलाला पाठींबा दर्शवित जे बक्तव्य केले, ते याप्रमाणे आहे ते म्हणाले की बिलातील ८०: भाग धर्मशास्त्राच्या आधारावर मांडण्यात आला आहे आणि त्यातील २०: भाग धर्मशास्त्राच्या विविध कारणांनी कोणत्याही कारण नाही २०: भाग हा नवीन सुधारणा घडवून करणे ह्यांनी जुन्या परपरेला चिक्कदूर राहण्याचा हटट करण्यासारखे आहे. त्याना प्राप्त होणाऱ्या या अधिकारामुळे स्त्रियांची गुलामगिरी सपणार आहे त्याना नवीन जीवन प्राप्त होणार आहे. पुरुषाच्या बरोबरीने त्याना स्थानप्राप्त होणार आहे आणि देशाच्या प्रगतीच्या दिशेने टाकलेले हे महत्वपूर्ण पातळ संसार आहे. बाबासाहेबांनी कोडबिलाला स्त्रियांना घटस्फोटाची तरतुदही त्यात करून दिली होती. वास्तविक पाहता शुद समाजात अश्या प्रकारचे घटस्फोट वा काढीमोडची पद्धती सुरु होती. पण उच्चवर्गीय समजाले जापारे ब्राह्मण तसेच क्षत्रिय व वैश्य यांना घटस्फोटाचा अधिकार देण्याबदूदल तरतुद करण्यात आल्याबरोबर त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना टिका करणे सुरु केले.

बाबासाहेब म्हणतात की, त्या बिलात स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने सर्व बाबीची तरतुद आहे. त्यातील काही महत्वाच्या बाबी आहेत, विवाह किंवा दलक घेण्याच्या बाबतीत जातीभेदाला बंधन नसावे हे मुख्य तत्व मांडले होते. त्याचा अर्थ असा नव्हे की जबरदस्तीने आतरजाती विवाह व्हावयास हवेत वा दलक व्हावेत परंतु एकमेकावरील प्रेमामुळे जर कोणाला आतरजातीय विवाह करावयाचा झाला किंवा परजातीय मुलगा दलकाच्याबवयाची इच्छा झाली तर तसे करण्यास समृद्धीमुळे जी बद घातली होती ती या बिलाने काढून टाकली होती. याच्या अर्थे सर्व समाजाला सुसंहय व्हावे असे नियम बाबासाहेबानी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमावून दिले होते. ते बहुताशी उच्चवर्गीय स्त्रियांच्या हिताच्या होतें पण त्यांनी आपले स्वातत्र्य कशात आहे जाणून न घेता उलट आपली गुलामगिरी पव्हकी करत या बिलाला विरोध केला याचे अंतिशय दुरुद्ध बाबासाहेबाना झाले.

जन्मोजन्मी हाच नवरा मिळावा म्हणून बडाच्या झाडाभोवती फिरणाऱ्या स्त्रिया नवन्याला देव मानणाऱ्या आर्य स्त्रियांना नवन्याने कसेही वागविले तो कितीही वॉइट असला त्याच्याशी जीवन कंठने कितीही कष्टमय झाले तरी आर्य स्त्री आपल्या जुन्या शास्त्रानुसार त्याला सोडून जावू शकत नाही. दिच मानसिकता बदलविण्याकरिता तिला घटस्फोट घेण्याची या बिलाने मुहा घेण्यात आली होती. या बिलात बाबासाहेबाना स्त्रियाना सम्मानाने जगता याचे याकरिता पतीच्या निधनानंतर त्याच्या संपत्तीचा अधिकार हा त्याच्या पत्नीला मिळावा अशी तरतुद केली शिवाय पतीच्या मृत्युनंतर हिच्या मुलीना तो अधिकार प्राप्त व्हायला हवा.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे कोड बिल म्हणजे स्त्रियांच्या अधागतीला जबाबदार असणाऱ्या मानसिकतेवर व्याजायात होता. स्त्री उन्नतीचा मार्ग मोकळ्या करणाऱ्या कोड बिलास नाकारले मात्र पेशवे काळानंतर प्रथमच महात्मा ज्योतीबा फुले, पेरीअर ई.च्छी, स्वामी आणि नतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तीन मद्दापुर्णमुळे स्त्री सर्व दृष्टीने स्वतंत्र व सशक्त झाली आहे. महिलांच्या संशक्तीकरण्याकरीता कायद्याचे शासन व समाज संरक्षण घेण्यात याचे महिलांच्या मानवाधिकाराची रक्खा करण्यात याची. त्यामुळे ती स्वतंत्रपणे आणि मुक्त वातावरणात जीवन जगु शकेल, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लोकशाहीकरण प्रकल्पाचा गतीमात करण्यात याची म्हाजेच समाजात समानतेला अनुसरून आर्थिक सामाजीक राजकीय लोकशाही प्रस्थापित करण्यात याची. डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री स्वातंत्र्याविषयक विचारांची भारताला गरज आहे.

संदर्भ :

१. लोकराज्य — भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक, मुंबई माहिती व जनसंपर्क महासंचालनाऱ्य, १६ एप्रिल १९९०, पृष्ठ क्र. ४०
२. डॉ. बाबासाहेब लेखन आणि भाषणे खंड १८ भाग—३, प्रकाशक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन, मुंबई—२००२, पृ. ३४०
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड १८, भाग—३, प्रकाशक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन, मुंबई—२००२, पृ. ३४२
४. खैरमोडे चागदेव, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, प्रकाशक, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२, पृ. ७७

प्रा. ज्वाला भा. डोहाणे

असि.प्रोफेसर (सी.एच.बी.) पाली व प्राकृत विभाग, नागपूर

बौद्ध धर्मियांचा धम्मदोह

पा. उमेश ननंदू

धर्म मानवाकरिता आहे मानव धर्मकरिता नाहीश असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे. धर्म म्हणजे धारणा, एखादा विशिष्ट विचार, तत्वप्रणाली, नितिनियम खिकारणे म्हणजे धर्म धारण करणे होय. धर्म मानवाने स्वतःच्या सोईनुसार काळाच्या ओघात निर्माण केला आहे. पृथक्कीवरिल पहिल्या स्त्री-पुरुषाच्या उत्पत्ती पासून काही रुढी, परंपरा, प्रथा प्रचलित होत गेल्या त्यालाच पुढे धर्माचे आवरण नंतरच्या काळात दिल्या गेले. धर्म माणसाने स्वतःच्या सोईसाठी निर्माण केलेला आहे. सख्येने बाढत असलेल्या लोकांमध्ये नितिमत्ता बाढवी. पशुवृत्ती नष्ट व्हावी माणसाला मानसीक आधार, सास्कृतिक, बौद्धीक, भावनिक आधार देता यावा जीवनात सुख—समाधान आनंद निवासित मिळत राहावा यासाठी धर्मउत्पत्ती केल्या गेली. सुवातीच्या साध्या धार्मिक संकल्पनामध्ये नंतर मोठमोठे अबद्दल निर्माण करून त्याची काही लोकांनी घटदशीर व्याप्ती बाढविली. धर्म मग नावारूपाला येऊ लागला सोबतच त्यात गुण—दोष ही वाढू लागले. धर्मानी काही देवदेवता प्रचलनात आणल्या त्याच देवदेवता सर्वस्वी असून मुख्य शून्यवत आहे असे पुढे सागितल्या जाऊ लागले अंभशेषदा बाढल्या मनुष्य धर्माच्या — देवाच्या मानसीक गुणामगिरीत जीवन जगू लागला. असे सर्वकाही काही वर्ष कालखांड चालत राहिले परत काळाच्या ओघात जन्माला आलेल्या सुजु व्यक्तीनी विचार मंथनातून मात्र स्वतःचे तर्क देऊन बाहट मार्गाला लागलेल्या धर्म विचारांना सुधारण्याचे काम केले परिणामी मनुष्य काळाच्या ओघात पुरोगामी— प्रतिगामी होत राहिला.

भारतात परकिय आर्याच्या, बाम्हणाच्या आगमनानंतर आर्य — अनार्याच्या संदर्भाच्या पुढिल काळात भारतातील बहुसंख्य मानवी समाज आर्याच्या घटयातील कालपनिक देवधर्म, पाखांड, कर्मकांड, कर्म, पुनर्जन्म, स्वर्ग—नरक, आत्मा—परमात्मा, आश्रम व्यवस्था, चक्र, यज्ञोपवित संस्कार, चातुर्वर्ण, जातीप्रथा, अपूशयता याच्या मार्गी लागला शब्द सत्य जंग मिथ्यास या कल्पनेवर आधारित ब्राह्मजातात अडकला व स्वतःला सर्वस्वी विसरून आर्य भट — ब्राम्हणाच्या आहारी जावून त्याचा परमनंट गुलाम झाला रठेविले अनते तैसेची रहावे, चित्ती असु दयावे समाधानश अशी वृत्ती बाढली. तुप—रोटी, सावली, प्रतिष्ठा व अडकार जपण्यासाठी आर्यातर्फे भारतीय लोकांत अज्ञान, अंधशेषदा पेरल्या गेल्याने त्याची फळेही भटशाळण मोठया चवीने मिठक्या मारून खाऊ लागली. सत्याला असत्य, कुकर्माला सत्कर्म सांगुन मजा मारू लागली.

आर्य — ब्राम्हणी काव्याला ओळखण्याचे काम प्रथम गौतम बुद्धांनी केले. त्यांनी परंपरागत वैदीक धर्माची चिरफाड करून भारतात प्रचलीत असेलेली सर्व विषमता नष्ट करण्यासाठी आपले संपूर्णी आयुष्य खाची घातले ८० वर्षांचे आयुष्य जगताना सतत ४५ वर्ष ब्राम्हणी धर्मानि निर्माण केलेली सर्व क्षेत्रातील विषमता नष्ट करण्यासाठी खाची घातली. परिणामी शुद्धाच्या जीवनात परिवर्तन आले वैचारिक कांतीने भारतातील संपूर्ण मानव भारावून गेला. प्रगतीकडे बाटचाल करू लागला नवे युग निर्माण झाले. सन्नाट अशोकाने ब त्याची बौद्ध भिक्षु — भिक्खुनीनी त्यात महत्वाची भुमीका निभावली. भारतात सुर्वर्ण युग अवतरले. परंतु पशुवृत्तीच्या ;गाईला माय म्हणणे, विविध पशुप्रकाश देव जन्म घेतो असे म्हणणे म्हणजे पशुवृत्ती द्व आर्य ब्राम्हणाना ते सहन होत नक्हते. म्हणून त्यानी पुढा घडयंत्राचा वापर करून ब्राम्हणी धर्माला आकर्षक वेष्टन लावून शुद्धापुढे पेश केला साम—दाम—दह—भेद निती अवलंबून राजकीय सत्ता हाताशी धरून त्यांना पुढा प्रस्थापित होता आले. स्मृत्या, पुराणे, मनुस्मृती निर्माण करून भरतात चातुर्वर्ण, दासप्रथा बाढविली विकृतीला सतकृती म्हणून सजविले. अज्ञान अंधकार वाढविला यास थोडाकार विरोध झाला तेव्हा त्यांनी विरोधकाचा खुनखराबा करून हृत्येन त्याना दावून टाकण्यात आले. सत कबीर, सत रविदास, संत तुकाराम, यानंतर महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी आर्यपुढे मोठे आळान उभे केले. परंतु अनुयायाच्या भ्रष्टतेमुळे तोडी संघर्ष व विचार काळानुरूप मारू पडला. नाव कायम राहीले कार्य गडप झाले. अशी रिस्ती झाली.

भारतात इंग्रजांचे आगमन हे भारतीय शुद्धासाठी ; बहादूर बाई जे दजए अरए उब द्व खूप फायदेशीर ठरले. इंग्रजांची सतता भारतात निर्माण झाल्यानंतर त्यांनी एक कर्तव्य समजून भारतीयाना भेदभाव न करता शिक्षण दयायला सुरुवात केली. शिक्षण हे संपूर्ण प्रगतिचे लक्षण समजले जाते त्यातुन नवनविन परिवर्तने येऊ लागली इंग्रजानी भारतातील वाईट प्रथा नष्ट करण्यासाठी पुढाकार घेतला तसे कायदे केले. भारतीयांना नव्या आधुनिक युगात नेऊन देवपण्याचे काम त्यांनी केले. त्यातुनच पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचा उदय झाला. डॉ आंबेडकरांनी अतिप्राचीन, प्रचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे अवलोकन केले राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक रिस्तीचे एकूनच निरिक्षण केले असता भारतात मानवी संस्कृतीचा पुरस्कार केला जातो त्यामुळे काही लोक वैभवात तर बहुसंख्याक लोक अभावात जीवन जगत आहेत ही व्यवस्था कायम राहावी यासाठी घडयत्रकारी ब्राम्हणी संस्कृतीचे समर्थक प्रयत्नशील आहेत असे त्याना दिसून आले.

स्वतःच्या अनुभवाच्या आधारे त्यांनी पचलीत व्यवस्थेतील फसवपूक भ्रम भ्रष्टता व भट यात बदल करण्यासाठी समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, न्याय, शिक्षण व विज्ञान या तत्वांचे समर्थन करून भारतीय दबलेल्या माणसाला उभे करण्याचे ठरविले. परंतु सनातनी प्रवृत्तीच्या उच्चवर्णीयांनी पाताळ्यांनी महानरूप धारण केलेले महात्मा, पडित, विरुद्धुरुष, बापू नावाचे कावळे, हुक्म, गिधाडे, कोल्हे कुत्रे हे रानटी जीवजू विकृती संस्कृतीचे समर्थक पदोपदी त्याना अडथळे आणू लागले. प्रचलीत ब्राम्हणी—हिंदू—वैदीक धर्मात परिवर्तनाचा विरोध

पाहता आणि चातुवर्ष्य, शुदातीशुद, अस्पृश्यतेचे समर्थन धर्मग्रंथानुसार पाहता परिणामी त्यांना सर्वांगिण विचार करून धर्मातिराची घोषणा करावी लागली त्याच्यात असलेल्या प्रचंड प्रतिभेद्या आधारे जेव्हा त्यांना भारताचे सविधान निर्माण करण्याचे काम करावे लागले तेव्हा त्यानी भारतातील प्रत्येक स्त्री-पुरुषांना पोषक होईल अशी घटना तयार करून दिली. बौद्ध तत्त्वज्ञान त्यात समाविष्ट केले व सर्वांना नवसंजीवनी दिली.

स्वतः बौद्ध धर्माचा स्त्रिकार करून आपल्या विचाराशी प्रामाणिक असलेल्या अतीशुद्ध समाजाला बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. सोबतच २२ प्रतिज्ञा देऊन बौद्ध धर्म अनुयायात संपूर्ण परिवर्तनाची अपेक्षा केली. डॉ. आंबेडकराच्या ६५ वर्षांच्या संघर्षमय जीवातील मानवी गुलामी नष्ट करण्यासाठी जनजागृती, स्विधान मिमिती व धर्मातर करणे हया खूप मोठ्या घटना आहेत. त्यातून बोधीसत्वाचे दर्शन घडते. ज्या दीलत समाजाला हजारो वर्षी ब्राह्मणी विकृतीने कधीही मान-सन्मान मिळू दिला नाही. पदोपदी अपमान, मानखंडना, भेदभाव, अस्पृश्यता, अन्याय — अत्याचार, स्त्री विटबना धर्माच्या आदून सहन करावे लागले. त्याबेली प्रचलित कोणत्याही ब्राह्मणी देव-देवता, दगड, आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग—नरकातील, किंवाणू—विषाणू त्यांच्या मदतीला धावला नाही. फक्त आधुनिक काळातील डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराच्या शिकाय । डॉ. अंबेडकरांनी भारतातील संपूर्ण मानव जातीवर व शुद्धाकर त्यांनी अनन्त उपकार करून ठेवले आहेत. त्यांची प्रत्येक वृत्ती व कृती माणसाला नव्या प्रेरणा देऊन जातात. त्यांचा प्रचंड त्याग लागडो लोकांच्या जीवनात नविन चैतन्य निर्माण करण्यासाठी उपकारक ठरला आहे. त्यांचा विचार कायम ठेवणे मानवासाठी खूप फायदेशीर राहणार आहे. म्हणून त्यांनी नवबौद्ध अनुयायाकऱ्हून काही अपेक्षाही व्यक्त केल्या आहेत परत त्याच्या त्यागातन निर्माण झालेली आजची जुनी नवी पिढी त्यांना विसरताना पाहून खूप वाईट बाटे.

राजकीय दृष्ट्या विचार केलेल्या साधनानी निर्णय केलेल्या सधटना पक्ष अस्तित्वहीन होण्याच्या स्थिती आल्यामुळे वाढत्या बजबजपुरिने स्वार्थापेटी लाचारी वाढत्याने स्यम न बाळगता आजचा बौद्ध समाजाला व्यक्ती है च्या विविध आतकवादी संघटनासमध्ये जाण्यासाठी व राबण्यासाठी स्पर्धी करताना दिसतो आहे. भाजप, बिस्वहिंदू परिषद, श्रीराम सेना, बजरंगदल, दलित आशाडी, शिवसेना, मनसे, कौण्गस, राष्ट्रवादी यांच्यात राबतो आहे नविन गुलमिच्या काळानुरुप वेस्टनात गुंडाळून स्वताला गैरवान्वीत करित आहे. तरीही मी कट्टर आवेदकरवाई आहे असे म्हणून घेत आहे शकु-दाढीला दांडा गोतास काळश उरतो आहे. ही कूटी प्रतिक्रांतीकडे जाण्यासारखी आहे. चीवडा, दारू, पैसा व नसलेली प्रतिष्ठा मिळत राहावी म्हणून ही लुच्येगीरी केली जात आहे. शुरुरळली मेढी लागली लांडग्याच्या मागेश असे सुरु आहे शेवटी अंत हा स्वतःला बौद्ध म्हणणा—यांचाच लांडग्याच्या हातून मेढी सारखा होणार आहे. बाह्यणी देव-देवता व धर्म रुढी स्वतःच्या धारात हे लोक आपात आहेत.

आरक्षणामुळे तलित समाजातील व्यक्ती थोडी आर्थिक दृष्टीने संपन्न होताना दिसत आहे. परंतु हे वैभव ज्या चलवलीमुळी मिळाले. ह्या चलवली साठी स्वतः जवळचा थोडा पैसाही खर्च करायला तयार नाही. उलट पोकळ तत्त्वज्ञानाचे डोज पाजताना दिसतो आहे. बृती मात्र शृन्य आहे. इतरांनी चलवल करावी, सर्वांकरावा, सर्वांकरत मरावे व आम्ही किंतु साठी डावे अशी त्यांची दृती झाली आहे. आजकाळ ऑफिसकरी चलवलीत काम करणे म्हणजे ब्लॉइट कॉलर लोकाना अपमानकरक वाटत आहे. जे समाजापासून नाळ तोडून राहत आहेत यांचा ह्यात मोठा वाटा आहे. सर्वप्रथम्या वस्तितून स्वतःला लघविताना तो दिसतो आहे. एक दोन पिढीतच आपले लोक एवढे साजितील यांची कल्पनाही थोर पुरुषांनी कधी केली नसावी.

धर्मिक बाबतीत काढी प्रमाणात प्रामाणिक कर्मठ बौद्ध मंडळी त्यागशील वृत्तीने चलबद्ध कायम राहावी, बौद्धधर्म साहाय्या यासाठी हाडाची काढे करताना दिसून येतात मात्र बहुसंख्याकांनी धम्मद्वेष केला आहे असे दिसते. बुद्ध व बाबासाहेबाना आदर्श मानून त्याच्या मार्गाने वाटावाल करण्यापेक्षा मुल्ला, नौलवी, बाबा, बापू, अम्मा, बाबा, माता, देवी—देवता यांच्या आहारी जाताना दिसतो आहे. हिंदू धर्मांतील सर्व संपत्तिवार, सर्व देवदेवतांची दिक्षें मोर्टाया हिरिरिणे साजरी करीत आहेत. दिवाळी, दसरा, नवरात्री, गणपती उत्सव, होळी या वेळी यांचा मोटा जलवा असतो. बुद्धजयंती, आबेंडकर जयंतीच्या वेळी हे घाशत लपतात यांना हे सण साजरे करण्यासाठी वेळ नसतो. बुद्ध, आबेंडकर जयंती साजरी करणे म्हणजे जातीबाबी दिसने होय असे त्याचे म्हणणे आहे दिवाळी, दसरा, नवरात्रीच्या शुभेच्छाचे हे बॅनर लावतात तेळ्हा यांना जातीयवाद दिसत नाही. मूलाबाबर सस्कार दिहूधर्माचे करित आहेत आपल्या मुलाची नावे हिंतु पश्चलीचे ठेवत आहेत. बौद्ध, तिरथस्थळांना भेटी देणार नाही. परंतु शिर्डीचे साहिबाबा, शाशांकचा गजाजन, महादेवाची यात्रा, तिरुपती बालाजी, जगन्नाथपुरी, हिंदूधर्मांतील देवधर्म पुण्यासाठी मोर्टाया आवडीने जाताना दिसतो, आमचे ते कृष्णदेवत आहे असे म्हण्यापर्यंत अनेकांची मजल गेली आहे. चार भास यात्रा होत आहे. कृष्णमेळ्यातील संडासचे पाणी तोडत घेण्यासाठी उत्तरिल झालेला व्यक्ती पाहग्रायास मिळत आहे.

एक आमच्या ओळखीचे वृत्तीने व विचाराने हरिजन असलेले परंतु नावासाठी बौद्ध महागणे प्राध्यापक आहेत. ते घरी हॉलमध्ये हुश्व व बाबासाहेबाची फोटो व घरात आतमध्ये हिंदूधर्माचे देवांगन ठेवताना त्यांना अभिमान बाटतो, आमच्या बाडवडिलाचे ते वैभव आहे असे ते म्हणतात. आता RSS ची सत्ता आल्याने देवदर्वताचे भ्रम व लफडे मोठया प्रमाणात मिडीयाच्या माध्यमातृन फैलावले जात असल्याने त्याच्याकर एवढा असा शाळा आहे की ते आता सराळ खांडणा पडिताना आपल्या घरी बोलवून त्याच्याकडून पूजा इवन करून घेत आहेत. हा लागट रोग आहे. तो वाढोच आहे. ज्याच्या खांदयाकर प्रबोधनाच्या चळवळीची जबाबदारी बाबासाहेबांनी दिली आहे तेच वैदीक हिंदू धर्मातील लोकांनी भर रस्त्याकर केलेली सकाळीची संडास, सु. पुऱ्हा खाण्यासाठी स्पर्धा करीत आहेत. त्याच्या बृद्धीची कीव करावी तेवढी

कनी आहे.

बास्तविक पाहता देव ईश्वर, भगवान नावाची गोष्ट किंवा वस्तु या विश्वात कुठेच नाही सर्व हालचाली कार्यकारण भावाने बांधलेले आहेत. हे जागतीक सत्य अनेक विद्वानांनी, शास्त्रज्ञानी, थोर विचारवांतांनी अनेक वेळा सांगितले आहे. देव असता तर एवढा अत्याचार दररोज हया पृथ्वीवर कधीच चालला नसता, देव असता तर एका क्षणात आतंकवादी संघटना इसीसला नष्ट केले असते, प्रतिगमी, कुपमद्भूक सनातनी बाम्हणाना; आतंकवादीद्वारा जमीनीत जीवंत गाडले असते मजूर कामगारांचे शोषण करणा—या शेटजी, भटजी, लाटजी, टाटा, विरांगा, अंदानी, अदानी, बजाज यांना भर चौकात जोड्याने मारले असते. RSS च्या पिलाबळीला पश्च बनवून त्याच्याकडून इतरांची सेवा करून घेतली असती. परंतु असे होतांना दिसत नाही उलट जे नालायक दुष्कर्मी आहेत तेच मजा मरताना दिसून येतात याला काय म्हणावे. पारंपारिक मेंडीवृत्ती, अधरशद्धा, प्रबोधनापासून स्विकारलेले दुरत्व यासाठी कारणीभूत आहे. हा प्रकार म्हणजे बाबासाहेबाच्या विचार व चळवळीशी सराळ—सराळ गटदारी आहे हा धम्मदोह आहे.

हिंदूधर्म मानसिकता सोडायला बौद्ध समाज तवार नसत्याने तो स्वतःच स्वतःसाठी खडडा खोदतो आहे. त्यात त्याचे मरण अटल आहे म्हणूनच बाबासाहेबांनी धर्मातराच्या वेळी दिलेल्या २२ प्रतिज्ञा कठोरतेने प्रचार करणे गरजेचे असुन बदमाशांना धडा शिकविणे आवश्यक आहे अन्यथा धर्माचा असर ठालेला आहे. ज्या वेळी बाबासाहेबांनी धर्मातर केले होते त्यावेळी प्रतिक्षीया देतांना हिंदू महासभेचे दद्दशत पसरविणारे वि. दा. सावरकरांनी न्हटले होते की ढां. आंबेडकर तुम्ही स्विकारलेला बौद्ध धम्म आणि तुम्हीची चळवळ आम्ही फक्त येणा—या ५० वर्षांत नष्ट करू हे त्याचे म्हणून सत्यात उतरताना दिसते आहे. हे पाप दुखेचे कोणीही करणार नाही तर स्वतः भाष्ट बौद्ध धर्मीय लोकच त्यामाणीने बाटवाल करतांना दिसत आहेत. मुस्लिम आणि खिश्चन धर्मीय लोक आप आपला धर्म टिकवून ठेवतांना बौद्ध धर्मीय एवढी आगतिकात का दाखविती याचे आश्चर्य वाटते. यालाच प्रतिकांतीची सुरवात म्हणतात.

शजगात जी धर्मातरे झालीत त्यातील काही धर्मातरे तलबारीच्या धाकाने भीतीपेटी झालीत तर काही धर्मातरे लाभापेटी झालीत मात्र बौद्ध धर्मातरे हे तब्जानाच्या आधारावर झाले हे जागतीक सत्य आहे. बौद्धधर्म भारतातून लुप्त होण्यासाठी बांधणी घडयत्र व मुस्लिमांच्या स्वा—या त्यासाठी कारणीभूत उरल्या दोत्या.

१) या दोघांमध्ये बौद्ध धर्म व शिक्खाचा प्रभाव जनमानसावरील नष्ट करण्यासाठी इस्लाम मधील सुफी संधुनी महात्वाची धुमीका निभावली आहे. आता ही भुमीका भाष्ट नवबौद्धच वटवतात की काय असे वाटू लागलेले आहे. मिलिंद प्रश्न या प्राचिन ग्रंथात विद्वान भते नागसेनांनी धर्माचा—हास, पतन का होतो त्याची काही कारणे सांगितलेली आहेत. प्रथम कारण त्यांनी सांगितले आहे की, संखादा धर्मच कच्चा असतो त्या धर्माच्या मुळत्वात गाभीर नसते. तो कालिक धर्म बनतो, दुसरे कारण धर्मप्रचार—प्रसार करणा—या विद्वान लोकांचा अभाव त्यामुळे धर्माचा—दास होतो ज्ञानी माणसांनी धर्म—ज्ञान सांगितले पाहिजे, विरोधकांशी वादविवाद करण्यास धर्माचे प्रचारक सिद्ध नसतील तर धर्म लयास जातो. आणि तिसे कारण हे की, धर्म व धर्माची तत्वे विद्वानासाठी असतात व सर्वसामान्य लोकांकरिता मदिरे, देवळे, विहारे असतात ते तेथे जाऊन आपल्या श्रेष्ठ विभूतीचे पूजन करतात तसे न केल्यास धर्म लयास जातो.

२) बौद्ध धर्म हा काळाच्या पुढे गेलेला व प्रत्येक युगात आपली उपयोगिता सिद्ध करणारा धर्म आहे. प्रचंड आघाते सोसुनही बौद्ध धर्म जगांमध्ये कायम आहे. यावरुन त्याची योग्यता काळानुसार सिद्ध झालेली आहे. अधश्रद्धेचे समर्थन करणा—या धर्माकडून नेहमी बौद्ध धमविर आघात होतांना दिसून येतात तेळा महत्वाची जबाबदारी अनुयायाची आहे. त्यांनी ती जबाबदारी योग्य रितीने पार पाडली तर बुद्धाचा मानवतावाद व विज्ञान टिकून राहणार आहे. भावी पिंडीच्या जीवनात सुख समाधान देता येणार आहे. म्हणूनच बोधिसत्त्व बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातराच्या दीक्षा समारंभात बोलतांना म्हणतात शुभमी जबाबदारी मोठी आहे. तुमच्या बदल इतर लोकांना आदर वाटेल मानसन्मान वाटेल अशी कृती तुम्ही केली पाहिजे. हा धर्म म्हणजे आपण एक गळयात भडे अडकवून घेत आहेत असे मानू नका, बौद्ध धर्माच्या दूस्रीने भारताची भूमी सध्या शुन्यत आहे. म्हणून आपण उत्तम रितीपै धर्म पालण्याचा निर्धार केला पाहिजे. महार लोकांनी तो निंदाजनक स्थितीस आणला असे होऊ नये म्हणून आपण दृढ निश्चय केला पाहिजे हे आपल्याला साधले तर आपण आपल्या बरोबर देशाचा इतकेच नक्के तर जगाचाही उद्धार करु, कारण बौद्ध धर्मातच जगाचा उद्धार होणार आहे. हा नवा मार्ग जबाबदारीचा आहे. आपण काही संकल्प केला आहे. काही इच्छीलेले आहे तरुणांनी केवळ पोटाचे पाईक बनू नये आपल्या प्राप्तीचा निदान विसावा हिस्सा या कामी देईन असा निश्चय करावाश. इद्दू यानुसार आपण सारे वागलो तर धम्म टिकेल अन्यथा धम्मदोह होईल याची सर्वांगीच जाणीव ठेवावी.

सदर्भ

- १ कांबळे डॉ. राजेंद्र — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या धर्मातराचे परिणाम, सुधिर प्रकाशन बोरगाव मेधे वर्धा वर्धा २००७ पृष्ठ क. ४७
- २ स्थविर सदानन्द — मिलिंद प्रश्न, सुधार प्रकाशन नागपूर १७ वर्ष २००१ पृष्ठ क. १६९
- ३ आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब — संपा. साकाहीक प्रबुद्ध भारत, आंबेडकर बौद्ध दीक्षा विशेषांक प्रकाशक, यशवताराव आंबेडकर २७ ऑक्टोबर, १९५६ पृष्ठ क. १२

प्रा. उमेश जनवंधू

बॉर. बानढोडे कला विषयक महा. खापरखेडा ता. सावनेर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांद्वारे स्थापित रिपब्लिकन पक्षाची सदस्यिती

डॉ. निलीमा चौकडा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ ढी मनाव मुक्तीच्या चळवळीचा एक महत्वपूर्ण भाग होता. या चळवळीत बाबासाहेबांच्या पाठीमार्गे सामाजिक पिळवणुकीने ग्रासलेली जनता खंबीरपणे उभी होती. पण ती जनता अल्पसंख्यांक होती. केवळ सामाजिक दृष्ट्या

मागासलेल्या जमातीच बाबासाहेबांच्या पाठीमार्गे उभ्या होत्या. राज्याचे क्षेत्रफल जसजसे बाढत जाते तसेतसे अल्पसंख्याकांचे बहुसंख्यांकांशी असलेले प्रमाण कमी होत जाते. अल्पसंख्यांकांची परिस्थिती अधिक बिकट होते व त्यांच्यावर दडपशाही करण्याची बहुसंख्यांकांना अधिक सधी मिळते. शिवाय एक भाषा बौलगणाऱ्या सर्व लोकांचे एकत्र राज्य बनविले तर काही राज्ये फार मोठी व काही राज्ये फार लहान बनतील. गट्टीय एकात्मतेला ढी बाब फुरुन नाही म्हणुन संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीबद्दल बाबासाहेबांना सुरुवातीला विशेष जिव्हाला वाटला नाही. परंतु चळवळीमध्ये येथील जनतेचा स्वाभिमान उंचबळून येवुन जी प्रचांड कॉर्प्रेस विरोधी राक्ती एकत्रित झाली होती ती बळवळ बळावी म्हणून संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत शामील होण्याची त्यानी आपल्या अनुवायाना

संमती दिली.

भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीनंतर केवळ जातीवादी पक्षाची आवश्यकता उरली नव्हती, तर लोकशाहीच्या बाल्यावस्थेत सर्व पुरोगामी शक्तींना एकत्र आपुन सतताधारी कांग्रेस पक्षावर अकुश ठेबु शकेल असा एक प्रबळ विरोधी पक्ष स्थापन करणे आंबेडकरांना आपले कर्तव्य बाटले न्हणुन ते १९५६ ला रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेच्या पूर्व तयारीला लागले. यासाठी त्यांनी समाजवादी नेत्यांशी पत्र व्यवहार ही केला. रिपब्लिकन पक्षाच्या विचारामार्गील मुख्य कारण म्हणजे निवडणुकांमध्ये शेड्यूल कास्ट फेडेशनला यश मिळण्याची अशक्यता शेड्यूल कास्ट फेडेशनची १९४२ ला निर्मिती करतांना त्यांना असे वाटले की देशातील हिंदू मुस्लिम आणि दलित या तीन जमातींचे पक्ष राजकीय सततेचे समान वाटेकरी होतील. पण द्विटीश शासनाने या प्रमाणात अस्पृश्याच्या राजकीय अस्तित्वांची नोंद घ्यावयास पाहिजे होती, ती घेतली नाही. १९४२, १९५२ व १९५४ च्या निवडणुकीत शेड्यूल कास्ट फेडेशनला जातीवादी पक्ष समजल्या गेले व स्वातंत्र्य प्राक्तीतील एक अडसर समजले गेले. त्यामुळे भविष्यातील निवडणुकीत बाबासाहेबांना यशाची खात्री नव्हती. ही जातीय संघटना समजत होते. सर्व अस्पृश्यांना मते देत नव्हते व अस्पृश्य सर्वरांना देत नव्हते म्हणुन बाबासाहेबांनी रिपब्लिकन पक्षाचा विचार केला. परंतु ६ डिसेंबर १९५६ ला त्यांच्या निधनामुळे त्यांच्या हयातीत त्यांना अभिप्रेत असलेल्या 'रिपब्लिकन पक्षाची' निर्मिती होवु शकली नाही. बाबासाहेबांच्या हच्छे प्रमाणे शेड्यूल कास्ट फेडेशनला बरखास्त करून त्यांना अभिप्रेत असलेल्या रिपब्लिकन पक्षाची रितसर स्थापना ३ ऑक्टोबर १९५७ ला झाली आर. बी. एन. शिवराज यांना एकमताने रिपब्लिकन पक्षांचे पहिले अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आले.

रिपब्लिकन पक्षाचे पहिले अध्यक्ष म्हणून कामाला प्रारभ करतांना ते बाबासाहेबांची या पक्ष निर्मिती मागची भूमिका बिसरले नाही. ते प्रत्येक वेळी याचा उल्लेख करायचे की, 'आम्हाला कायमचे अल्पसंख्याक म्हणून रहावयाचे नाही त्यासाठी आम्ही आमच्या कार्याच्या कक्षा रुढ केल्या आहेत. आमच्या पक्षाची द्वारे सर्वासाठी खुली राहील. विशेषत: आम्हाला आदिवासी, मागास, अल्पसंख्यांक आणि अन्य दलित जमातींचे प्रतिनिधित्व करावयाचे आहे. या सर्वांचे प्रेसन सोडविण्यासाठी आम्ही वाटेल ते करू.'

रिपब्लिकन पक्ष म्हणजे एक पुरोगामी ढावा पक्ष व्हावा. शुद्र अतिशुद्र, दलित, शोणित, अमिकांच्या हिताच्या दुष्टीने कणझार, लळाऊ, एकजुटीच्या आंदोलनाचे एक प्रभावी हत्यार त्याने बनावे असी बाबासाहेबांची अपेक्षा होती. १९५६ मधील संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या आंदोलनात महत्वाची भागीदारी करून या पक्षाच्या कार्याचा शुभारंभ महाराष्ट्रात नक्की झाला. स्पृश्य आणि अस्पृश्य हे समाज प्रथमच इतक्या जबळ आले त्यामुळे सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया महाराष्ट्रात सुरु झाली. अस्पृश्यांचे खरिरुरे लळाऊ, विश्वासु प्रतिनिधी प्रथमच मोरुद्या प्रमाणात ग्रामपंचायती पासून जिल्हा परिणदा, विधान सभा, लोकसभा, राज्यसभेशमध्ये मानाने, समानतेच्या भावनेने बसू शकले.

रिपब्लिकन पक्षाची घटना त्यार करण्याबाबत झालेल्या मतभेदाबरून जुन्या व नव्या पुढाऱ्यांतील अंतर बाढत गेले. ३ ऑक्टोबर १९५८ च्या आत पक्षाची घटना त्यार करून त्या प्रमाणे पदाधिकांच्या निवडणुका घेण्यात याच्या असे प्रेसिडियमच्या प्रथम बैठकीत ठरविण्यात आले. पण उल्लेल्या मुदतीच्या आत घटना त्यार करण्याची फाटाफूट आपोआप बरखास्त झाला. अशी विरोधकांनी भूमिका घेतली. नागपूरला १९५९ च्या मे महिन्यात त्यानी आपली वेगळी परिषद घेतली आणि श्री आवळे, बी. सी. कांबळे व दा. ता. रूपवते यांच्या नेतृत्वाखाली दुर्लक्ष रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाली. अशा प्रकारे पक्षाची फाटाफूट झाली. लळले एक, सल्लेवर आले दुसरेच. त्यामुळे १९६२ पर्यंत रिपब्लिकन पक्षात विविध गट त्यार झाले. या विविध गटांना एकत्रित आणण्याचे अनेकदा प्रवत्न झाले. मात्र आपआपसातील मतभेदामुळे प्रत्येक गटाचे तुकडे अधिकच होत गेले. आणि पक्षाची सल्ला, महत्व कमी होत गेले. रिपब्लिकन पक्ष हा फार वैभवाने व दिमाखाने स्थापित झाला मात्र याचे सोने पक्षातील सदस्यांना करता आले नाही. उलट ते

सततेच्या नागे लागून पक्षाला कुट्टम व स्वार्थाला प्रथम स्थान देवु लागले आणि पक्षाची वाताडत झाली.

आज रिपब्लिकन पक्षाचे अस्तित्व भारतातच काय पण महाराष्ट्रात ही नामशेष झाले आहे. रिपब्लिकन पक्षाचे नेते म्हणून मिरविणरे नेते आज स्वार्थापीटी विभिन्न पक्षाच्या दावाणीला बांधले गेले आडेत. आपल्या स्वार्थपुर्तीसाठी कोणी मलतीचा हात पुढे करून स्वतःची जागा निश्चित करतो, तर दुसरा रि. प. च्या ध्येय धोरणाला गुडांकून मागच्या दारातून विरोधी विचाराखारेच्या लोकांना सहाय्य करतो आणि समाजात शिताफिने रिपब्लिकन पक्षाच्या नावाने मिरवितो. या बद्या नेत्यांच्या कार्यामुळे आज आंबेडकरी जनता वस्त झाली आहे खैरलांजी सारख्या घटना जेव्हा समाजात घडतात तेव्हा तोच आंबेडकरी समाज कोणत्याही नेत्यांच्या सहाय्याशिवाय रस्त्यावर उतरतो. या वरून आपणास रिपब्लिकन नेत्याचे असलेले महत्व कळून येते तरीही या नेत्यांना कळलाही खेद वाटत नाही. आज आंबेडकरी जनतेची असिता वेशीला टागून कांग्रेस आणि बीजेपी च्या विचारधारे कडे जनतेला बलविषयाचा प्रयत्न आजचे आमदार करतांना दिसतात. आपल्या वेगवेगळ्या विचारधारेची वेगवेगळी दुकाने थांदुन बसलेल्या या नेत्यांना समाजाची कसलीही चिंता नाही व त्यांना एकत्रित पणे येबुन बाबासाहेबांच्या विचारधारेतील रिपब्लिकन पक्ष नको आहे. त्यांना केवळ त्यांच्या विचारधारेतील पक्ष हवा आहे. त्यामुळे अशा नेत्यांपासून जनतेने सावध होणे गरजेचे आहे. आज देखील रिपब्लिकन नेते एकत्रित यांचे अशी समाजाची अपेक्षा आहे. आज जनतेला कळून चुकले आहे कि, तत्कालीन समाज व राजकीय व्यवस्था ही आंबेडकरी विचारधारेला नष्ट करणारी हृष्पर करणारी आहे. त्यामुळे अशा विरोधी विचारधारेला नष्ट करण्याची ताकद व ऊर्जा कोणत असेल तर केवळ त्या बाबासाहेबांच्या विचारातच आहे. आजही सधे 'जयभीम' ची रिंगटोन जरी मोबाईल वर वाजली तर व्यक्तीला जीव गमवावा लागतो. असे दुष्प्रित वातावरण तयार होवु लागले आहे. बौद्धांबील अत्याचार बाढत चालले आहे. आरक्षणाचा प्रश्न आपल्या समेर निर्माण होत आहे. नोकरीतील आरक्षण बंद झाले आहे अल्पसंख्याक, ओबीसी, दलित, व महिला यांच्या बरील अत्याचाराचे प्रमाण बाढत चालले आहे. शिक्षणाचे खाजांगीकरण झाले आहे. अशा परिस्थितीला जर तोड दयायचे असेल तर मात्र सर्व रिपब्लिकन नेत्यांनी एकत्रित येबुन आपले अस्तित्व देशाला दाखविषयाची योग्य वेळ आज आली आहे म्हणून आज गटागटाचे राजकारण विसरून एकत्रित आल्या शिवाय पर्याय नाही.

काळाच्या ओघात कालांतराने रिपब्लिकन चळवळ संपली, ती नष्ट झाली असे म्हणण्याची वेळ पुढच्या पिढी वर येबु नये याची नोंद घेबुन बाबासाहेबांच्या निळ्या झेंड्याखाली एकत्रित येबुन जनतेच्या सर्वांगीण विकास होईल यात शंका नाही.

डॉ. नितीमा चौक्हान

पाली व प्रावृत्त विभाग,
पी डब्ल्यू ऐस. महाबिद्यालय, कामठी रोड, नागपुर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक साहित्यिक

डॉ. मनीषा नागपुरे

प्रस्तावना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक साहित्यिक है शिर्षक बाचत्यानंतर अनेकांच्या मनात असा पश्च उद्भवू शकेल की, डॉ बाबासाहेबांनी तर संशोधनपर, वैचारीक व तात्त्विक लेखन केलेले आहे कुठल्याही प्रकारची ललीत लेखन बाबासाहेबांनी कधीच केले नाही पण या शोधनिबंधात त्याना मी कुठल्याही रुढ अर्थाने आपण त्यांना साहित्यिक मानत नाहीत तर व्यापक अशा अर्थाने साहित्यिक कसे म्हणवू शकतो. यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, त्यांचे जनमानसातील स्थान पाहाता 'साहित्यिक' हा शब्द त्याच्या करीता फरच क्षुल्लक प्रतीचा आहे, पण तरीही या अंगानेही बाबासाहेबांच्या कार्यकर्तृत्वाचा विचार करता येवू शकतो हे अभ्यासकांनी लक्षात घ्यावे हीच या शोधनिबंधामांगील माझी भूमिका आहे.

स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री व भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांना सरे जगच ओळखाते देशातील गोरगरीब जनतेचे कैबारी असपूर्य जाती—जमातीचे उद्धारक व सामाजिक समतेच्या लढावातील महानायक म्हणून त्यांचा जगभर लौकिक आहे. जगाच्या पाठीवर कुठेही नसणारी असपूर्यता व जन्मजात उच्चनिचेतव आधारलेली जातीव्यावस्था हे आपल्या देशाला असलेले दूषण आहे, असे सारेच तत्वचितक मानतात. पण तिच्या समूल उच्चाटानाकरिता छुन्या अर्थाने कबर कसली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचीच. एकदा युद्धाची तयारी करायची उरविली की, मग युद्धाचे डावपेच शस्त्रसामुद्री, लडणाऱ्या सैनिकांची फौज इ. साच्या गोष्टीची जुळवाजुळव करणे प्रथमतः आवश्यक असते. बाबासाहेबांना सुख्दा जातीयेविरुद्धचा हा लडा लढण्याकरिता पुरेशी फौज गोळा करणे आवश्यक होते, म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना सशकारीत केले पण हा लडा आपल्या हयातीत कधीच सपू शकत नाही हेडी त्याना माहीत होते. म्हणून त्यासाठी आवश्यक ती साहित्यिनिर्मीती त्यांनी केली. अनुयायांना दिशा मिळून दीर्घ काळपर्यंत पुरेल अशी वैचारीक साहित्यिनिर्मीती करणीही आवश्यक होते. म्हणून त्यांनी त्याकडे विशेष लक्ष पुरविले.

स्त्री—पुरुष समानतेचे तंत्र आपल्या समाजात रुजावे म्हणून त्यांनी हिंदू—कोहे—बील तयार केले, तर राज्यघटनेच्या निर्मितीने सर्वांना समान अधिकार बहाल करण्याची सोयही त्यांनी करवून दिली. अशा विविध क्षेत्रातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कामांगीरी नजरेसमोर घाटली व त्यांनी केलेले प्रचंड लेखन पाहिले तर हे एका व्यक्तीचे कर्तृत्व असेल असे कुणालाही वाटणार नाही. पण आंबेडकरांनी केलेले हे मौलिक लेखन सर्व जगाला आजही मान्य करावे लागत आहे. सोबत त्यांचे कार्यही तितकेच कातिकारक उरले आहे. महिली तंत्रज्ञानाच्या वा युगातही येणाऱ्या पुढील पीडीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या सर्व कार्यकर्तृत्वावर विश्वास ठेवूनच अनेक येणाऱ्या प्रश्नांची व समस्येची उकल करावी लागेल हे निश्चित. अशा उत्तुग व्यक्तिमत्वाचा फक्त एका पैलूचा विचार मी या शोधनिबंधातून मांडणार आहे व तो पैलू म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यिक म्हणून असलेले कार्य.

य म्हटले की, कथा, काढबरी, कविता, नाटक या प्रकारचे ललीतसाहित्य व साहित्यिक म्हणजे अशाप्रकारचे लेखन करणारा असा समज आजही प्रचलीत आहे. वैचारीक निबध लिहीणारा तो निबधकार, बृतपत्रातील अग्रेलेख लिहीणारा पत्रकार किंवा सपादक, संशोधन पूर्ण लेखण करणारा संशोधक आणि चितनपर लेखन करणारा तो तत्वचितक असे विविध शब्द त्या त्या लेखनप्रकारावरून वापरले जातात व तसे पाहीले तर डॉ. आंबेडकरांनी कुठल्याही प्रकारचे लितलेखन केलेले नाही. पण संशोधनपर, वैचारिक व तात्त्विक लेखन त्यांनी केलेले आहे. म्हणून रुढ अर्थाने त्यांना कुणी साहित्यिक म्हणत नाहीत. पण व्यापक अर्थाने त्यांना साहित्यिक न्हणता येईल.

बृतपत्रामध्ये बाबासाहेबांनी फार मोठाया प्रमाणावर लेखन केलेले आहे. पण महाराष्ट्रातील प्रमुख पत्रकारांमध्ये आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची गणना केली जात नाही. एकाद्युष्टिने बथितल्यास त्यांच्यातील या गुणाकडे समाजाने आजवर डोळेज्जाकच वेळ्याचे दिसते. पण त्यांगाही काही करणे असावीत असे मला वाटते. कारण बाबासाहेबांचे उतुंग व्यक्तीमत्वासमोर पत्रकार, निबधकार व लेखक ही सारी विशेषणे थीटी पडावी एवढे महान कार्य त्यांनी केले आहे. म्हणून बाबासाहेबांना कुणी साहित्यिक म्हणण्याचे धाडस केले नसावे. 'भारतरत्न' ही उपाधीही त्यांच्याकरिता खुजी बाटावी म्हणून 'विश्वरत्न' म्हटले जावू लागले. पण याउळे बाबासाहेबांच्ये असलेल्या हत्र गुणावैशिष्ट्यांकडे आपण नकळत पाठ फिरवित असतो हेडी आपण लक्षात घेतले पाहिजे. विशेषत: आज दलित किंवा आंबेडकरी साहित्य या नावाने एक साहित्य चळवळ संपूर्ण देशभर सुरु आहे. तिची प्रेरणा मुळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी आहे. त्याच्या नावाने साहित्यातील एक संशक्त पर्वाता सुरुवात झालेली आहे. म्हणून त्यांच्या साहित्यिक व्यक्तिमत्वाचा वेध घेणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

साहित्याचा संस्कार डॉ. आंबेडकरावर शाळेत शिकत असतांनाच झाला. मुर्बद्याच्या एलिफ्टस्टन माध्यमिक शाळेत शिकत असतांना त्यांचा सल्कार करण्यात आला. त्यावेळेस त्या समारभाला उपरिथ अर्जुन केलुसकर यांनी लिहलेले 'बुद्धचरित' देवून त्याचा गैरव केला या भेटीतून केलुस्करासारखा मार्गदर्शक गुरु डॉ. आंबेडकरांना मिळाला. व सोबतच बुद्धाच्या वैचारांचा संस्कारही यारीतीने त्यांचे वैचारिक जडणगडण सुरु झाली. त्यांच्यापुढे आलेले पहिले साहित्य म्हणजे केलुसकरांचे बुद्धचरित्र. क्लांकारी शिक्षणाचे जनक मानले जाणाऱ्या जॉनडिवे, जेस्स शॉटवेल या विचारावर प्रायापकांच्या हाताखाली त्यांनी कोलंबिया विद्यापिठात शिक्षण घेतले तर समाजावादाचे पुरस्कर्ते एडविन आर.ए. सेलिमान यंच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करण्याची संघी त्यांना मिळाली. कोलंबिया विद्यापिठातच विद्यार्थी असतांना त्यांनी 'डंता दंक चवेज, उत्तरांपदे वैबप्सपेड' हा विषय अभ्यासासाठी घेतला. तर 'प्रिस्निपल ऑफ सोशल रिकन्ट्रक्शन या गाजपांच्या युद्धग्रंथांची १९१८ साली म्हणजे व्याच्या अवध्या २६ व्या बर्षी त्यांनी चिकित्सा केली. मुढे त्यांनी देश-विदेशातील गंधाचा अभ्यास करून आपले व्यक्तिमत्व समृद्ध केले व कार मोठ्या प्रमाणात ग्रंथनिर्मीती केली. संशोधनाची शिरत माळून केलेले त्यांचे हे संशोधन आजही अनेक संशोधकांना संशोधनाची प्रेरणा देत आलेले आहे. आपल्या अभ्यासपूर्ण अशा संशोधनपर लेखनातून त्यांनी अभ्यासकांपुढे अनेक आव्हाने उभी केलीत. परिवर्तनाच्या चळवळीला तर त्यांच्या चिंतनाने सततच खाद्य पुरविले आहे. त्यातून पुढे दलित साहित्याची चळवळ महाराष्ट्रात

उमी राहिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे गंभीर प्रवृत्तीचे अभ्यासक होते. तरीपण त्याना सगीत, साहित्य व विवकला या ललित कलांविषयी आस्था होती. ते स्वतः विरुद्धान्मुळे निश्चित असतांना गडकरी यांचे नवीन नाटक प्रसिद्ध झाले असे त्याना कल्पते तेच्चा त्यांनी ह्या नाटकाची प्रत आपल्याला पाठवाची असे आपल्या मित्राला लिहिले होते. यावरुन ललित साहित्याच्या बाबनाची त्याना निश्चितच आवड असावी. एवढेच नव्हे तर ललित कलांच्या सामर्थ्याचीही त्याना जाण होती. त्यांचेच सहकारी भीमराव कर्डक त्यांच्या जलशाबहल बाबासाहेब म्हणतात — “माझ्या ददा सभा, मिठीगा अणि करडक मंडळीचा एक जलसा बरोबर आहे” त्यांनी आपल्या हयातीत बौद्ध साहित्य परिणदा आयोजित केलेल्या होत्या. अणणाभाऊ साठे सारख्या कांदबरीकारानी ‘फकीरा’ सारखी कांदबरी बाबासाहेबाच्या द्वागर लेण्डणीला अर्पण केली. तर मिळीद महाविद्यालयातील ‘युगवात्रा’ हे नाटक बघून बाबासाहेबांनी स्नेहसमेलनात विद्यार्थ्यांनी कशी नाटके करावीत याचिंवयी आपल्या अपेक्षा व्यक्त केल्या. तर नागपूर येथील विदर्भ साहित्य संघात साहित्यिकांना उद्देशून त्यांनी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात “मला साहित्यकारांना आवर्जून सांगावत आहे की, उत्तर जीवनमूळे आपल्या साहित्यप्रकारातून अविच्छिन्न करा. आपले लक्ष आकूचित, मर्यादित ठेवून करा, ते विशाळ बनवा. आपली बाणी चार भितीपुर्ती व आपले लेखन फक्त आपल्या प्रश्नांपुरते बदिस्त करुन करा. तिचं तेज सर्व समाजातील सर्व अंधार दूर होइल असा प्रवर्तित करा. आपल्या देशात डपेक्तितांचे, दलितांचे फार मोठ जग आहे. हे विसरून करा. आपल्या साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झाटा. त्यातच खरी मानवत आहे.” या भाषणातून बाबासाहेबांची साहित्याकडे पाहण्याची भूमिका स्पष्ट होते, तसेच प्रस्थापित मराठी साहित्याने नाकारलेले एक मोठे विश्व साहित्यिकाच्या नजरेसमोर आणण्याची त्यांची कल्पकल्पी दिसून येते. त्यांची प्रकाशित होणाऱ्या कथा—कांदबरी व कवितामधून व्यक्त होणारे समाजजीवन कर्मे अपुरो आहे. याची जाणीव त्यांनी आपल्या भाषणातून व्यक्त करून या उणीचा दूर करण्याचे कार्यही त्यांनी स्वतःच्या लेखनातून केले आहे.

बाबासाहेबांनी लिहीलेले ग्रंथ जगप्रसिद्ध ऑक्सफर्ड, मॅकमिलन, बॅटकी, लॉगमनसारख्या नामवंत प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेत तर पॉस्युलर, इंटरनेशनल या भारतीय प्रकाशकांनीही त्यांच्या पुस्तकाना बाचकांपर्यंत पोहचविले. या प्रकाशकांकडून ते पैशाच्या मोबादल्यात मानाधन घेण्यापेक्षा पुस्तकके घेणेच पसंत करीत. प्रा. बामन निबाळकर यांनी तर महाकवी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या ग्रंथातील ‘महाकवी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा शिर्षक लेणु लिहून आंबेडकरासाठी ‘महाकवी’ हे नवे सबोधन प्रथमच उपयोजून डॉ. आंबेडकराच्या काव्यतरतल, काश्यण्यार्थ, व्यक्तीत्व छटा. मराठीत अधोरिषित केल्या आहेत. “महाकवी असण्यासाठी कंवळ कविता लिहीणे पुरेसे नसून महाकवीजवळ अत्यंत संवेदनशील मन आणि विश्व किराटाला कवेत घेणारी विश्वकणव असणे अनिवार्य असते. हे निबाळकराचे गृहीतक आहे. विश्वमानुषेचा गडीवर हीच महाकवीची पावता ते मानतात. डॉ. आंबेडकराच्या वरवर कठोर, धारदार अन् गंभीर बाटणाऱ्या व्यक्तित्वात्मका मूळका आणि आतला झारा विश्वमानुषेचा व खोल कस्येचा असल्याचे प्रतिपादन निबाळकरांनी व्यासांगपूर्ण आणि गंभीर्यांने केले आहे. निबाळकराचा हा ‘महाकवी डॉ. आंबेडकर हाइपोथेसिस संबोगिसिद्ध झाल्याचा अनुभव बाचकारा येतो.’” असे या ग्रंथाबद्दल आपली प्रतिक्रिया देताना प्रा. अनिल नितनवरे म्हणतात यावरुन लक्षात येते की बाबासाहेबांनी विश्वमानुषेचे दर्शन आपल्या लेखनातून घडविले आहे. व म्हणूनच महाकवी हे संबोधन त्याना पात्र ठरते. स्वतः बाबासाहेबांनी जनता पांशिकांसाठी लिहिलेल्या पत्रात म्हटले की, “माझ्या मित्रांना व सहवासातल्या मंडळीनामुद्धा बाटत की, माझा स्वभाव रोमँटीक, काव्यमय नाही. पण माझा स्वभाव अग्र वृत्ती काव्यमय नसल्या तरी माझा आयुष्यक्रम, माझे जीवन म्हणजे एक अपूर्व व प्रचंड अस काव्यच बनत चाललेले नाही काय? ज्याला काव्य उर्फ रोमान्स म्हणतात ते माझ्या आयुष्यक्रमापेक्षा अभूतपूर्व असं अधिकोत्तर तरी काय असू शकणार? यावरुन असे म्हणता येईल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन एक महाकाव्य असून स्वतः बाबासाहेब या महाकाव्याचे नायक ठरतात.

बाबासाहेबांची स्वतः लेखन करण्याची एक विशिष्ट पद्धत होती. कुठलाही शोधनिकंध व लेखा लिहिताना ते इतके एकाग्र होत की, तासच्या तास, रात्रिदिवस, एकाग्र चित्ताने त्याचे लेखन चालत असे. विध्याचा सखोल, व्यासंग व लिहिण्याची चिकाटी लिहिण्यामागील तळमळ यामुळे त्यांनी अनेक विषयावर ग्रंथ निर्मिती केली. त्यांच्या विविध शास्त्राची नवे बघताच त्यांचा आवाका आपल्या लक्षात येतो. लेखकाच्या साहित्यिकांच्या अंगी असावे लागणारे सर्वच गुण बाबासाहेबांन्ये ओतप्रोत भरलेले होते. त्यांच्या ग्रंथातून या सर्व गोष्टीचा प्रत्यय बाचकाला आल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून बाबासाहेबाच्या या गुणवैशिष्ट्यांकडे साहित्य रसिकगाला दुलैक्ष करता येणार नाही. याहीपुढे जावून ते महान विचारवत होते. हे निर्विवाद सत्य संपूर्ण जगाला मात्य करावे लागते.

संदर्भ

१. नितनवरे अनिल — प्रबोधनाच्या कल्पकल्पीचे वैचारिक लेखन ‘महाकवी डॉ. आंबेडकर’ वार्षिकाक — ‘आजचे प्रबोधन—२००५, संपादक—बामन निबाळकर, पृ. क्र.५०
२. प्रा. गोडघाटे अशोक — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक आळ्हान लेख—‘स्वतःच्या लेखनातून दिसणारं त्यांचं जीवन’—पृ. १३७
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे — खंड १८, भाग—२, महाराष्ट्र शासन २००२
४. किर धनंजय — डॉ. आंबेडकर चरित्र— पॉस्युलर प्रकाशन, मुंबई

डॉ. मनीषा नागपूरे
पी.डब्ल्यू.एस.महा, नागपूर

आंबेडकरी साहित्यातील जीवनमूल्ये

पा. अमृता डोलीकर

प्रस्तावना : आंबेडकरी साहित्यातील जीवनमूल्यांचा विचार करताना सर्वप्रथम लक्षात घ्यावे लागेल की, बाबासाहेबांनी ज्या मानवी मूल्याची जोपासना करीत आपल्या आयुष्याचा प्रवास केला त्याच मूल्याची रुजवणूक आंबेडकरी साहित्यातून दिसते काय हा महत्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नांच्या आवर्तनातून बघितल्यास असे दिसते की, धन्मचळप्रवर्तनानंतर जी सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थित्यतरे झालेली आहेत त्या सर्वच रिश्तेतराचा एकप्रकारचा विशिष्ट स्वरूपाचा बांडमयीन संदर्भ बघता आंबेडकरबाबी साहित्य यासर्व मूल्याना अग्रस्थानी ठेवून साहित्य निर्मिती करताना दिसते, सोबतच सांस्कृतिक मूल्यांमधी अनन्यसाधारण महात्व देते त्या स्थित्यतराना विशिष्ट स्वरूपाचा बांडमयीन संदर्भ आहे. म्हणूनच आंबेडकरबाबी साहित्यिकांची साहित्यनिर्मिती सामाजिक मूल्यांना अग्रस्थानी मानवाना दिसते. आंबेडकरी साहित्याला आंबेडकरी तत्त्वप्रणालीचे भारभक्कम असे अधिक्षम आहे. आंबेडकरी साहित्यनिर्मितील सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक आणि जीवनबाबी मूल्यांची निर्मिती करणे आणि संवर्धन करणे अधिप्रेत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या वैचारिक लेखनातून जीवनबाबी तत्त्वज्ञानाची सिद्धांत स्वरूप मांडणी झालेली आहे. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लेखणीने, बाणीने, भाषासमूहांने, प्रग्राह विचार सरणीने कोटवाबर्धीना प्रेरणा दिली. त्यामुळे निष्ठावंत साहित्यिकांची आंबेडकरबाबी साहित्यनिर्मितीच्या संदर्भात कधीच वाण पडली नाही.

साहित्य व जीवनमूल्ये याचा परस्पर संबंध

साहित्य हे मूल्यांवर अधिष्ठीत असते. आंबेडकरी साहित्य सुद्धा याच मानवी जीवनमूल्यावर आणि बांडमयीन मूल्यावर भवकमपणे उभे आहे. साहित्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, प्रजा, शील, करुणा, प्रेम, अहिंसा, नीती, शांती, बुद्धीप्रामाण्यवाद आणि विज्ञाननिष्ठा ही मानवी जीवनमूल्ये नसतील तर ते साहित्य कुचकामी ठरते. म्हणून साहित्याचा आणि मानवी जीवनमूल्याचा अतुट संबंध आहे. आंबेडकरी साहित्यातील जीवनमूल्याचा विचार करताना आंबेडकराच्या साहित्यातील जीवनमूल्ये ही बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानातूनच आलेली आहेत. मूल्यांची रुजवणूक करण्याच्या दृष्टीने साहित्य कला महत्वाची भूमिका बजावत असते. आंबेडकरी साहित्य हे मूल्यसंघर्षाचे चित्रण करणारे साहित्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याच्या प्रेणेने निर्माण झालेल्या या साहित्याने गेल्या चार दशकात कविता, कथा, कादक्री, स्वकथन, नाटक इ. बांडमय प्रकारात गरु झेप घेतली आहे. आंबेडकरी साहित्याने बुद्धाची ही मानवी जीवनमूल्ये स्वीकारल्यामुळे साहित्याच्या सामाजिक कक्षाही फूटावत्या आहेत. या संदर्भात प्रा. अरुणा कांबळे म्हणतात “ज्यांची मूल्ये कालबाहय झाली, रहबातल झाली त्याच्यासमोर मोठाच पेच निर्माण झाला आहे, ते नैराशयेच्या अंधारगुहेत चाचपडत आहेत. किंवा चांगळबादाच्या अंधायाने भोगलेलूप अमेरिकीनिष्ट जिणे जगत आहेत. एका अर्थाते हे संपर्णेच आहे, ईश्वरबाद, आत्मबाद, मुनर्जन्म, चातुर्वर्ण्य, जाती व्यवस्थाजन्य विषमता यावर आधारलेली ज्यांची मूल्यव्यवस्था होती. ती रहबातल झाल्यामुळे कालबाहय झाल्यामुळे त्यांच्यासमोर सगळा अंधारच अंधार पसरला आहे. आपली स्थिती अशी नाही ही अभिनामास्पद गोष्ट आहे”, याचा अर्थ आंबेडकरी साहित्यातून चिनीत झालेली जीवनमूल्ये ही आजही काळाच्या कसोटीवर घासून पुसून लखडा झालेली दिसतात. जागतिकरणाच्या काळातही आंबेडकरी साहित्यातून ती व्यक्त होताना दिसत आहे.

जीवन मूल्यांची सुद्धा रुजवणूक करण्याच्या दृष्टीने साहित्य कला महत्वाची भूमिका बजावत असते. आंबेडकरी साहित्य हे मूल्यसंघर्षाचे चित्रण करणारे साहित्य आहे. बुद्धाच्या जीवनमूल्यांचा विचार आंबेडकरी साहित्याच्या संदर्भात करावा लागतो. आजही शही, ग्रामीण, आदिवासी भागात जागतिकीकरण, खाजगीकरणामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. सांस्कृतिक मूल्ये लोप पावत आहेत मूल्यव्यवस्था धोक्यात येत आहे. हे ही विषय साहित्य क्षेत्रात येत लागले आहेत. कविता, कादक्री, स्वकथन, नाटक इ. बांडमय प्रकारामध्ये ज्यांनी मूल्यसंघर्षाचे चित्रण करून आंबेडकरी साहित्यात मोलाची भर घातली व मराठी साहित्य समृद्ध केले त्यामध्ये कवितेच्या प्रांतात नामदेव ढासाळ, नारायण सुर्चे, यशवंत मनोहर, केशव मेशाम, ज.वि. पवार, दया पवार, वासन निबाळकर, अर्जुन डांगळे, द्विरा बनसोडे. अलिकडच्या काळातील त्यंबक सप्तकाळे, दामोदर मोरे, लोकनाथ यशवंत, अरुण काळे, उत्तम कांबळे, सागर जाधव, भगवान भोईर, मलिलका अमर शेंद्र, प्रजा लोण्डे, महेन्द्र गायकवाड, महेन्द्र भवे इ. कवीच्या कवितांमधून बुद्धाची ही मानवी जीवनमूल्ये भक्तकमपणे प्रदर्शित झालेली दिसून येतात. याकवीच्या कवितातून सामाजिक जाणीव व प्रस्थापितांच्या विरोधात उभे केलेले सुद्ध समोर आले. नव्यदूर्बीच्या आंबेडकरी कवितेत प्रस्थापित विषय व्यवस्थेविरुद्धची तीव्र प्रतिक्रिया समग्र आंबेडकरी कवितेत पाहावला मिळते. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आर्थिक व सामाजिक विषमता नवदोत्तर कालखाडातील आंबेडकरी कवीच्या चित्रनाचा विषय आहे. दुरुखमुक्त माणूस हे नवदोत्तर आंबेडकरी कवितेचे घेय आणि उद्दिष्ट आहे. जात, धर्म, प्रांत, देश भावेची बंधने द्युग्रासन ही कविता वैशिक झाली आहे. म्हणूनच सुप्रसिद्ध समीक्षक मोतीराम कटारे म्हणतात “व्यक्तिगत दुरुखाला या कवितेत थारा नाही. समग्र मानवी समाज दुरुखमुक्त करण्यासाठी या कवितेची भडपड आहे”. विचारण्य असलेली ही आंबेडकरी जाणीवेची कविता मराठी कवितेत सक्षमपणे उभे केले आहे. वैचारिकता या कवितेचे एक वैशिष्ट्य न्हणावे लागेल. नवी रचना शैली, नवा आशय व नवी प्रतिमासृष्टी यामुळे तिचे स्वरूप अंतर्बाहय बदलून गेलेले दिसून येते.

कथा आणि कांदवरीच्या क्षेत्रामध्येही अण्णाभाऊ साठे, बंधुमधव, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, योगीराज बावनारे, वामन होबाळ, सुखराम हिवराळे, योगेद मेश्राम, अविनाश डोळस, आत्मराम गोडबोले, उत्तम कांबळे, प्रकाश खरात ह, च्या लेखनातून या मानवी जीवनमुल्यासाठी नायक संघर्ष करतांना आपणास दिसून येतात. प्रस्थापितांविरुद्ध लडा देऊन आपल्यावरचा अन्याय दुर करणारा, आपले स्वतंत्र अस्तित्व समाजात निर्माण करणारा, अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणाऱ्या नायकाचे चित्रण आहे. त्यादृष्टीने बाबाराव मडावी यांची 'दाहो', विकास आंभोरे यांची 'आधात' या कांदंबन्या लक्षणीय आहेत.

आंबेडकरी साहित्यातील महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे स्वकथन होय. या स्वकथनामधून देखील बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानातून आलेली मानवी जीवनमूल्ये आणि ती मिळविण्यासाठी लेखकाने केलेला संघर्ष स्वकथनातून पहावयास मिळतो. त्यामुळे 'बलुत', 'उपरा', 'आठवाचे पही', 'हकिकत आणि जटाचू', 'मुक्काम पोर्स्ट देवाचे गोठणे', 'गबाळ', 'अंतस्फोट', 'माझ्या जन्माची वित्तरकथा' 'जिन आमुच', 'गावकी', 'अक्करमाशी', 'तराळ-अंतराळ', 'कोल्हाटायांचे पोर', 'उचल्या', 'बाटा तुडवतांना', 'म्हाशडा' आणि अलिकडील 'बिज्जाळ', 'आयदान', 'बाप्तीसमा ते धनतीर' यासारख्या स्वकथनामधून ही मानवी जीवनमूल्ये आपणास सामाजिक पातळीवर सर्वकषेत्रे व्यक्त झालेली दिसून येतात. पुरुष आत्मकथनाबोवरच स्त्रिया सुद्धा आत्मकथने लिखाणात मागे नव्हत्या. त्यानी सुद्धा स्त्रीजिवनाचे वास्तव चित्र आपल्या आत्मकथनातून प्रदर्शित केले आहे. ही सर्वच आत्मकथने ही त्या त्या समाज समूहाची, जातीची प्रतिनिधित्व करणारी आत्मनिवेदने आहेत. आणण जे जगतो ते किंती भयावह आणि जनावराच्या पातळीवरचे होते. त्यात आंबेडकर क्लब्हानीने आणि विचाराने आपल्याला एक नवी दृष्टी दिली. आणि त्यामुळे हे जगणेदेखील जगणे नव्हते याची जापीव या लेखकांना आली आहे. या नव्या दृष्टीतून ते आपला भूतकाळ बघतात. स्वतंत्र च्या अस्तित्वाच्या शोध, मार्ग त्यांना साहित्यातून दिसून येतो. भटके, विमुक्त, उपेक्षित, अवहेलना झालेले समृद्ध बौद्धासारखे होण्यासाठी आपली मानसिक तयारी करू लागले त्यांच्या धडपडीचे अभिव्यक्तीकरण म्हणजे ही त्यांचे आत्मकथने होत.

नाटकाच्या संदर्भातीही नाटकाची प्रेरणा मुळी बाबासाहेब आंबेडकर आहेत हे स्पष्ट होते. आंबेडकरी विचारानी प्रभावित झालेल्या जीवनविषयास आकलनाचा कलाविकार आहे. माणसाबद्दल बाटणाऱ्या अंतीव करुणेतून, प्रेमातून त्यांचा संघर्ष, धडपड, जगणं हत्तरांशी वागणे या गोष्टीचे चित्रण आंबेडकरी नाटकातून प्रगट होते. नाटकाच्या क्षेत्रामध्ये आंबेडकरी रंगभूमीवर उपवोग आणि प्रयोग मोठ्या प्रमाणात होत आहे. ही मूल्ये रुजविण्याच्या दूषीने ज्याचा सतत उल्लेख झाला ते प्रेमानंद, गज्जी, दत्त भगव, भिंशी, शिंदे, शरतम अचलद्वाब, अमर रामटेके, टैक्सास गायकबाड, रामनाथ चव्हाण, प्रकाश विभुवन, प्रभाकर दुपरे, सिद्धार्थ तांडे, पंजा दद्या पवार, अरुण मिरजकर, महेन्द्र सुके इत्यादीनी ही जीवनमूल्ये नाटकाच्या माध्यमातून तळागाळातील माणसापर्यंत पोहचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. त्यादृरिही आंबेडकरी विचार जनसामान्यात पोहचविण्याचे कार्य सुरु असलेले दिसून येते. आंबेडकरी साहित्य नकार व विदोहने भरलेले आहे. वलंगवरचानंतर भाऊ फक्कड, भाऊ मालोजी भंडारे, उमा बाबू, सातू सुबराव, दण्डू साळी, शिव, सभा हरिभाऊ वडगावकर, भाऊ बापू नारायणगावकर ह. लोक कलावतानी तमासगिरानी जलसातून वगनाट्यातून व काव्यातून परपारिक रजनाबोवरच आंबेडकरी विचार ग्रामीण भागातील तळागाळातील लोकापर्यंत पोहचविण्याचे मोलाचे कार्य केले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील संपूर्ण सामाजिक जनजीवन ढवळून निघालेले दिसून येते. आंबेडकरी कर्वीनी भाषेचा आणि शब्दांचा विलक्षण स्थानासारखा वापर केलेला दिसूतो. अस्तित्वात असलेली संस्कृती, प्रस्थापित समाज व जाती संस्था, परंपरागत रुढी, प्रथा याच्याबर आपल्या कवितातून यगाघाती हल्ले चढविले प्रस्थापीत व्यवस्थेविरुद्ध संताप नकार व्यक्त करून बुरसटलेल्या खुळ्या विचारांना आव्हान दिले. सोबतच समाज बांधवाच्या मनात विदोहाची भावना जागृत केली.

लग्नित आणि वैचारिक वाळमयाच्या सर्जनाची वैशिष्ट्यपूर्ण सौदर्यसूत्रे आंबेडकरवादात आहेत. धम्म स्वीकारनंतरच्या काळात आंबेडकरी साहित्याची निर्मिती होऊ लागली त्यातही माराठी साहित्यात एका नव्या साहित्याचा तो आरभ काळ मानला जातो. परिवर्तन विद्रोह क्रांती या मूल्यांचा उद्घोष मराठी साहित्यात झाला. ही सर्वच जीवनमूल्ये बालभयमूल्य म्हणून. सूप्रतिष्ठित झाल्याचे दिसून येते. इहवाती जागिवांनी प्रभावित झालेल्या प्रतिभानी कलासामर्थ्याचा ग्रत्यय मढाराष्ट्राला दिला त्यादूनच उग्र दाहक आणि सुंदर साहित्याची निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. एका सांस्कृतिक संघर्षाचे अंगार फुलविणारे हे साहित्य क्रांतीवादी होते. आंबेडकरवादाची मूल्यदृष्टी या साहित्याची पाठराखाग करीत असल्याचे प्रत्ययास येते. समीक्षेच्या आणि वैचारिक क्षेत्रामध्ये बुद्धाची जीवनमूल्ये जनमापासात रजविण्यासाठी ज्याची लेखणी सतत क्रांती करते आहे असे बसत मून, प्रा. राग. जाधव, डॉ. गणेशराव पनतावणे, डॉ. रावसङ्केत कसवे, डॉ. यशवंत मनोहर, डॉ. योगेद मेश्राम, डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. प्रकाश खरात, डॉ. मनोहर जाधव, डॉ. शत्रुघ्न जाधव, डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, राजा डाले, डॉ. आ. ह. सांछुके, डॉ. भगवान ठाकुर, प्रा. दामोहर मोरे इ. चा वैचारिक लडा सतत होत असलेल्या मुल्य-हासाविरोधी असलेला दिसून येतो. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना आदर्श टेवूनच महाराष्ट्रात आंबेडकरवादी साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. बहुजनांना गुलाम करणारी तत्त्वज्ञाने साहित्य, प्रथ, परंपरा, रुढी झुगारून देण्याचे कार्य आंबेडकरवादी साहित्यांने केले आहे. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' असे साहित्य आहे. मानसिक गुलामगिरीत जगणाऱ्या सामान्यजनांना मदतीचा हात देण्याचे कार्य या साहित्याने केले असल्याचे दिसून येते. प्रसिद्ध साहित्यिक डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात — "जाती जपणारी, मानसिकता विरुद्ध जातीविहीन होणारी मानसिकता, अंधशद्धा विरुद्ध बुद्धिप्रामाण्य, अभिजन संस्कृती विरुद्ध बहुजन संस्कृती, सब्ब निच्च विरुद्ध सब्ब अनिच्च, स्थितीवादी विरुद्ध गतिबाद अमानुष्ठा विरुद्ध मानवता असा संस्कृती संघर्ष आपल्या साहित्यातून बहुजन प्रतिभाना पेटवता आला पाहिजे. या संस्कृती संघर्षाची कलमे बारकाईने लक्षात घेतली पाहिजे. वरिष्ठांच्या हितासाठी येथील बहुतांश तत्त्वज्ञाने साहित्य आणि कला हजारो वर्षे राबल्या आता बहुजनांच्या उत्तर्यासाठी तत्त्वज्ञानांनी आणि साहित्याची

कलानी निर्बांण माडले पाहिजे”, त्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी नागपूर येथील विदर्भ साहित्य संघात साहित्यिकांना उद्देश्य भाषण केले होते. त्यात ते म्हणतात, मला साहित्यकारांना आवऱ्यून सांगायचे आहे की, “उदात जीवनमूल्ये व सांस्कृतिकमूल्ये साहित्य प्रकारातून अविष्कृत करा. आपलं लक्ष्य आंकुंचित, मर्यादित ठेवू नका, ते विशाल बनवा, आपली वाणी चार भिंतीपुरतीच बंदिस्त करु नका तिचं तेज खेडयापाडयातील गडव अंधार दूर होईल असं प्रवर्तित करा. आपल्या देशात उपेक्षितांचे दलितांचे फर मोठे जग आहे हे विसरु नका. त्याच दुःख, त्याची व्यथा नीट समजून घ्या आणि आपल्या साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झाटा. त्यातच खरी मानवता आहे”. हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा साहित्य संदेश या साहित्याने सार्थ खरा कस्तु दाखविला आहे.

भारतीय समाज जीवनात आंबेडकरवादाचे निरनिराळ्या स्वरूपात मूल्यनापन करणाऱ्या विचारप्रवृत्ती आढळून येतात. डॉ. आंबेडकराचे महत्त्व ओळखणारी महत्त्व सांगणारी आणि त्याचे विचार आचरणात आणण्यासाठी प्रयत्न करणारी अशा त्या भिन्न विचारप्रवृत्ती आहेत. आंबेडकरी विचार प्रेरणा आणि आंबेडकरवादी दृष्टीकोन ह्या आंबेडकरवादी निष्ठाच्या संदर्भात एकाच नाण्याच्या देन बाजू आहेत. असे मानले जाते.

थोडक्यात असे म्हणता येते की नव्या पिढीने आपल्या साहित्य प्रवाहातील जे जे चांगले आहे, ते घेऊन नवे पाऊल उचलले आहे. आंबेडकरी साहित्य हे बहुजन हिताय बहुजन सुखाय असे साहित्य आहे. आंबेडकरी साहित्याचा उद्देश जीवनातील दुङ्डाचे मर्मस्पर्शी, अचूक आकलन करणे आणि ही प्रतीती कलास्पत माडणे हा असल्याचे दिसून येते. देव-दैववाद, विष्णु समाज व्यवस्थेला आंबेडकरी साहित्याने नाकाराल्याचे दिसून येते. हे बंधमुक्तीचे साहित्य आहे. आजच्या तरुण पिढीच्या विचारांना चालना व गती देण्याचे कार्य आंबेडकरांच्या विचारात असल्याचे दिसून येते. आंबेडकरी साहित्याचे एक स्वतंत्र व सशक्त दालन यामुळे समृद्ध होईल हे निर्विवाद सत्य आहे. वैशिक एकात्मता साधण्यासाठी आंबेडकरी साहित्याने महत्त्वाचे पाऊल उचलणे आज आवश्यक झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) डॉ. मनोहर यशवंत – आंबेडकरवादी मराठी साहित्य भिमरत्न प्रकाशन – १९९९, नागपूर
- २) खाडेराव हरीश – जाणिवांचा सांस्कृतिक संघर्ष, पंजाप्रकाशन – प्रथमावृत्ती २०१० ठाणे
- ३) इंगले अशोक – आंबेडकरी साहित्यातील जीवनमूल्ये, शब्दाल्य प्रकाशन – प्रथमावृत्ती २०१० श्रीरामपूर
- ४) डोळस अविनाश – आंबेडकरी विचार आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन – प्रथमावृत्ती १९९४ औरंगाबाद
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे : (शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन)

पा. अमृता डोलीफर

पी.डब्ल्यु.एस. महाविद्यालय, नागपूर

बौद्ध धर्म मार्ग हाच खरा जीवनाचा मार्ग : बोल महामानवाचे

डॉ. पवन नाईक

प्रस्तावना : सार्वजनिक जीवनात पदार्पण केल्यानंतर पडिली दहा वर्ष डॉ. आबेडकरांनी हिंदू धर्माच्या चौकटीत राहूनच त्या धर्मात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी खूप प्रयत्न केले (उदाहरणार्थ : महाड चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, नासिकच्या काळाराम मदिराचा सत्याग्रह इत्यादी), ते प्रयत्न निष्कळ ठरले म्हणून १९३५ साली डॉ. आबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची ऐतिहासिक घोषणा केली, त्यानंतरची दोन दशके, डॉ. आबेडकरांनी जगातील सर्व प्रमुख धर्मांचा साकल्याने अभ्यास करून बौद्ध धर्माची निवड केली आणि त्याच्या महापरिनिर्बाणाच्या केवळ ५० दिवस आधी, आपल्यापाच लाख अनुयायांसह डॉ. आबेडकरांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला.

दरम्यानच्या कालावधीत बौद्ध धर्मांकडे लहान पणासून असलेला त्यांचा आढा वाढतच गेला. १९५० च्या दशकात त्यांनी 'बुद्ध आणि त्याचा धर्म' या त्याच्या महाप्रथावर खूप मेहनत घेतली. मार्च १९५६ मध्ये हा महान ग्रंथ त्यांनी लिहून पूर्ण केला, मात्र त्याच्या महापरिनिर्बाणानंतरच तो १९५७ साली प्रकाशित होऊ शकला. ज्ञानप्राप्ती करून घेतल्याचर भगवान बुद्धाच्या मनात एक प्रश्न उभा राहिला, पुढे जाऊन दुसऱ्याचा धर्मांप्रदेश करावा की स्वतःची व्यक्तिगत पूर्णावस्था प्राप्त करून घेण्यासाठी आपले जीवन व्यतीत करावे? सुरुवातीला भगवान बुद्धाचे मन त्याच्या तच्छानाची इतरांना शिकवण देण्याकडे न वळता निष्क्रियतेकडे दुक्त घेते. त्यावेळी बह्य सहंपती नम्रतेने त्यांना म्हणाला, "आपण आता सिद्धार्थ गौतम नसून भगवान बुद्ध आहात. आपण सम्यक् समुद्दत्त प्रप्त मुक्त करण्याचे कर्से नाकारू शकता? सन्मार्गापासून चुक्त असलेल्या मानवजातीचे रक्षण करण्याच्या कार्यापासून आपण कर्से विन्मुख होऊ शकतो?"

भगवान बुद्धांना हे पटले, की जगामध्ये इतका संर्थक आहे व त्यापासून जगात दुःख व दैन्य निर्माण झाले असताना संन्याशी म्हणून हात जोळून स्वरथ बसणे आणि जगात असे घडते आहे तसे घृणे हे योग्य नाही. जर आपल्या धर्मप्रचाराने जगातील दुःख आणि दैन्य दूर करता आले तर केवळ निष्क्रियतेचा पुतळा बनून स्वरथ न बसता जगात पुनरपि जाऊन त्यांची सेवा करणे हे आपले कर्तव्य आहे, हे त्यांनी ओळखले. भगवान बुद्धांनी ब्रह्म सहंपतीची विनंती मार्य केली आणि आपल्या सिद्धांताची शिकवण जगाला देण्याचा निश्चय केला. भगवान बुद्धांचा धर्म हा सदाचाराची शिकवण देणारा 'धर्म' आहे, आणि पृथीवर सदाचरणाचे राज्य प्रस्थापित करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. त्याचा धर्म म्हणजे सत्य, सत्याशिकाया दुसरे काहीही नसून ते केवळ सत्यच आहे. धन्य आहेत भगवान बुद्ध ज्यांचा मार्ग बुद्धिवादी मार्ग आहे आणि तो धर्मिक भोव्यस्टपणातून मुक्तता करणारा मार्ग आहे. धन्य आहेत भगवान बुद्ध, की जे मध्यम मार्गाचा उपदेश करतात. धन्य आहेत भगवान बुद्ध, की जे मैत्री, करूणा आणि भ्रातृभावाची शिकवण देतात जीम जाणसाला आपल्या बांधवांची बंधमुक्तता करण्यास साहाय्यभूत होते!"

गृहितक : बौद्ध धर्म मार्गाचा अवलंब आपल्या जीवनात केल्यास यशाच्या मार्गापर्वत पोहोचणे सहज शक्य होते.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोध निर्धात प्राथमिक व द्वितीयक स्तोताद्वारे माहिती सकलित केली आहे, व विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रत्यक्ष निरिक्षण मुलाखातीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

सदाचाराचा मार्ग : प्रत्येक माणसाला काही ध्येये, आकाशा आणि महत्त्वाकांक्षा असतात. अशी ध्येये, आकाशा आणि महत्त्वाकांक्षा ही उदाच आणि प्रश्नसनीय असावी. ती शुद्ध आणि अयोग्य नसावी. हा 'सम्यक् सकल्या' चा आशाय आहे."

'सम्यक् वाचा' पुढील शिकवण देते.

१. माणसाने जे सत्य असेल तेच बोलावे.
२. असत्य बोलू नये.
३. माणसाने दुसऱ्याचिप्रथ्यी वाईत बोलू नये.
४. माणसाने दुसऱ्याची निंदानालस्ती करण्यापासून परावृत्त व्हावे.
५. माणसाने आपल्या लोकांविषयी रागाची किंवा शिवीगळीची भाषा वापरू नये.
६. माणसाने सर्वांशी आपुलकीने व सौजन्याने बोलावे.
७. माणसाने अर्थांनी मूर्खपणाची बडबड करू नये. त्याचे बोलणे समजसपणाचे व मुद्देसूद असावे.

मी सांगीतल्याप्रमाणे 'सम्यक् वाचे' चे पालून करणे हे कोणाच्या भीतीमुळे किंवा पक्षपाताने होता कामा नये. 'सम्यक् वाचे' नुळे काय तोटा होईल किंवा आपल्या कृतीविषयी आपल्या वरिष्ठाला काय वाटेल याचा 'सम्यक् वाचे'शी यातिक्चितही संबंध असता कामा नये. वरिष्ठाची आज्ञा किंवा वैयक्तिक फायदा हे 'सम्यक् वाचे' प्रमाण नाही. 'सम्यक् कर्मान्ति' हे योग्य वर्तनाची शिकवण देते. दुसऱ्याच्या भावना आणि त्यांचे हक्क यांचा मान राखून प्रत्येक कृती करावी, अशी याची शिकवण आहे.

शीलमार्ग : "शील म्हणजे नीतीमता, वाईट गोष्टी न करण्याकडे आणि चागल्या गोष्टी करण्याकडे असलेला मनाचा कल. अपराध करण्याची लाज वाटणे, शिक्षेच्या भातीने वाईट गोष्ट करण्याचे टाळणे म्हणजे 'शील'. शील म्हणजे 'पापभीरुता'.

नैकम्य म्हणजे ऐहिक सुखाचा त्वाग. स्वार्थाची किंवा परतफेडीची अपेक्षा न करता दुसऱ्याच्या भल्यासाठी स्वतःची मालमता, रक्त आणि देह अर्पण करणे, इतकेच नव्हे तर प्राणत्वाग करणे म्हणजेच 'दान' होय, वीर्य म्हणजे योग्य (सम्यक्ष) प्रयत्न. हाती घेतलेले काम यत्क्षेत्रातील माधार न घेता अगी असलेल्यासर्व सामर्थ्यानिशी पूर्ण करणे म्हणजे वीर्य शाती म्हणजे 'क्षमाशीलता'. देखाला देणाने उत्तर न देणे हे याचे सार होय. कारण देखाने द्वेष शामत नाही, तो फक्त क्षमाशीलतेनेच शांत होऊ. शक्ती, सत्य म्हणजे खरे, माणसाने कभीही खालेबोलता कामा न ये, त्याचे भाषण हे सत्यांद्रेजी दुसरे काहीही असता कामा न ये.

धर्म म्हणजे काय ? 'धर्म' हा एक अनिश्चित शब्द असून त्याचा एक ठारीकी असा अर्थ नाही. तो शब्द अनेक अर्थी आहे. याचे कारण 'धर्म' हा निरनिराळ्या अवस्थांतून गेलेला आहे. एका अवस्थेतील त्याचा अर्थ माणील किंवा पुढील अवस्थांतील अर्थाशी समान नाही. तरी त्या सर्व अवस्थासंबंधी हा एकच शब्द वापरला जातो. धर्माचा आशय कधीही निश्चित असा नव्हता. तो वेळोवेळी बदलत गेला आहे. प्रारंभी धर्म आणि जादू ही एकरूपच छोटी, दुसऱ्या अवस्थेत धमनी विश्वास, धार्मिक कर्मकाढ, विधी, प्रार्थना आणि यज्ञ असे स्वरूप धारण केले. परंतु या गोष्टी धर्माचा मूळ गाभा नसून, त्या धर्मापासून उद्भवलेल्या म्हणजे गौण आहेत. या अवस्थेत जादूची महती कमी झाली. प्रारंभी ती अजात व अजेय शक्ती सैतानी समजली जाई, परंतु पुढे असे बाटू लागले, की ती कल्याणकारीही आहे. ती कल्याणकारी शक्ती प्रसन्न करून घ्यावयाला आणित्या सैतानी शक्तीला संतुष्ट करण्यासाठी विश्वास, कर्मकाढ, विधी आणि यज्ञ यांची आवश्यकता भायली. तिसऱ्या अवस्थेत देवानेच हे सर्व जग आणि माणसे निर्माण केली अशी समजूत रुळ झाली. देवावर श्रद्धा आत्माच्या अस्तित्वासंबंधी विश्वास, ईश्वरपूजा, चुकणांन्या आत्माची सुधारणा, प्रार्थनाविधी व यज्ञ—याग हत्यादीनी देवाला प्रसन्न करणे म्हणजे 'धर्म' आणि हे सर्व आशय 'धर्म' या शब्दाचे व्यक्त होतात.

धम्न धर्मापासून वेगळा कळा

भगवान बुद्ध ज्याला 'धम्न' संबोधितो तो धर्मापासून मूळत: भिन्न आहे. भगवान बुद्ध ज्याला 'धम्न' म्हणतो तो युरोपियन धर्मवेत्ते ज्याला ग्रमसप्हपवद्ध म्हणून संबोधित त्याच्याशी काही अंशी समान आहे, परंतु या दोहोमध्ये विशेष अशी समानता नाही. त्या दाहोमधील भेदही मोठे आहेत. 'धम्न' हा सामाजिक आहे. मूळत: तस्वत: तो समाजिक आहे. 'धम्न' म्हणजे सदाचरण. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे समाज धम्नाशिवाय असून शक्त नाही. समाजाला पुढीलपैकी कोणतातरी एक पर्याय पसत करावा लागतोच. असा समाज (जो धर्माचा शासनसाठी स्वीकार करणार नाही तो) अराजकाचा नार्ग स्वीकारील.

दुसरा पर्याय म्हणजे समाज पोलीस, म्हणजेच हुक्मशाही, याचीच शासनसाठी निबद्ध करू शकेल. तिसरा पर्याय म्हणजे समाज धम्नाबरोच धम्नाचे उल्लंघन करण्याचा लोकांना शासन करणारा मॅजिस्ट्रेट याचा स्वीकार करू शकेल. अराजक आणि हुक्मशाही या दोन पर्यायांत स्वातंत्र्याचा नाश होतो. फक्त तिसऱ्या पर्यायात स्वातंत्र्य टिकू शकते. ज्याना स्वातंत्र्य पाहिजे त्यांनी धर्माचा स्वीकार केला पाहिजे.

बुद्धाची धर्माची व्याख्या अगदी प्राचीन असली तरी ती आधुनिक युगाला जुळणारी वाटाची अशी आहे. ती जितकी पुरातन तिकीच अभिनव आहे. ती कोणापासून उसानी घेतलेली नाही आणि ती किती सत्य आहे. प्रजा आणि करूपेचे अपूर्व मिश्रण म्हणजेच भगवान बुद्धाचा धम्न यासध्ये महदतर आहे.

धम्न आणि नीती

धम्नात नीतीचे स्थान कोणते? याचे साधे उत्तर म्हणजे नीती म्हणजे धम्न आणि धम्न म्हणजे नीती. दुसऱ्या शब्दांत बोलायचे म्हणजे धम्नात जरी देवाला स्थान नाही तरी त्याचे स्थान नीतीचे पटकावले आहे. धम्नात प्रार्थना, तीर्थयात्रा, कर्मकाढ, विधी अथवा यज्ञ याना स्थान नाही. नीती हे धम्नाचे सार आहे. त्याशिवाय धम्न नाही. धम्नात माणसाने माणसावरन प्रेम केलेच पाहिजे. यातुनव नीतीचा उगम होतो. त्यासाठी देवाच्या आजांची आवश्यकता नाही. देवाला संतुष्ट करण्यासाठी काही माणसाने नीतीमान व्हायचे नाही तर स्वतहितासाठीच माणसाने माणसावर प्रेम केले पाहिजे.

बौद्ध जीवन नार्ग

शुभकार्य करीत राहा, अशुभ कर्मात सहयोगी बनू नका, पापकर्म करून नका, हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे. माणसाने एकदा शुभ कर्म केले की, परत परत शुभ कर्म करीत राहिले पाहिजे. शुभ कर्म इतके अविरत करीत राहावे की, त्यागोगे अंत करणातील सर्व इच्छाही शुभ कर्मकडे लागेल्या. शुभ कर्माचा संचय करीत राहणे सुखाकर आहे.

जर मनुष्य शुभ कर्म करीत असेल तर ते त्याने बारबार करीत राहावे. त्यांत त्याने आनंद मानावा. शुभ कर्माचा संचय आनंदकारक असतो. जोपर्यंत शुभ कर्माला परिपक्वता येत नाही, तोपर्यंत सज्जन मनुष्यालाही दुर्दिन भोगावे लागतात, परंतु त्याचे शुभ कार्य परिपक्व इलाले की, त्याला चांगले दिवस दिसू लागतात.

अशुभ मज़बूत्यत येऊन भिंडणार नाही असे बोलत माणसाने अशुभाला कमी लेखू नये. थेंबाथबाने भाडे भरते. अगदी अल्प, अल्प दुङ्कृत्ये करता करता, मुर्ख मनुष्य पापमय होऊन जातो. माणसाने आपले विचार अशुभ कर्मापासून परावृत्त करून शुभ कर्मासंबंधी प्रवृत्ती वाढविण्याची त्वरा करावी. जर माणूस शुभ कर्म आचरण्यात आल्यास करून लागला तर त्याचे मन अशुभासध्ये रसमाण होते.

माणसाने एकदा पाप केले तरी त्याने परत परत पाप करून नव्हे आणि पापात आनंद मानू नये. पापाची बाढ ही दुःखकारक होते. भूक हा सर्वात वाईट असा रोग आहे. संसार हे सर्वात मोठे दुःख आहे. हे सत्य उमगले की निब्बाण हे सर्वश्रेष्ठ सुख वाहू लागते.

➤ लोभ आणि तृष्णा

लोभ व तृष्णा यांच्या आहारी जाऊ नका. त्यांच्या आहारी न जाणे हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे. धनाचा सारखा वर्षाव होत राहिला तरी कामना शमत नाही. सुज लोक जाणतात, कामना ही अशक्य व दुःखकर आहे. लोभातून दुःख उत्पन्न होते. लोभातून भय निर्माण होते.

लोभापासून पूर्णपणे विसुक्त झाल्याने दुःख आणि भय यापासून मुक्तता लाभते. जो शीवान व प्रज्ञावान आहे, तो न्यायी आणि सत्यवादी आहे. जी आपले कर्तव्य पुर करणार आहे अशा पुरुषाकर लोक प्रेम करतात.

➤ कलेश आणि देष : कोणालाही कलेश देऊ नका व दुसऱ्यांसंबंधी देषभावना बाळगू नका. हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे. श्रद्धा, शील, वीर्य, समाधी, सत्यशोध, विद्या आणि आचरण यांची पूर्ता आणि जागरूकता यांच्या योगाने महान दुःखाचा अंत करा. कोणाचीही निंदा न करणे, कोणालाही कलेश न देणे व प्रतिमोक्षाच्या नियमाचे पालन करणे हा बुद्धाचा उपदेश आहे. स्वतः हिसा करू नका किंवा हिसा करणाऱ्या दुसऱ्या लोकांनी सहाय्याही करू नका.

➤ क्रोध आणि वैर : मनात क्रोधभावना ठेवू नका. वैरभाव विसर्ग व आपल्या शात्रुलाही प्रेमाने जिंका हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे. क्रोधाप्रीशमन करा. माणसाने अकोधाने क्रोधाला जिंकावे. असाधुत्वाला साधुत्वाने जिंकावे. क्रोध सोडावा. अभिमानाचा त्याग करावा. सर्व बंधनावर जय मिळवावा येणेप्रमाणे जो नामरूपाविषयी अनासक्त असतो असा अपरिग्रही दुःख भोगत नाही. कामाग्रीसारखा अग्री नाही आणि द्वेषासारखे दुर्दृष्ट नाही. उपादान स्फूर्त्यासारखे दुःख नाही. निर्बाणपेक्षा मोठे सुख नाही. वैराने वैर कधीही शांत डोत नाही. अवैरानेच ते शांत डोते; हा सनातन धर्म आहे.

➤ प्रज्ञा, न्याय आणि सत्संगती : बुद्धिमान व्हा, न्यायी व्हा आणि सत्संगती धरा. जो चुक्त्यास रागे भरतो, जो शिकवितो, अनुचित करण्याला प्रतिबध करतो तो सुजनाना प्रिय आणि दुर्जनाना अप्रिय वाटतो. पापी आणिनीच मनुष्याची संगत करू नका. सदाचारी पुरुषाची मैत्री करा. श्रेष्ठ पुरुषाची मैत्री करा. ज्याप्रमाणे भरककम कातळ हा बांध्याने कंप पावत नाही. त्याप्रमाणे शाहाणी माणसे निंदा अथवा स्तुतीने विचलित होत नाहीत. जीवनप्रवाशाला स्वतःहून श्रेष्ठ किंवा स्वतःच्या योग्यतेचा पुरुष भेटला नाही तर त्याने निश्चाने एकलेपणानेच प्रवास करावा, परंतु मुरुर्खाचा सहवास मात्र कधीही करू नये. जो सत्यवान, सदगूर्णी, कारुणिक, सयनी, नेमस्त, शुद्धाचारी आणि शाहाणा आहे, त्यालाच लोक वडील समजतात. अविचारी माणसांत विवेकशील, निदिसतात जागृत असा तो शाहाणा मनुष्य दुबळ्यांना मारे सारखन पुढे सरत असतो.

➤ विवेकशीलता आणि एकाग्रता : प्रत्येक बाबतीत विवेके ठेवीत जा. सावधान राहत जा. आस्थायुक्त आणि धैर्यशील राहत जा. हा बौद्ध जीवनमार्ग होय. आपण जे काही आहोत ते आपल्या विचारच्या परिणाम आहे. ते सर्व आपल्या विचारावर अधिष्ठित आहे आणि आपल्याविचारांचेच बनलेले आहे. जर मनुष्य दुर्विचाराने बोलू लागेल, कृती करू लागेल तर दुःख त्याचा पाठलाग म्हणून शुद्ध विचाराना अतिशय महत्त्व आहे.

➤ जागरूकता, कळकळ आणि धैर्य : आळशीपणा म्हणजे अपयश, सुरतपणा म्हणजे अपवित्रा. सतत प्रवतन आणि सम्यक् दृष्टी याच्या साहाय्याने शरीरात घुसलेला आळशीपणा हा विषारी बाण उपटून काढा. जो अप्रमत्त आणि जागरूक आहे, स्मृतिमान आहे. सुविचारपूर्वक काम करावारा आहे, जो संयांनी आहे, जो विचारपूर्वक आचरण करावारा आहे व अप्रमत्त आहे, अशा पुरुषाचे यश सारखे बाढत असतो.

➤ दुःख आणि सुख, दान आणि कर्म

दारिक्रू हे दुःखाचे उगमस्थान आहे, परंतु दारिक्रूनाशाने सुख लाभेलच असे नाही. सुख लाभते ते उच्च शाहणीवर अबलूबून आहे. हा बौद्ध जीवनमार्ग होय. धूधा डा एक भयंकर रोग आहे. आरोग्य ही सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे. समाधान ही सर्वश्रेष्ठ संपत्ती आहे. विश्वास हे सर्वश्रेष्ठ नाते आहे आणि निवांग हे सर्वश्रेष्ठ सुख आहे. दुसरे काय अपशब्द बोलतात, काय दुष्कृत्ये करतात, काम पूर्ण करतात व काय अपुरे सोडतात यावर दुष्टी ठेवू नका. आपण काय पूर्ण केले आणि काय अपुरे सोडले यावर लक्ष ठेवणे अधिक चांगले. रथाच्या चाकाला जशी खील त्याप्रमाणेच या जीवनाला स्वातंत्र्य, नम्रता, संदिच्छा, निःस्वार्थीपणा आहेत. हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे.

➤ ढोग : खोटे बोलू नये खोटे बोलूपणस दुसऱ्याला प्रवृत्त करू नये. खोटे बोलूपणाच्या कृत्याला संमती देऊ नये. सर्वप्रकारचे असत्य भाषण वाळावे. तथागत जसे बोलतात तसे वागतात, तथागत जसे वागतात तसे बोलतात. ते यथाभाषी तथाकारी आणि यथाकारी तथाभाषी असाल्यामुळे त्याना तथागत म्हणतात.

निष्कर्ष : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी घेण्यात आलेले गृहितके तत्वतः योग्यत आहे. बुद्धाने म्हटलेच आहे. जे खोट्याला खरे आणि खाल्याला खोटे समजतात ते आपल्या दुर्बुद्धीमुळे कधीही सत्यापर्यंत पोचू शकत नाहीत. जे सत्याला सत्य आणि असत्याला असत्य म्हणून ओळखतात त्यांच्या ठिकाणी सम्यक् दृष्टी आहे. त्याना सत्य लाभते. उठा! प्रमादी राहू नका. धर्माच्या शिकवणुकीप्रमाणे वागत राहा. जो त्याप्रमाणे वागते तो हळलोकी आणि हतर सर्व लोकी सुखी होता. सन्मार्गाचा अवलब करा. कुमाराचा अवलब करू नका. सन्मार्गाने जागारे लोक इडलोकी आणि हतर सर्व लोकी सुखी होता.

संदर्भ ग्रंथ

१. बौद्ध आणि त्यांचा धर्म – डॉ. नरेंद्र जाधव (२०१३)
२. प्रज्ञासूर्य महामानव – डॉ. आवेदकराचे समग्र वैचारिक चरित्र २०१३
३. बोल महामानवाचे – डॉ. आवेदकराची ५०० मर्म भेदी भाषणे ग्रंथित्वेपी – २०१२
४. “आमचा बाप आणि आम्ही” ग्रंथाली, मुंबई १९९३
५. डॉ. आवेदकर – आर्थिक विचार

डॉ. पतन नाईक

विभाग प्रमुख, वाणिज्य विभाग, केवलरावजी हरडे महाविद्यालय, चामोर्शी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन कार्य

प्राचार्य. डॉ रमेश गांव

प्रस्तावना : समाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर मात करीत बडोध्याचे संस्थानिक महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि कोल्हापूरचे संस्थानिक राजे शाहु महाराज यांनी देऊ केलेल्या शिष्यवृत्तीच्या आधारे देशातील व परदेशातील नामांकित उच्च पदस्थ, पदव्या प्राप्त करणारे अस्पृष्ट बाधावाबरोबरच महिलाचाही सर्वांगिण विकास घ्वावा म्हणून अहोरात्र मेहमत घेऊन हिंदू कोड बील तयार करणारे, दलितांचे कैवारी, स्वतंत्र भारताचे पाहिले कायदे मत्री, कामगार सार्वजनिक, बाधकाम, जलसंधारण कंबिनेट मत्री असताना, सामाजिक समतवे पुरस्कर्ते, भारतीय घटनेचा शिल्पकार, भारतरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर याच्या विचार धारेची गरज समाजाला, देशाला, जगाला व संपुर्ण मानव समाजाला आहे. या महापुरुषाने आपल्या काळात समाज प्रबोधनाचे माध्यमातून तसेच भारतातिल लोकांवर झालेले अन्याय, अत्याचार त्यांनी स्वतः अनुभवले, आपल्या बाधावाचे दुःख पाहिले व त्याचे उद्धारासाठी घटनेच्या माध्यमातून माणसाला माणूस म्हणून जगाण्याचे अधिकार दिले, स्वतंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय, व धर्मनिरपेक्षता हे पंचशील सर्व जगाला सांगितले. परिवर्तन हे समाज प्रबोधनातून घडवून आणले, प्रत्येक माणसाची विचारधाराए वेगवेगळी असू. शक्ते पण मानवतेला थरून चालून—या महामानवाची दिशा व ध्येय एकच असते.

भारताच्या स्वातंत्र्याला ६९ वर्ष पूर्ण झाले. संविधान साकृत वर्ष झाले, प्रजासत्ताकळा ६६ वर्ष झाले, घटनेचे शिल्पकार डॉ बाबासाहेबाच्या जयंतीला १२५ वर्ष पूर्ण होत आहे. त्या निमित्त रुपव्याचा शिक्का घलणात येत आहे. हंदू मिलच्या जागेवर स्मारक उभे राहणार आहे. दीक्षाभूमीला राष्ट्रीय पर्वटनवा 'अ' दर्जा मिळाला आहे. हंगलंडचे घर खाली कजून स्मारक उभारली जापार आहे दिल्लीला में २६ अलीपूर रोड डॉ बाबासाहेबाच्या जुनाब गट त्याच्या जागेवर विश्वविख्यात आंतरराष्ट्रीय स्मारक उभारली जानार आहे. महाराष्ट्र सरकारने घोषीत केले की बाबासाहेबाचे व्यवस्थान उशीरा का होईना सरकाला राज्यकर्त्त्वाना डॉ बाबासाहेबाचे कार्य मुळात वित्ती महान आहे हे सनजले. त्या कार्याची परिपुर्ती क्वाढी म्हणून देशभर सरकारी, खाजगी, कार्वालये, शिक्षण संस्था इत्यादी मध्ये १२५ व्या जयंती निमित्त सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक कार्यक्रम आयोजनाचे आदेश सरकार पातळीवर देण्यात आले. त्याच्याप्रमाणे अमल बजावणी करून त्याच्या जयंतीला मानाचा मुजरा १२५ व्या बाबासाहेबाच्या जयंती निमित्त माझे मत व्यक्त करीत आहे.

घटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारताचे महान सुपुत्र, अस्पृष्ट समाजातील कटुबात १४ ईप्रिल १८९१ रोजी त्याचा जन्म झाला. अस्पृष्टेचे चटके आणि अबेलना यांना सनोरे जात प्रयत्नाची प्राकाष्टा व कठोर परिश्रम यांच्या जोरवर सर्व प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करीत त्यांनी अजांड जान साधना केली. अमेरिकेतील कोलंबिया या नाबाजलेल्या विद्यापीठातून १९१५ साली एम.ए.व १९१७ साली पी.एच.डी. त्यानंतर १९२३ इंग्लंडमधील लंडन स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स या विश्व विख्यात शिक्षण संस्थेतून 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' आणि लंडन मधून 'बरीस्टर' ही पदवी अशा सर्वोच्च पदव्या प्राप्त केल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२० च्या दशकामध्ये भारताच्या सामाजिक, राजकीय पटलावर पदार्पण केले आणि पुढील चार दशके त्यांनी विक्रिक्षेत्रात अतुलनिय योगदान दिले. भारतातील बिटिश साम्राज्याच्या शोवटच्या कालखाडात सामाजिक सारकृतिक, आर्थिक आणि राजकीय परीवर्तन घडवून आणण्यांत डॉ. बाबासाहेब अग्रेसर होतेच. शिवाय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय राज्यवर्तने शिल्पकार म्हणून आणि इतर अनेक क्षेत्रातील विविधलक्षी कामगिरीतून डॉ.बाबासाहेबानी आधुनिक भारताच्या पायाभारणीसाठी आपले सर्वस्व बाह्यन घेतले.

डॉ. बाबासाहेब सा—या ऐतिहासिक आणि अलौकिक कामगिरीला, विद्वतेची झालर होती. ते प्रकांडपडीत होते. या प्रजासूर्याला दिशाचे बंधन नव्हते. अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र याच्यापासूनच कायदा, इतिहास, व मानवशास्त्र आणि धर्मशास्त्र यांच्या पर्यंत अनेक ज्ञान शाखेत जागभरात मान्यता मिळाली. अर्थतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेपडीत, संसदपटू, प्रकार, समाज सुधारक, राजकीय, मुत्सदी व बुद्ध धम्मचक्र प्रवर्तक जागतिक बौद्ध परिषदेचे कार्यकर्ते अशा विविध भूमिका मधून भारताच्या इतिहासवर आपला वेगळा ठसा उमटविला.

डॉ.आंबेडकर मानवी दक्काचे कैवारी, स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते, दलितोंडुदारक होते. देशाच्या स्वातंत्र्याबद्दलची त्यांची धरणा ही ब्रिटिशाकडून राजकीय सत्ता खेचून घेऊन ती भारतीयांच्या हवाली करणे एवढ्यापुरीतीच मर्यादित नसून स्वातंत्र्य. समता आणि बंधूत्व या तत्वत्रीवर आधारित जातीविरहीत, वर्गविरहीत आणि लोकशाही प्रतित नवसमाजाची निर्भरी हा त्याचा ध्यास होता. आणि तो त्याच्या राष्ट्रायित्वांचा मूलाधार होता. म्हणूनच आधुनिक भारताच्या सामाजिक समृद्ध घेवेक बुद्धीचा मानदंड म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर !

ज्या समाजात आपण जन्मलो, बाढलो, त्यां समाजाची दयनिय अवस्था बदलण्यासाठी डॉ. आंबेडकर नाबाचा झांझावत सारादेश मुळापासून हातरवून टाकत होती कदाचित भारतातील कोणत्याही राजकीय नेत्याने केले नसेल इतके प्रचंड लेखन डॉ. आंबेडकरांनी केले. डॉ आंबेडकर एका सामान्य कुटुंबात जन्माला आलेले अत्यंत कठीण परिस्थितील त्यांनी भारतातच नव्हे तर जगत उच्च कोटीचे स्थान प्राप्त केले. ते खरोखरीच भारतरत्न नव्हे तर भारताच्या इतिहासात प्रथमतः निर्माण झालेले व जन्माला आलेले 'ब्रम्हकमळ' होय. (जे हजारो वर्षातून एकदा जन्माला येते) विश्वाचे जडन घडाणित मोलाचे योगदान देणारे कृषीअर्थ, मानवतावादी, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात ज्यांनी विश्वाचे आयुष्य घडविले. अशा गेल्या दहा डजार वर्षांतिल झानवत महापुरुषाच्या यादीत

ज्या १०० विद्वांची यादी करण्यात आली त्यात कमाने पहीले चार विश्व निर्माते हे भारतीय होत, त्यात तथागत गौतम बुद्ध, भगवान महावीर, समाट अशोक, व चैथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ. बाबासाहेबांच्या जागतिक ज्ञानांबद्दल प्रा. शेलिंगमन (अमेरिका) म्हणतात की, सुप्रसिद्ध अर्थतज्ज भारतरतन डॉ आचार्य सेन यात 'Babasaheb is the father of Economic' असे उद्घार काढली 'Dr. Babasaheb Ambedkar not only clever around it Indians but also in Americus'. डॉ. आचार्य अंत्रे यानी लिहले होते की गेल्या दहा हजार वर्षात डॉ आंबेडकरांची अशी अंत्ययात्रा निघाली नाही कदाचित पुढे अशी निघार नाही अशी डॉ. बाबासाहेबांची न भुतो न भविष्यती अंत्य यात्रा होती. सुमारे दहा लाखांपेक्षा अधिक जन समुदाय होता. आजच्या सारखी वाहन व्यवस्था व संचारव्यवस्था त्यावेळी नव्हती दि.०८/१२/१९५६ रोजी राख व अस्थी दर्दन घेण्यासाठी सुमारे ३.५ लाख लोक उपस्थित होते. ही उपस्थिती बौद्धाभ्यासक धर्माननंद कोसभीच्या मतानुसार जागतिक उच्चांक गाठणारी होती. आय बी.एन.लोकमत, सी.एम.हीस्थी चानल यांनी स्वतंत्रतेनंतर भारतात महात्मा गांधीनंतर सर्वोत्तम भारतीय नेता कोण ?या स्पर्धेत दोन कोटी पेक्षा अधिक लोकानी डॉ.आंबेडकर हेच सर्वोत्तम भारतीय नेता अहोत हे सिद्ध केले. भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून कोलंबिया विद्यापीठाने आपल्या विद्यार्थीने भारतीय संविधान लिहावे म्हणून १९५८ साली डॉ. आंबेडकरांचा मरणोत्तर सत्कार करण्यात आला.

संविधान सभेचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांची निवड करण्यात आली. सर्वानुमते मसूदा कमेटीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेबांची नियुक्ती करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब जागतिक कायदेपंडीत म्हणून जगतील सा—या घटनांचा सखोल अभ्यासक होतेच पण कायदा समाजाशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्रांवर प्रभूत्व असतांना असा विद्वावान सा—या भारतात नाही. आणि देशाच्या घटणे सारखा कठीन आणि अतिमहत्वाचे कार्य केवळ ते करतात हे जापून डॉ. जमकराना राजिनामा घ्यावयास सागून डॉ. बाबासाहेबाना त्या जागेवर निवडून आणले. व मसूदा कमेटीचे अध्यक्ष म्हणून सर्वानुमते डॉ. आंबेडकरांची नियुक्ती करण्यात आली. त्या समितीत सात सदस्य होत त्यात १) एन. गोपाल स्वामी अयंगार २) डी.पी. खोलान ३) कृष्णरावी अय्यर ४) बी.ए.मीतल ५) के.ए.मुंशी ६) सव्यद अहमद अब्दुल्ला, या सात विद्वानांवर घटना निर्मितीची जबाबदारी होती परंतू त्या वेळी दोघेजन परदेशात होते. अन्य दोघे सतत अजारी असल्यामुळे बैठकीला येत नव्हते. एकांचे निधन झाले. व एक स्वतःचे कार्यात व्यस्त होते. म्हणून पर्यायाने डॉ. बाबासाहेब या एकटयावर ही जबाबदारी आली. डॉ. बाबासाहेबांची जगतील अनेक राज्य घटनेचा संखोल अभ्यास केला. जगतील सर्वात मोठे च सर्वीषेच असे संविधान बणवण्यास ६ ते ८ वर्ष लागणार होते. ते बाबासाहेबांनी दिवसरात एक कल्यान स्वतःच्या त्यवेळीची पर्वा न करता २ वर्ष ११ मध्ये १७ दिवसात संविधान पूर्ण केले. व २६ नोव्हेंबर १९४९ ला आपल्या देशाला बहाल केले. व २६ जानेवारी १९५० पासून अमंलात आले. म्हणून यावर्षी पासून सर्वमान्य, सर्वात मोठ्या लोकशाही देशाची घटना लिहून पूर्ण करून सादर केली म्हणून २६ नोव्हेंबर हा संविधान दिवस म्हणून पालण्याचे निश्चित केले. अमलबजावणी केली गेली म्हणून २६ जानेवारी ला प्रजासत्ताक दिन पाळला जातो.

अमेरिकेचे अध्यक्ष द्वाराक औबामा भारतांच्या संसदेमध्ये आपले विचार मांडतांना म्हणाले होते. भारत देश अजुन पुढे एक हजार वर्षा सुरक्षीत आहे. करण या देशांचे सर्वोत्तम संविधान पाकिस्तानचे अनेक विचारबंत असे म्हणतात की पाकिस्तानची राज्यघटना डॉ. बाबासाहेबा सारख्या विद्वानांनी लिहायला हडी होती. म्हणजे पाकिस्तान देखील भारताप्रमाणे शांतता प्रीय लोकशाही, प्रधान राष्ट्र बनले असते. म्हणूनच बाबासाहेब म्हणतात जे इतिहास विसरतात ते इतिहास घडवू शकत नाहीत.

संविधान लिहित असतांना डॉ. बाबासाहेबांना पाठुदुखी, गुंधेदुखी, एक सारखे बसून सतत मनन चितन लेखान केल्यामुळे मधुमेह, उच्च रक्तदाब होता. तरी सुध्या ते डगमगले नाहीत. या सर्वांक मात करीत सर्वांचा विचार करून संविधान तयार केले. डॉ. बाबासाहेबांच्या शब्दात लोकशाही म्हणजे कोणत्याही समाजिक किंवा राजकीय क्षेत्रात रक्तांचा एकदेंव न सांडता झालेला बदल म्हणजे लोकशाही होय. घटना लिहण्याचे काम सुरु असतांना त्यावेळी तुर्लक्षित दलित, पिढीत, भटक्या, ओबीसी व जे सेवाचाकरी मजुरी, हुजुरी, सतत काम करणारे, शेती करणारे, गांब खेडयांत राहणा—या लोकाना न्याय मिळावा. घटनेत दलित लोकांचे हवक्या सोबतच ओबीसी, मागास वर्गीय समाजाला घटनेव्यारा जगण्याचे अधिकार मिळावे. माणूस म्हणून समाजात आपले स्थान मिळावे ओबीसीचा समावेश घटनेत व्हावा. त्यांना घटनावत अधिकार मिळावे. म्हणून ह्यावेळचे ओबीसीचे महान नेते डॉ. पंजाबराव देशमुख वरील कारणा करीत डॉ. बाबासाहेबकडे गेले असता ते घटनेचा अभ्यास करण्यात व लिहण्यात मग्न होते त्यांचे घरी बसायला चागली खुर्ची सुद्धा नव्हती. डॉ. पंजाबराव देशमुख आल्याचे कळताच ते फेरा होण्याकरिता उठले. त्यांचा येण्याचा देतू लक्षात येताच डॉ. बाबासाहेब पाणी पिण्याचे व फेरा होण्याच्या कारण सांगून आतल्या खोलीत गेले व डॉ. पंजाबरावांना टेबलाकरील कागडे पढायला सांगीतले. थोड्या बेळ्याने बाबासाहेब बाहेर आले तेव्हा डॉ. देशमुखांना आपला खरा देतू साध्य झाल्याचे समाधान व्यवत केले. डॉ. पंजाबरावांच्या डोळ्यात अशु तराळले. दोन्ही महान नेत्यांनी एकांकाचे समाधान व्यवत केले व डॉ. पंजाबराव देशमुख निघून गेले. भारतातील घटनेमुळे लोकशाहीचे पाळेमुळे घटट झाली. व सर्व मागास, भटक्या लोकांना मापूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळाला.

अशा महान घटनाकाराने १९४२ ते १९४६ च्या कालावधीत कामगार, उर्जा, सार्वजनिक बांधकाम, जलसंपदा 'कॉबिनेट' मंत्री असतांना प्रभावी आणि देशाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य केले. देशांचे औद्योगिकरण व्हावे यासाठी राजकीय योजना राबविल्या, नदया जोड प्रकल्प तयार करून १५ धरणाचे आराखडे तयार केले. दामोदर, हिराकुण्ड सोम इत्यादी नदयांचे प्रकल्प ह्याचे प्रयत्नाने पुर्ण झाली. ऐवढेच नव्हे

तर भारतांचे प्रमुख महात्माचे विनानतल ज्या कालावधीत त्यानी बांधून घेतले त्यावरून विमानतळाची आवश्यकता सर्वासमोर विहित केली. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व संस्कृतीच्या देवान घेवान साठी विदेशी व्यापार व विदेशी विमान व्यवस्था असावी हा उद्देश होता. त्याचा कामाच्या सापाटा पाहून त्यावेळचे सेना प्रमुख बाबासाहेबांच्या कायरक्षमतेमुळे, बुद्धीमुळे चक्रीत झाले. त्यांची दुरुदृष्टी लक्षात येते. निष्कलंक चरीच्य, अफाट विद्वत्ता, कायद्यांचा प्रचंड अभ्यास, दुरुदृष्टी, प्रभावी योजना देशाला नवी दिशा देण्यांची क्षमता लक्षात घेऊन देशाचे पहीले कायदेमंत्री म्हणून त्यांची निवड केली. तत्कालीने पंतप्रधान ए. नेहरू यांनी त्याना मंत्रीमंडळातील 'हीरा' असे संबोधले, घटनेने त्यांनी मागास वगाची उन्नती घावी म्हणून आरक्षणांची तरुद केली.

भारत देशावर त्यांचे प्रचंड प्रेम होते. अभिनन होता म्हणून त्यांनी त्यावेळी अनेक धर्मांची व्यापार त्यांना समवण्यासाठी सज्ज असतांना सर्वांचा अभ्यास केल्यानंतर भारतातील 'बुद्धधर्म' रिवकारला. त्यामुळे भारतीय समाजाल्यस समता, स्वातंत्र्य, बंधूत्वाच्या मार्ग दिला. त्यामुळे संपुर्ण मानवजातीचे कल्याण, मागास व भटक्या जातीचा उद्भार, रिवाजांना स्वतंत्र्य अधिकार, एक व्यक्ती मतदानाचा अधिकार, दलितांना अधिकार, लोकशाही, स्वाभिमान, स्वतंत्र्य विचार, व्यवहार, लेखन, भाषन, वाचन, बोलण्यांचे हक्क, अधिकार, हक्ककांची जाणीव, माणूस म्हणून जगण्यांचा अधिकार इत्यादी बाबासाहेबानी भारताला दिलेल्या देण्या आहेत. ज्यांचा आपण सर्व आपल्या मताप्रमाणे उपयोग करतो. त्यांचे मानवजातीवर अनंत अपकार आहेत.

ऑब्स्पोर्ड विद्यापीठांचे लायब्रित डॉ बाबासाहेबांचा पुतळा बसविला. त्यांचे लायब्रीत ते अभ्यास करीत होते. डॉ. बाबासाहेबांचा अशा अभूतपूर्व व मानव मुक्तीच्या उल्लेखनिय रक्त हिन कगडीमुळे तसेच त्यांचा अफाट व्यासग, सूक्ष्म मीमासा, सशोधक, वृत्ती, दुरुदृष्टी इत्यादीमुळे जागतील अनेक देश इतके भारांवून गेली त्यांची जयंती जागतील अनेक देशात साजरी केली जोते. परंतु डॉ बाबासाहेबांची जयंती ब्रिटिंग मध्ये त्यांच्या देशातील महापुरुषांच्या जयंती पालीमेंट मध्ये साजरी होत नाही. परंतु बिटीशापालीमेंट डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती दरबर्यां साजरी केली जाते असा हा जगतील एकमेव पुरुष आहे. स्पेन, कॅनडा, आस्ट्रेलिया, मेलबोर्न, सिडनी, दुबई, हालंड, होंगरी जिसी मध्ये त्यांची जयंती साजरी केली जाते. डॉ बाबासाहेबांचे शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, विचार, विदेशीना प्रेरणादार चातात. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांवर, कायद्यावर, जिवनावर जागत अनेक ग्रथ, मुरतके अनेक लेखकांनी लिहली. च त्यांचे वाचन करीत विचार प्रवर्तन होते. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' हे डॉ. आंबेडकरांचे धेय्य आहे.

समता, स्वतंत्र्य, बंधूता, न्याय, आणि धर्मनिरपेक्षता हे आंबेडकर बादांचे पंचशिल आहे. समाजात सर्वंत समतेचे झारे वाहीली पाहिजे व बंधूत्वाचा सुखद वारा सर्वक्र वाहीला पाहीजे. स्वतंत्र्यांचा प्रकाश उपेक्षिताच्या आयुष्यांत गेला पाहिजे. सामान्य माणसांच्या जीवन जगणा—यात न्यायाची कमळे फुलले पाहिजे हे आंबेडकर बादांचे वैशिष्ट आहे.

डॉ बाबासाहेबांच्या जीवनातील एक अनमोल ठेवा म्हणजे ग्रथ आणि ग्रथालय, अस्पृष्ट समाजातील पहिले मैट्रीकपास विद्यार्थी म्हणून समाजाने त्यांच्या मोठा सत्कार केला होता. डॉ आंबेडकरांची भाकरीपेक्षा ग्रंथांलयाला जास्त महत्व दिले. जगात अनेक लोक संसार थाटण्यासाठी बांगले बाधतात पण बाबासाहेबांनी ग्रथालय थाटण्यासाठी राजगृह बांधले. ते साजविले राजगृह म्हणजे अनेक विचारांचे अनेक ग्रंथांचे मंथनगृह बनविले. ते चालवितांना घरांत मोठ्या परिवारांतील अनेक जास्त लोकांसोबत राहिले पण त्यांचे मन जराही विचलित झाले नाही. ते एक महान अर्थतज्ज होते. ते विलायतेतून आल्यानंतर निर्वाहाकरिता उपजिविकेचे साधन म्हणून जुलै १९२३ मध्ये बकीलीच्या धंदयात पदार्पण केले. मुंबई उच्च न्यायालय व जिल्हा न्यायालयात त्यांनी काम केले. सर्वोत्तम शिक्षकन असूनही सूनरे दीड वर्ष त्यांना बेकार राहावे लागले. अमेरिकेतील कोलंबीया या खायातानाम विद्यापीठात व लंडन स्कूल ॲफ इकॉनोमिस या अग्रण्य शिक्षण संस्थेत शिक्षन घेतले तेथे शिक्षकांचा व सामाजिक विचारवंतांचा प्रभाव त्यांचावर झाला. डॉ बाबासाहेबांनी स्वाभिमान कधीच विकला नाही तत्वांशी तडजोड केली नाही. या स्वाभिमानी, जागतिक विद्वान, दलितोध्दारकाना त्यांच्या १२५ च्या जयंती निमित्त शतशः प्रणाम !

जयभिम !

सदर्भी—

- १) शिक्षन सकमन एप्रील २०१४, श्री गोवर्धन सोनवणे, संसाधन आदिवासी राज्यमंडळ पूर्णे.
- २) भिमालय — विश्वरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर स्मारक समिती, तळेगाव दाभाडे, पूर्णे.
- ३) आंबेडकर विरुद्ध आंबेडकर संदेश भालेकर
- ४) पटम्भूषण सपत्नीक अंक ३३ मार्च एप्रिल २०१६.
- ५) शिक्षण सकमन डिसेंबर २०१५—राजकुमार काबडे मुख्याध्यापक आदर्श विद्यालय औसा, लातूर.
- ६) दैनिक लोकसत्ता व दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, एप्रिल २०१६.

प्राचार्य. डॉ रमेश गांव

प्राचार्य, पी. डल्लु एस कॉलेज, नागपूर.

विश्वस्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक 'बोधिसत्त्व' आहेत !

पुरुषोत्तम डॉग्रे

बुद्धाला आपल्या श्रद्धेत सर्वशेषत्वाची आभा देण्यासाठी आणि त्याचे स्थान निर्मळ ठेवण्यासाठी देश—विदेशातील श्रद्धावतामध्ये सर्वांस्तिवादी महायान मढापथाबद्दरे अवलोकितेश्वर, मंजूश्री या प्रमुखा बोधिसत्त्वाशिवाय अमिताभ, वज्रगर्भ, समन्तभद्र, द्वितीगर्भ, रत्नगर्भ, गगनगर्भ, हन्दजाली, मैत्रेय इत्यादि विविध बोधिसत्त्वाची कल्पना रूजविल्या गेली आणि त्याची पुजा आरभिली. हे जरी खेर असले तरी जातक कथामध्ये प्रत्येक कथेत बुद्ध डे बुद्धत्व प्राप्तीपुर्वी बोधिसत्त्व डावो, असे सांगितले आहे. 'थेवै थेवै तलेसाचे' त्याप्रमाणे एकेक नीतितत्त्व एकेका गृहित जन्मात प्राहुण करून त्याची साठवणूक करीत शेवटी बुद्धत्व प्राप्त होतेय म्हणजेच प्रत्येक व्यक्ती बोधी मारावर आरूढ होऊन अंतिमतः बुद्धत्व प्राप्त करू शकतो. त्यासाठी प्रयत्नाची पराकाढ्या डवी, 'बोधिसत्त्व' ही 'बुद्धत्व' प्राप्ती पुर्वीची एक मौल्यवान पायरी आहे, असेच यादून घनित होते.

पालि हिन्दी शब्दकोषामध्ये 'बोधिसत्त्व' या शब्दाचा अर्थ बुद्धत्व प्राप्तीसाठी बृत्तसंकल्प असलेला प्राणी, तसेच सिद्धार्थ गौतम बुद्धाचे 'बुद्धत्व' प्राप्तीपुर्वी दिलेले नामभिधन होय. बोधिसत्त्व हा शब्द दोन शब्दाच्या संयोजनाने बनलेला आहे. एक बोधी आणि दोन सत्त्व. बुद्ध या भाऊपासून बोधी शब्द असून त्याचा अर्थ ज्ञानी, पंडित, प्रबुद्ध किंवा जागृत असलेला असा होतो. तसेच सत्त्व या पालि शब्दाचे संस्कृत रूपातर सकृत आहे ज्याचा अर्थ होतो लागून असणे. म्हणजेच बोधिसत्त्व कृत या जोड शब्दाचे पुढे बोधिसत्त्व झाले; ज्याचा अर्थ सी. एलियट यांनी ज्ञानाचे सार असे सांगितले आहे. बोधिसत्त्वाचा अर्थ ज्ञान प्राप्त करणारा व्यक्ती असाही होऊ शकतो. सत्त्व चा अर्थ बळ, प्रबळ, शक्ती, साहस असाही केल्या जाऊ शकतो. त्यानुसार बोधिसत्त्व या शब्दाचा अर्थ 'अशी व्यक्ती ज्याची सर्व शक्ती प्रबुद्ध बणण्यासाठी जूतसंकल्पित आहे'. एच. सी. कर्ने याचे मतानुसार 'बोधिसत्त्व' म्हणजे 'प्रबळ बुद्धिनान व्यक्ती' असा केला जाऊ शकतो.

भदन्त सांवंगी मंधेकर यांनी 'पालि वाङ्मय मे बोधिसत्त्व सिद्धात' हा एक मौलिक ग्रंथ लिहून बोधिसत्त्वासंबंधी संपूर्ण उडापोह केला आहे. याच प्रथाबद्दरे त्यांनी पीएच.डी. प्राप्त केली. त्यामध्ये ते म्हणतात— "माथ महामात्य वर्षकार का यह मत था कि जो व्यक्ति महाप्रज्ञ, बहुशृत समृतिमान, दक्ष, अप्रमत्त एवं निरालम्ब होता है वही सच्चा महापुरुष होता है। भगवान बुद्ध ने चार प्रकार की विशेषताओं से युक्त पुरुष को सच्चा महापुरुष बताया है। वह महाप्रज्ञ होता है। यह बहुजन हित के लिए, बहुत जनों के सुख के लिए प्रयत्नशील रहता है। वह बुद्ध बहुजनों को आर्यमार्ग मे प्रतिष्ठापित कर उन्हें कुशल धर्मों का अवबोध करता है। वह सर्व प्राणियों को जानकर उन्हें मृत्यु के बंधन से मुक्त करता है। सत्य धर्म को प्रकाशित कर देव तथा मनुष्यों का द्वित करता है। उसे देखाकर सुनकर बहुजन प्रसन्न होते हैं, वह अनास्रव और कृतकृत्य होता है तथा होता है अंतिम शरीर का धारक। इससे भी यह स्पष्ट है कि परहित मे लगा व्यक्ति ही वास्तविक महापुरुष है, बुद्ध है। केवल आत्माहित की ही बात नहीं, अपितु, आत्माहित एवं परहित दोनों का संतुलन बनाये रखना, पालि वाङ्मय की विशेषता है। यह लोककल्याण की भावना बोधिसत्त्व चर्चा का मुख्य अंग है।" त्यांनी यामध्ये बोधिसत्त्व म्हणजेच अर्हत होणे आणि अर्हत होणे म्हणजेच बोधिसत्त्व अशी सांगड घातली आहे. महायान साहित्याच्या विकसित रूपात 'आचक बोधी' ही संकल्पना मन्य केल्या गेली आहे, जी अर्हत आणि बोधिसत्त्व याचेशी निंगडीत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याच्या दिनांक १४ आक्टोबर १९५६ रोजी केलेल्या बोध धर्म स्विकारामुळे ते बुद्ध धर्माच्या प्रवाहात प्रथमतः आले. परंतु त्यापुर्वीच त्यांनी आपल्या जीवनाची २३ वर्षे सर्वांगिन ज्ञान मिळविण्यात, लोकांचे दुःख जापून घेण्यात, त्याच्या दुःख मुक्तीचा मार्ग शोधण्यात आणि उर्वरित जीवन लोककल्याणाची कार्ये करण्यात खर्ची घातली, लोक त्यांना आपला मुक्ती दाता मानू लागले होते. दिनांक ६ डिसेंबर १९५६ च्या महापरिनिर्वाणा नंतर, जनता त्यांना बुद्धाच्या समरूप समजू लागले. बोधिसत्त्वाकरिता आवश्यक असलेल्या ३७ बोधिपक्षीय धर्म आणि दश पारमित यांची पुरुता केल्यानेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बोधिसत्त्व या प्रदास पात्र ठरतात. त्यानुसारे अध्याशील व्यक्ती विहारे व मंदिरामध्ये बुद्धांशेबद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना समान श्रद्धेने पुजू लागले आहेत. अंडिच इजार वर्षापुर्वी तथागत गौतम बुद्धाने जे कार्य केले, तेच कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजाला पुढा गालानी आल्यानंतर केले, हा इतिहास आहे. त्यांनी दबलेल्या पिढलेल्या लोकांकरिता त्यांच्या उत्थानाचे कार्य केले. स्त्रियांकरिता, सर्वांकरिता, मजूरांकरिता, राष्ट्राच्या डिताकरिता, देशाच्या भवितव्याकरिता आपले संपूर्ण जीवन अर्पित केले. त्याचेच सुवर्ण फळ आज आपण चाखतो आडोत.

पालि साहित्यामधील 'बोधिपक्षिख धर्मा' या नावातूनच स्पष्ट होते की, विशिष्ट गुणांच्या इतिहासिक अभ्यासातूनच, चित्तन मननातून, त्यानुसार केलेल्या प्रत्यक्ष व्यवहारातून आध्यात्मिक शेण्या प्राप्त होत जातात. हे विशिष्ट गुण 'सत्तर्त्वास बोधिपक्षिख धर्मा' म्हणजे ३७ बोधिपक्षीय धर्म या नावाने खालीलप्रमाणे ओळखलेल्या जातात—

१. चार स्मृती प्रस्थान : (कायानुपश्यी, वेदानुपश्यी, चित्तानुपश्यी आणि धर्मानुपश्यी)
२. चार सन्ध्यक प्रधान : (अनुत्पन्न अकुशल धर्माचे अनुत्पत्तीसाठी चित्त निग्रह करणे, उत्पन्न अकुशल धर्माचे नाशासाठी चित्त निग्रह करणे, अनुत्पन्न कुशल धर्माचे बृद्धीसाठी चित्त निग्रह करणे आणि उत्पन्न कुशल धर्माच्या बृद्धीसाठी चित्त निग्रह करणे)
३. चार क्रश्यीपाद : (छंदं समाधि, वीर्यं समाधि, चित्तं समाधि आणि विमर्शं समाधि प्रधान संस्कारयुक्त)
४. पाच इन्द्रीय : (श्रद्धा, विर्य, स्मृति, समाधि आणि प्रज्ञा)
५. पाच बळ : (श्रद्धाबळ, वीर्यबळ, रस्तिबळ, समाधिबळ आणि प्रज्ञाबळ)
६. सात बोध्यांग : (स्मृती संबोध्यांग, धर्मविचय संबोध्यांग, वीर्य संबोध्यांग, प्रीति संबोध्यांग, प्रश्नक्षिणी संबोध्यांग, समाधि संबोध्यांग आणि उपेक्षा संबोध्यांग) आणि

७. आठ अष्टांगिक मार्ग (सम्यक दृष्टि, सम्यक सकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीव, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति आणि सन्यक समाधि)

अशी ३७ बोधिपक्षिय धर्माचे गुण संपूर्णपणे प्राप्त केल्याशिवाय तो पुर्ण अर्हत होत नाही. हेच गुण बोधिसत्वालाही लागू आहेत. याशिवाय त्याने सामाजिक कृत्यांही केली पाहिजेत. समाजापासून दूर राहिलेले त्यास चालत नाही. बुद्धाच्या काळात प्रामाणिकपणे बुद्ध मार्ग अबलळून हजारो व्यक्ती अर्हत झाल्याचा दाखला आहे. ज्यांनी ज्ञान आणि कार्यकर्तृत्वाची उच्चश्रेणी प्राप्त केली, तो निश्चितच बोधिसत्व झाला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चरित्र आणि चरित्राचा अभ्यास केल्याकर ते या गुणांनी संपूर्णपणे मंडित होते, हे दिसून येते.

याशिवाय बोधिसत्व असलेल्या व्यक्तींची चर्चा म्हणजे जीवन जगतांना, कार्य करतांना, समाजात बाबरतांना, व्यवहार करतांना पारमितांचे पालन करावे अशी अपेक्षा असते. बोधिसत्वाचा निजी स्वर्थ असा कुटी नसतो. तो करूणा, शील व मैत्री युक्त शहून सतत परमार्थ करीत असतो. पारमिता हीच बोधिसत्व—चर्चा आहे. ह्या पारमिता दहा आहेत, त्या अशा—

१. दान पारमिता—दानाचा दुसरा अर्थ त्याग बूतीमुळे लोभाचा नाश होतो आणि इतराच्या सेवेचे ब्रत अंगिकारल्या जाते. २. शील पारमिता—कायिक, वाचिक, मानसिक सदाचार ठेवणे यालाच शीलाची आजिविका म्हणतात. ३. निष्कमण पारमिता—म्हणजे वैराग्यपूर्ण जीवनाचा अंगिकार. ४. प्रज्ञा पारमिता—प्रज्ञा असा प्रकाश आहे जो अविद्या रूपी अंधकारास नष्ट करतो. चांगल्या गोष्टी करून दाखविण्याची शक्ती या प्रज्ञेमध्ये असते. ५. वीर्य पारमिता—आपली आंतरिक शक्ती जागृत ठेवून, सावधान शहून लोक कल्याणाचे कार्य साहसपूर्वक करणे म्हणजे वीर्य पारमिता होय. ६. शांती पारमिता—आपल्या कार्याविषयी दृढ शंकल्प असणे म्हणजे अधिष्ठान पारमिता आहे. ७. मैत्री पारमिता—अंगिल मानवजातीबद्याल मैत्रीपूर्ण दृष्टिकोन असणे आणि त्याबद्याल सतत चिंतन असणे म्हणजे मैत्री पारमिता होय. आणि १०. उपेक्षा पारमिता—अंगिल मानवजातीबद्याल एक सम्यम दृष्टिकोन ठेवून विरोधक असो किंवा सन्नान या सर्वाबद्याल एक सामान्य उपेक्षा भाव ठेवणे हे अंगिकारलेल्या कार्यपुर्तीसाठी आवश्यक असते.

बुद्ध धर्म विचारावर आधारित वर सांगितलेले ३७ बोधिपक्षिय धर्म आणि १० पारमितांचे गुण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमध्ये नाहीत असे कोण म्हणू शकतो. याबिल्ध जाऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बोधिसत्व नाहीत म्हणणे हे साफ चुकीचे आहे. बोधिसत्व ही एक टप्प्याटप्प्याने विकासित होत आलेली अंतिम विकासाची प्रक्रिया आहे. ती विशिष्ट आणि अतुल्य व्यक्तिमत्वाला दिलेली मानद पदवी आहे. बुद्धत्व प्राप्तीच्या मार्गजीवळ पोहोचलेल्या व त्या तोडीचे कार्य करीत असलेल्या व्यक्तीस 'बोधिसत्व' म्हटल्या जाते. त्यासाठी त्या विशिष्ट व्यक्तीने ती उपाधी स्वतःच धारण करण्याची आवश्यकता नाही, तर या व्यक्तिमत्वाची जनमानसात पडलेल्या प्रभावाची ती लोकप्रिय प्रतिती आहे. यामध्ये अवतारावाद या भास्मक आणि बोधिसत्व या अर्थपुर्ण शब्दाची गहलत केल्या जाऊ नये.

सम्यक सबुद्धानातर अडिच इजार वर्णने बुद्धाच्या तोडीचे कार्य करणारो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव व्यक्तिमत्व होय. त्यास 'बोधिसत्व' विभूषण लावणे म्हणजे अवतारावादाच्या कल्पनेत गुंतवणे नव्हेय तर हा बुद्धीचा तारतम्य विलास आहे. डॉ. आंबेडकराना त्यांच्या कर्मकठोर ज्ञानपिण्यासू सलग २३ वर्षांच्या तपश्चयेने अनेक ढैव आणि मानद उच्च पदव्या प्राप्त करून घेता आल्यात. तसेच त्यांच्यावरील नितांत श्रद्धेशेठी जनमानसातून प्रकट झालेल्या अनेक लोकमान्य पदव्यांनी त्यांना भूषितल्या जाते, संबोधितल्या जाते. जसे—बाबासाहेब, महामानव, विश्वरत्न, परमपूज्य इत्यादि. तसेच बोधिसत्व होय. जीवनाचे, समाजाचे, राष्ट्राचे, विश्वाचे सर्व समावेशक ज्ञान प्राप्त करून डॉ. आंबेडकर त्यांच्या काळातील अनेक विभूतीमध्ये जगात अव्वल ठरलेत. त्यांनी समाजाचे, देशाचे, विश्वाचे ही कल्याण साधले, त्यांचा यथोचित सन्मान करताना त्यास 'बोधिसत्व' म्हणणार नाही तर काय? मात्र विवेकपूर्ण विचार करून डॉ. आंबेडकराना देवत्व बद्दाल केल्या जाऊ नये आणि अवतारावादात तर मुळीच कल्पितल्या, गुंतवितल्या जाऊ नये.

संदर्भ :

- १ 'पालि वाह्यम मे बोधिसत्व सिध्दात'— भद्रन्त सावंगी मेधकर, पृष्ठ १९
- २ 'पालि हिन्दी कोष'— भद्रन्त आनंद कौसल्याच्यन, पृष्ठ २३७
- ३ 'पालि वाह्यम मे बोधिसत्व सिध्दात'— भद्रन्त सावंगी मेधकर, पृष्ठ २४६
- ४ वरीलप्रमाण, पृष्ठ २४६
- ५ 'पालि वाह्यम मे बोधिसत्व सिध्दात'— भद्रन्त सावंगी मेधकर, पृष्ठ २४७
- ६ वरीलप्रमाण, पृष्ठ २४७
- ७ वरीलप्रमाण, पृष्ठ १३-१४
- ८ वरीलप्रमाण, पृष्ठ २४०
- ९ 'पालि वाह्यम मे बोधिसत्व सिध्दात'— भद्रन्त सावंगी मेधकर, पृष्ठ ६४
- १० वरीलप्रमाण, पृष्ठ १४२

पुस्तकेतम डॉगरे

(एम.ए. पार्ट वन, पालि विभाग, पीडब्ल्यूएस कॉलेज, नागपूर)

भारतीय संविधान आणि जागतिकीकरण

स्वर्णलता वारके

हजारो वर्षांच्या गुलामप्रीतीतून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लाखो भारतीयांनी आपले बलिदान दिले आणि नव्हिन पिढीसाठी स्वतंत्र व मुक्त असा देश मिळवून दिला. त्यामुळे आम्हा भारतीयांना १५ ऑगस्ट १९४७ व २६ जानेवारी १९५० हे दोन दिवस देशाभिमान जागृत करणारे आहेत. या दोन दिवसांना भारतीयांच्या जिवाणमध्ये अन्य साधारण महत्व आहे.

प्राचीन भारतामध्ये असलेले गण हे लोकशाहीचे प्रतिक होते. बौद्ध परपरेमध्ये देखील लोकशाही पद्धत असितत्वात होती. भिक्खु संघाचे नियम व रचना ही लोकशाहीच्या मागाने होत असे व भिक्खु संघ म्हणजे मूर्तीमत लोकसभाच होत्या. स्वतंत्र भारताने हिच पद्धत पुन्हा स्विकारली व भारत लोकसत्ताक देश म्हणून उद्घास आला. यामुळे मानवी जीवनासाठी आवश्यक असणारी मूल्य स्वीकारली गेली.

जबळ—जबळ एका शतकाच्या संधारानंतर जेव्हा आपला देश स्वतंत्र झाला तेव्हा लाखो लोकांनी या सग्रामात उडी घेऊन हाल अपेक्षा सहन केल्या होत्या. तर अनेकांनी आपल्या प्रागाची आहूती दिली होती. तेव्हा त्याच्या मनात एकच विचार असावा तो म्हणजे “माहिया मातृभूमिला परकीय बंधनातून मुक्त करून तिच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी मी माहिया आयुष्यासह सर्वस्वहा त्याग करीत आहे” अशा लक्षात्री देशवासिण्यांच्या आकांक्षांचे प्रतिक्रिया २६ जानेवारी १९५० रोजी रिकारलेल्या भारताच्या राज्य घटवेत आहे. जी राज्यघटना लिहिण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी आपल्या अथक परिश्रमामै पूर्ण केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी भारताला दिलेले मोठे वरदान म्हणजे भारतीय संविधान ज्यांच्या मार्गदर्शक तत्वांमुळे आपण सर्वांना समान न्याय देऊन हाल भारत निर्माण करू शकतो. ज्या द्वारे भारत देश एक सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक बनला व पूढे (४२व्या घटना दुर्घटी नंतर भारत एक समाजावादी आणि धर्मनिरपेक्ष प्रजासत्ताक झाला) घटनेतील मार्गदर्शक तत्वानुसार देशाची बांधिलकी स्वातंत्र्य. समता, बंधूभाव आणि न्याय या तत्वांशी असून आपण कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मान्य केली आहे. आणि म्हणूनच देशातील सामान्य जनतेच्या कल्याणसाठी आणि आर्थिक सामाजिक उन्नतीसाठी प्रत्येक नागरिकांना सम्मानाचे जीवन व्यतीत करता यावे म्हणून आपल्या घटनेत कोणत्याही प्रकारची जात, धर्म लिंग, रांगेदा शिवाय प्रत्येक नागरिकाला अनेक मूलभूत अधिकार दिले आहेत.

भारताचे पहिले पंतप्रधन पंडीत नेहरू यांनी १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी घटना परिजदेत जे भाषण केले आहे त्यांनी म्हटले की, भारताचा एक सेवक म्हणून आपण काम केले पाहिजे. सेवा म्हणजे लक्षाबाबी दुःखी भारतीय लोकांनी सेवा असून दारिद्र्य, अज्ञान, रोगार्ह आणि संस्थीच्या बाबतीतील विषमतेचा आह करणे होय. सर्वसामान्य माणसांना, शेतकऱ्याना, कामगारांना स्वतंत्र आणि सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देण्याच्या दिशेने आमडी प्रयत्न करणार आहोत. समृद्ध आणि प्रगतिशील लोकशाही राष्ट्र निर्माण करणे. तसेच सर्वांकरिता न्याय आणि परिपूर्ण जिवन प्राप्त करून देण्याच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संस्था निर्माण करणे ही आमच्या प्रयत्नाची दिशा राष्ट्रील. याच बरोबर २६ जाने १९५० रोजी संसदेतील भाषणामध्ये डॉ. आंबेडकरानी जी धोक्याची सूचना दिली होती ती या ठिकाणी विचीरित घेणे महत्वाचे आहे. ते या भाषणात म्हणातात की “राजकीय जीवनात प्रत्येक व्यक्तिस एक मत हे तत्व आपण लागू करणार मात्र सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात आपण समता नाकारणार आहोत” हा अंतर्विरोध किती काळ पर्यंत चालणार? आपण जर हे फार काळ चालविले तर शेवटी आपली राजकीय लोकशाही संकटाला येईल. आपण जर ही परिस्थिती बदलली नाही, तर समतेचा हवक न मिळाल्यामुळे लोकच राजकीय लोकशाही नष्ट करतील.

भारतीय संविधानाचा उद्देश / घेयेय

“आमही भारतीय लोक” या शब्दानी सूखवात होणारे आपले संविधान हे भारतीय जनतेच्या अपेक्षांचे व इच्छेचे एक मूर्तिरूपच आहे भारतीय संविधानाकडे पाहिल्यास असे दिसते की, स्वातंत्र्य समात, बंधूता आणि न्याय या आधारावर समाज व्यवस्था घडविणे हे संविधानाचे उद्दात ध्येय आहे आणि त्यासाठीच संविधानातील पान पान “सामाजिक न्याय” या बाबीशी संबंधीत आहे.

भारतीय संविधानाच्या अनुंगाने संविधानाची प्रस्ताविका ही महत्वाची आहे. संविधान प्रास्ताविकेचा विचार करता असे निर्दर्शनास येते की, सदर चे प्रास्ताविक हे संविधानाचा मूलभूत व अभिभाव्य भाग आहे व यामध्ये नमूद असलेली उद्दीप्ते सध्य करणे हेच राज्यकर्त्त्वाचे प्रमुख कार्य असून संविधान प्रास्ताविकेत सागितलेल्या एक तत्वास जरी धक्का लागला तरी संविधानाचा ढाचा ढासलेल. यावरून संविधानाच्या प्रास्ताविकेतील तत्वे किती महत्वाची आहेत हे लक्षात येते.

राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्वे

राज्याचा कारभार करीत असतांना राज्याची मार्गदर्शक तत्वे राज्यकर्त्त्वाची लक्षात घेणे आवश्यक आहे असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजीच्या भाषणात हे स्पष्ट केले आहे की, “मार्गदर्शक तत्वे ही मूलभूत अधिकारपेक्षा कमी महत्वाची नाहीत. सत्ता कोणाच्याही हाती येवो त्यांना मन मानेल तसा कारभार करण्याचे स्वातंत्र्य असणार नाही. या सतेचा उपयोग करतांना त्यांना या सूचना व आदेशांचा आदर करावाच लागेल. ज्याना मार्गदर्शक तत्व म्हणून सबोधण्यात आले आहे. त्यांच्याकडे शासन दुर्लक्ष करून चालणार नाही”

मार्गदर्शक तत्वानें अनुच्छेद ३८ ते ३९ हे राज्य समाजवाद व कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्पष्ट करतात.

अनुच्छेद ३८-१ नुसार सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक न्यायावर आधारित समाज व्यवस्था निर्माण करून तिचे संरक्षण करणे व लोक कल्याणाचे संवर्धन करणे या करिता प्रत्येक राज्य प्रयत्नशिल राडील तसेच प्रत्येक राज्य हे केवळ व्यक्ति-व्यक्ति मधीलच नाही तर निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसमुदायांमध्ये असलेली आर्थिक विषमता कमी करून दर्जा, सुविधा व संघी यांच्यातील विषमता नाहीशी करण्याकरिता प्रयत्नशिल राडील.

अनुच्छेद ३९ नुसार राज्यांनी राज्याच्या कल्याणाच्या दृष्टिने कोणते प्रयत्न करणे गरजेचे आहे या बाबत विचार व्यक्त केले आहे व कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याच्या दृष्टिने प्रत्येक राज्याने आपले धोरण करो आगावे या बाबत सुचना केल्या आहेत.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना स्पष्ट करतांना सर्वोच्च न्यायालय ज्या गोष्टीचा स्विकार करते त्या न्हणजे आर्थिक विषमता नष्ट करणे, लोकांच्या राहणीमाचा दर्जा वाढविणे, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या हिताचे रक्षण करणे. समाजाला सामाजिक व आर्थिक न्याय देणे इत्यादि हेच कल्याणकारी राज्याचे मुख्य उद्दिश्य आहे आणि कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे हे सविधानाचे प्रमुख घेय व मूलभूत अग आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, सविधानाचा उद्देश कल्याणकारी राज्यनिर्माण करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व निर्माण करणे हा आहे. या मार्गदर्शक तत्वाचा वापर करून स्वातंत्र्य, समता, व बंधुत्व निर्माण करणे हा आहे. या मार्गदर्शक तत्वाचा वापर करून प्रत्येक राज्याने आपले राज्य चालविण्याचा प्रयत्न केले तर देशातील सर्वच क्षेत्रातील विषमता नष्ट होऊन समता प्राप्त्यापित होईल. व भारतीय सविधानामुळे डॉ. बाबासाहेब अंबेडकराना अभिप्रेत असलेला समाज निर्माण होईल.

समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय या तत्वावर आधारीत बौद्ध धर्माचा स्विकार करण्याचा ठाम निर्णय म्हणूनच डॉ. अंबेडकरानी केला आणि १४ आक्टोबर १९५६ रोजी विजयादशीच्या मुहूर्तावर नागपूर येथे आपल्या लाड्हो अनुयायासह बौद्ध धर्म स्विकारला. लाड्हो लोकांनी एकत्र येऊन सामुदायीकरित्या धर्मातरण करण्याची घटना ही अलीकडील काळातील जगाच्या इतिहासातील पहिली मोठी घटना म्हणावी लागेल. या धर्मातरणागे डॉ. बाबासाहेबांचा हेतू उदात्त घेयवादाने प्रेरित होता. समता, स्वातंत्र्य बंधुता आणि न्याय या मार्गदर्शक तत्वाची वरच करूणा, प्रजा या सारखी बौद्ध धर्माची मूलभूत तत्वे डॉ. अंबेडकराना महत्वाची वाटप होती. त्यामुळे हे धर्मातरण कोणताही लोभापोटी झालेले नाही तर त्यामागे व्यापक अशी मानवी मुल्यांची बैठक होती आणि याच मानवी मुल्यांची जपणूक करण्याचा प्रयत्न आणि समाजातील सर्वच स्वरातील व विशेषत: दलित पिढी बहुजन समाजाला न्याय देण्याचा प्रयत्न डॉ. अंबेडकरानी भारताला सविधानाच्या रूपात देण्याचा प्रयत्न केला.

सध्या स्पर्धेच्या युगात समाजाच्या विकासा बरोबरच अनेक महत्वाची आव्हाणे देशापूढे निर्माण झाली आहे. या आव्हानांचा स्विकार करण्याच्या अनुषंगाने आणि प्रयत्नात आहेत सध्या भारतात जागतिकरणाचे वरे वाहत आहेत व याचा प्रभाव देशातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय अशया सर्वच क्षेत्रावर झालेला दिसून येतो. त्यामुळे भारतीय सविधानात सांगितलेली मूलभूत तत्वे आणि जागतिकरण किंवा भारताने स्विकारलेले नविन आर्थिक धोरण यामुळे अर्थव्यवस्थेतील इतर घटकांवर त्याचा कसा परिणाम होत आहे. सविधानात सांगितलेल्या मूलभूत तत्वांची पायमलती तर होत नाही ना? या अनुषंगाने जागतिकरण व भारतीय सविधान या बाबतीत विचार करण्याची गरज वाटत आहे आणि म्हणूनच नव्या आर्थिक धोरणानुसार विचार करण्याचा प्रयत्न मी या पेपर मध्ये केला आहे.

नवे आर्थिक धोरण

१९९१ साली दिवंगत प्रतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव व तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी “नविन आर्थिक धोरण” या नवे एक मसूदा तयार करून त्याला संसदेकडून मान्यता मिळवून घेतली. याच धोरणामुळे भारतामध्ये उतारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकरणाचे वरे बाबू लागले. तेह्यापासून भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून समाजावादी अर्थव्यवस्थेला मुख्यंगच लावला आहे.

प्रथम मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्वसामान्य माणसांच्या हिताचा विचार केला आहे असा प्रचार केला जाबू लागला. एण काळांतराने असे समोर आले की, सर्वसामान्यासाठी मुक्त आर्थिक व्यवस्था ही एक मूल्यवाच ठरू लागली आहे.

भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर समाजातील सर्वच घटकांवर विविध माझ्यातून परिणाम होत आहेत. त्यातील खालील मुद्यांच्या आधारे आणप भारतीय राज्यघटनेचे घेय धोरण व मुक्त अर्थव्यवस्था या संदर्भात विचार करणार आहोत.

१. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सांगितलेल्या धोरणांची पायमलती होत आहे. आर्थिक सत्ता व उत्पादन साधने याचा संचय मोठ्या प्रमाणात काढी मूलभूत लोकांच्याच होती झालेला दिसत आहे. उदा. दाटा, बिर्ला, अंबानी, बजाज इ.

२. जागतिकीकरणामुळे परदेशी उत्पादने व सेवा यांच्या मुक्त प्रवेशामुळे भारतीय उद्योगधरे बंद पडले आहेत, तर काही बंद पडण्याच्या स्थितीत आहेत. त्यामुळे एकप्रकारे अनियंत्रित अशी भाडवलशाहीच निर्माण झाली आहे. त्यामुळे सरकार जनहिताचे निर्णय सरकार स्वतंत्रपणे घेऊ शकत नसल्याने देशाचे सार्वभौमत्व धोक्यात आले आहे.

३. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्ताविकेमध्ये नवूद असलेल्या समाजवादी राज्यांच्या संकल्पनेस बगल देवून राज्यकर्त्यांनी नव्या आर्थिक धोरणाद्वारे भाडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याच्या दृष्टीने वाटचाल चालू केली आहे.

४. भारतीय संविधानाचा मुख्य उद्देश आर्थिक व सामाजिक समता निर्माण करणे हा आहे, तर जागतिकीकरण हे आर्थिक विषमता भेदभाव व अन्याची व्यवस्था निर्माण करणारे आहे.
५. भारताचे संविधान हे मूलभूत उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण करून गोरगडीबांना व वचित घटकासाठी सेवा, सुविधा व त्यांच्या प्रगतीसाठी उपाय योजना करते. तर जागतिकीकरण हे स्पर्धात्मक उद्योग, अनुदान व सेवा सुविधा व त्यांच्या प्रगतीसाठी उपाय योजना करते. तसेच स्पर्धात्मक उद्योग निर्मुतवपूक प्रक्रियेद्वारे खाजगी क्षेत्रास विकले जात आहे.
६. जागतिकीकरणामुळे कल्याणकारी गज्यांची संकल्पना नोडीत निघाली असल्यामुळे कामगारांची आर्थिक विळवपूक होत आहे. १९९९ च्या अहवालानुसार जागतिकीकरणामुळे सामाजिक व आर्थिक असुरक्षितता निर्माण झाली आहे.
७. सामाजिक असमतोल व विषमता कमी करण्यासाठी संविधान आरक्षण धोरणाचा वापर करते तर जागतिकीकरणामध्ये आरक्षण धोरणास जागा नाही व त्यामुळे सामाजिक असंतुलन निर्माण होत आहे.
८. जागतिकीकरणामुळे एकाधिकारशास्त्री निर्माण होत असल्यामुळे समाजामध्ये फूट पडत आहे.

वरील सर्व मुद्द्यांचा विचार करता नवीन आर्थिक धोरण हे भारतीय संविधानाचे ध्येय, धोरण व उद्देश यांच्या पूर्णपणे विसंगत आहे भारतीय संविधान न्हणजे भारतीय नागरीकांच्या अपेक्षांचे एक मूर्त रूपच आहे. नव्या आर्थिक धोरणामुळे भारतीय लोकांच्या हळ्ळा, अपेक्षा व ध्येय बाजूला ठेवून सरकार जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून समाजबादाच्या विरोधात आहे, असेच महणावे लागेल.

नवे आर्थिक धोरण हे ग्रामुळ्याने समाजबादी संरचनेच्या पूर्णपणे विरोधी आहे. समाजबादी संरचना निर्माण करणे हा एक संविधानाचा मूलभूत भाग आहे व त्यामुळे नवे आर्थिक धोरण हे “मूलभूत साचा”; ठेपबैजननबजनतमळू यांच्या विरोधी आहे. भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वांचा योग्य वापर करून भारताला समाजबादाकडे घेऊन जाणे गरजेचे आहे. या कमीता आपल्या सर्वानाच अथक परिश्रम करावे लागेल अन्यथा पुन्हा भारताला भांडवलदाराकडे जाण्यास वेळ लागणार नाही.

संदर्भ सूची :—

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड ३, लेखक: डॉ. धनराज ढाढाट
२. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing & Speeches, Vol. 1-13
३. Dr. Ambedkar State & Minority
४. लेखक पन्नालाल सुराणा(२००२ भारत राष्ट्राची जडणघडण सुगावा) प्रकाशक पुणे.
५. और बाबासाहेब आंबेडकर कहा? संपादक: एल. जी. मेशाम विमल किर्ती जागतिकीकरण भारता समोरील आव्हाणे, संपादक—ग्रा. जगन कराडे, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

सर्वोल्लता वारके

सहयोगी प्राध्यापिका अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, धनबद्दे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

मानवतावाद, आरक्षण आणि सामाजिक न्याय डॉ आंबेडकरांचा दृष्टीकोन

डॉ. वंदना मनोज हंगळे

शेकडो वर्षांच्या परकीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालेल्या भारतीय नागरिकांनी स्वतंत्र भारताचे अशा प्रकारचे स्वप्न पाहिले होते की, भारतातील अंतिम माणसा पर्यंत स्वतंत्र व लोकसत्ताक राजकीय व्यवस्था पोहोचलेली असेल आणि त्यातूनच प्रत्येकाचा सर्वांगीन विकास झालेला असेल त्यात प्रौढ मताधिकार, त्यावर आधारित लोकसत्ता राजकीय प्रणाली, लोकशाही व धर्मनिरपेक्ष समाजवादी राष्ट्राची निर्मिती, सामाजिक न्याय व समतावादावर आधारित भारतीय समाज व्यवस्था तसेच आर्थिक व्यवस्थेची पुनर्निर्मिती त्याशिवाय भारतातील वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचे जतन व त्यामधील आंतर संबंधामध्ये सौहार्दाची निर्मिती याचा समावेश होतो.

स्वातंत्र्यातील भारताच्या उभारणीच्ये स्वातंत्र्यपूर्ण काळात अनेक समाज सुधारकानी परप्रागत कुप्रथा विरोधात केलेल्या आंदोलनामुळे आणि त्या आंदोलनाच्या सकारात्मक प्रभावामुळे मदतच झाली होती देशातील विविध भागात असलेल्या संस्थानिकाना समतेच्या प्रवाहात आणण्याच्या प्रयत्नांचीही प्रभाव होता. या सर्व पाश्वभूमीवर डॉ. आंबेडकर यांचे दूरदर्शीत्व प्रकाळ पाहित्यपूर्ण बौद्धिकता व भारतीय समाजाचा खोलवर पर्यंतचा अभ्यास यातून मानवतावाद, आरक्षण आणि सामाजिक न्याय स्वातंत्र्योत्तर राष्ट्रनिर्मितीचे लक्ष्य स्पष्ट करण्यास आलेले आहे.

मानव हा जीवसृष्टीतील अन्य प्राण्यांपेक्षा वेगळा असण्याचे कारण म्हणजे तो विचार करू शकतो, विचाराची अभिव्यक्ती करू शकतो, विचाराचे आदान प्रदान करू शकतो. आणि विचारशक्तिच्याच जोरावर निर्सार्गत: त्यामध्ये आलेल्या पंतू विचारशीलतेत समाविष्ट होऊन शकणा—या प्रवृत्तीवर विजय मिळवू शकतो तो. स्वतंत्र्य अनुभवाची, व्यवहाराची जाणीव असलेला प्राणी आहे.

मानवी समाजात धर्माचा उदयाची मानवाच्या विचार शक्ती मधूनच झाला आहे. विचारशील असलेला मानव जेव्हा अविचाराने वागू लागला तेव्हा त्याला पुन्हा मानवीय मार्गावर आणण्यासाठी म्हणजेच निसर्गत: त्याचा मानवीयतेचा ;भनउंदपेडद्द चा धर्म आहे, त्याचे त्याला स्मरण करून देत पुन्हा मानवीय व्यवहारसाठी प्रवृत्त करणारी विचारप्रणाली म्हणजे धर्माचा विचार त्याला तात्विकतेच्या पातळीवर नेऊन तत्वज्ञानाचे रूप देण्यात आले.

मानवतावादाची सरल सोपी व्याख्या करावयाची झाल्यास माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागणे, व्यवहार करणे म्हणजेच मानवतावाद. या बागण्यात, व्यवहारात अर्थातच विचारशीलता अभिप्रेत आहे. याचाच अर्थ असा की अविचारी बागण्याला व व्यवहाराला येथे स्थान नाही. माणूस असताना त्याचे हातून अविचारी बागणून वा व्यवहार का झालाई याची कारणे शोधून दूर करणे, त्या कारणाची पुढ्हा निर्मिती होणार नाही, अशी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे या मानवतावादी प्रक्रियेत अभिप्रेत आहे.

मानवतावादाची व्यवस्थेला बाबीत करणारी जी कराणे आडेत, त्यात शोषण ;गंगवसंप्रपत्ती इत्यादी त्यात शोषण करणे आहे हे शोषण व्यक्तिगत व सामुहिक पातळीवर होऊ शकते आणि त्यासाठी मानवाचे अज्ञान, त्याची आर्थिक स्थिती, त्याची शारीरीक क्षमता, निसर्गनि निर्माण केलेला भेद इत्यादीचा समावेश होतो. कारणाची निर्मिती मानवानेच केली असल्याने कारणांचे निराकारणही त्यानेच केले पाहीजे ही बाब मानवतावादी व्यवस्थेला अभिप्रेत आहे.

मानवतावादातून निर्माण होणारी दुसरी बाब म्हणजे आरक्षण होय. आरक्षणाचा नावावर आपला समाज दोन भागालेला गेला आहे ;शोषीत—शोषकद्द प्रश्न हा निर्माण होतो किंवा या समाजाला कोणी विभागलं असेलच आपल्या स्वाधीने किंवा असमानतेने या प्रकाराची स्थिती आपल्यावर का आली उभारी जेव्हा असो वा कार्यालय, कारखाने, नगर, वस्तपा किंवा पान टपरी असो किंवा गावातील चौपाल ठिक ठिकाणी आरक्षणा बदल चर्चा चालत असते कुठे ती आरक्षणाच्या समर्थनात तर, कुठे विरोधात. या आरक्षणाचे शेव आपल्या स्तताधरी पक्षाला कि आपल्या संविधानाला जातो उ.

आजच्या आपल्या या शोषक समाजातील बुधीजीवी अणि सज्जन लोकांनी आरक्षणाच्या मुद्रदयावर आपला दूसराचा दृष्टीकोण ठेवून नेहमीच राष्ट्र आणि समाजातील लोकांना भ्रमीत केले आहे, याचे समर्थन केले ते लोकशाही चे पहारेक—यांनी आणि दोगले मत ठेवणा—या लोकांनी द्यावानी नेहमी आरक्षणाच्या मुद्रयाला एकाच चष्यातून पाहिले कारण त्यांनाच आरक्षणाचे वास्तविक लाभ काय किंवा काय राहील हया आरक्षणाच्या बदोलत संपत्ती, सतत खिसकती दृष्टी आली ती या पंच वर्णिय लोकान कडून ज्यांची कोणतीच जात नाही केवळ एकच जात आहे ती स्वार्थय समाज विरोधी या राजनेतांची चमचेगिरी करून आरक्षणाची छकीकत समजावून न सागता समजाला दुभाजीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रश्न हा उठतो कि आम्ही १२: लोक फक्त मुकदरशक बनून राहणार काय दृष्ट्याचे सजक नागरीक या नात्याने आमचे काहीच करत्या नाही काय? भ्रमीत आणि विचलीत दिलित, शोषीत—पीडीत लोकांन समोर येऊन आरक्षणाची खारी सातत्यात सांगण्याची गरज नाही का?

आम्ही जर आरक्षण समर्थक किंवा आरक्षण विरोधी विचार याचे समांतर विश्लेषण केले तर आपण जाणून घेवूण कि हयात बुनियादी मत नाही बलकी मजभेद केवळ मानसिकता, बैचारिकता व व्यवस्थेचा आहे आम्ही हा विचार केला पाहीजे कि आरक्षण फक्त नोकरी निव्विधियाचा मार्ग नाही तर समाजिक न्यायाचा, दिलित शोषीत समाजाच्या सुरक्षीतेतेचा आणि देशाच्या अस्सितेचा आहे. आरक्षण हे सविधान

तयार होण्यापूर्वी आले, कि हे फक्त आमच्या देशात आहे. आपल्या मुठभर प्रभुत्व गजवणा—या लोकान कळून बिना कुठल्याही प्रकारचे भांडण किंवा लढाई मतभेद न ठेवता आपल्या हक्का साठी जागरूक राहून यजनितीक बुधीबद्धाची चाल समजली पाहीजे. डॉ. ऑंबेडकरानुसार जाती हि भारतासाठी अभिशाप आहे. त्याचे जातीचा बिनाश करण्याचे उपाय फार व्यवहारौक आणि प्रभावी असून सर्व परिस्थिती वर विचार करून समाधान उपलब्ध करून देणारे आहे.

आपण सर्वनीच यापुढे लक्षात घेतले पाहिजे कि निव्वळ भारतीय नागरीक म्हणून आपल्या सर्वांचा जन्म एकाच दिवशी म्हणजे १५—०८—१९४७ रोजी झाला आहे. सर्वांचक सामुहिक बाऱसे २६—०१—१९५० रोजी धर्म निरपेक्ष लोकशाही या एकाच नावाने झाले आहे. वैविध्यतील एकात्मता, ही आपली वडिलोपार्किंत इस्टेट आहे त्या इस्टेटीच्या अमानुष सामाजिक वाढण्या करण्याचा आपल्याला कोणताच नैतिक अधिकार नाही. आजच्या परिस्थिती मध्ये आमच्या मध्ये एक मोठी खोली निर्माण झाली आहे. यासाठी जबाबदार सरकारीनिती कि आमचा स्वार्थ दोषी राहू शकते. शक्तीशाली वार्गाच्या समेर समाजाने नतमस्तक होते हे चुकीचे आहे. आपल्याला समानते साठी लढलं पाहीजे समानता हि फक्त नौकरी पर्यंत सीनीत न राहुता ती शिक्षणामध्ये अर्थीक, कायदा न्याय व प्रशासना मध्ये समानता राहून सर्वांनी एकोप्याने व कर्तव्यानिष्ठेने प्रयत्न करायला हवेत.

आरक्षण सामाजिक न्यायाची प्रथम सिंही आहे ज्याच्या द्वारे समाजात समता, प्रजा आणि मैत्रीची भाबना विकसीत केली जाऊ शकली आवार—विचार सास्कार. आणि सणासुदी मध्ये समता असेल जेंडी समाजात जाती विडीन समाजाची स्थापना होईल. भारतीय नागरिकांच्या आरक्षणाची व्याख्या स्पष्ट केली आहेत याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे की, भारतीय संविधानाने लोककल्याणकारी कार्यपालीका, विधीपरलीका यामध्ये विभाजीत तर केली आहेच त्या शिवाय त्या जबाबदारीच्या अमंलबजावणी करीता परस्परानाही जबाबदार ठरविले. आहे. सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात भारतीय संविधानाने निर्माण केलेली ही परस्पर जबाबदारीची गुण अधिक महत्वाची आहे. एक बाब यत्किंचितही दुर्लक्षन चालूपार नाही की, भारतीय संविधानाचे अंतीम उदिष्ट ऐका अशा राष्ट्रची निर्मिती आहे. ज्या राष्ट्रीलं व्यवस्था समता स्वातंत्र्य बंधुता व सामाजिक न्याय या चतु:सुत्रीबर आधारीत असेल कारण—‘ती एकमेकांपासून अलग केली तर लोकशाहीचे जीवनसत्त्व नष्ट केल्यासारखे होते. समते पासून स्वतंत्रेला अलग करता येत नाही. व त्याप्रमाणे स्वतंत्रता आणि समता यांना बंधुत्वा पासून अलग करता येत नाही. स्वातंत्र्याच्या जोडीला समता नसेल तर नुसती समता वैयक्तिक व्यवहाराला गती देऊ शकणार नाही’ ; ‘डॉ. बाबासाहेब ऑंबेडकर ‘प्रबुद्ध भारत’ मध्यील भाषणातून द्व.

समता स्वातंत्र्य व बंधुता ही मानवीस मूळ्ये आहेत आणि मानवीय मूळ्यामधूनच सामाजिक न्यायाची अपेक्षा स्वर्वर्थित झाली आहे त्या चारही स्तंभांवर जे राष्ट्र उभे करावयाचे आहे, ते राष्ट्र मनुष्य प्राण्याचे राष्ट्र अपेक्षीत आहे आणि मनुष्य प्राणी हा सूचीनवील एकमेव विचारशील व समाजशील प्राणी होय. तो विचारशील व समाजशील असल्यामुळेच समाजाची निर्मिती करू शकला. या मानवी समाजाच्या सहबंधातूनच राष्ट्र संकल्पनेचीही निर्मिती झाली आहे.

डॉ. बाबासाहेब ऑंबेडकरांकडे स्वतंत्र भारताचे संविधान निर्माण करण्याची सूत्रे आल्यानंतर त्यांनी तोवर ज्या सामाजिक अन्यायाचा अनुभव घेतला होता, सामाजिक अन्यायाची पाळेमुळे शोधली होती, त्या अनुभवातून व अध्ययन चिंतनातून स्वतंत्र भारताचे संविधान आकारास येत होते, त्याशिवाय ऑंबेडकरावर असलेला बौद्ध धम्माचा प्रभावही महत्वाची साथ देत होता. धम्म हा धर्म नव्हे, धम्माचा केंद्रबिंदु माणूस व नीतीमत्ता आहे तर धम्माचा केंद्रबिंदु ईश्वर व आत्मा आहे.

भारतातील धर्माधिष्ठित सामाजिक व्यवस्थेमध्ये शूद व अति शूद म्हणजे गणल्या गेलेल्या मानवी समुदाये शोषण ईश्वर व आत्मा या मानव निर्मित संकल्पनांच्या आधारेच करण्यात आले, ही बाब पकांडपंडित असणा—या ऑंबेडकरांना उमजली होती. ईश्वर व आत्मा याचे अस्तित्वच सिद्ध करता येत नसल्याने त्या संकल्पनाच्या माण्यमातून अज्ञानी मानवी समूदाये सर्व प्रकारचे शोषण होत होते. ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी यज्ञामध्ये वनसंपत्ती, धनधार्य, पशुपक्षी, ह. जालण्याचा अमानुष प्रकार होत होता. ज्यामुळे पर्यावरण, वनसंपत्ती, वन्यपशुपक्षी, इत्यादीवरही अन्याय होत्या होता आणि आत्माध्वारासाठी ब्रतवैकल्ये, उपासादी प्रकारावृद्धरे व्यक्तिगत शोषणही होत होते, हे दोनही घटक अनैतिकता निर्माण करून मानवी अस्तित्वाला धोका पोहोचवीत होते. त्याशिवाय समता, स्वातंत्र्य व बंधुतेचाही संकोच करीत होते.

धम्माचा केंद्रबिंदु माणूस व नीतीमत्ता असल्याने माणसाच्या सद्विवेकबुद्धीबर सर्वाधिक भर देण्यात आला होता. न्याय या संकल्पनेतही माणूस सद्विवेकबुद्धी अधिक अभिप्रेत आहे. नितीमत्तेशिवाय माणूस हा माणूस राहत नाही. आणि माणूस नितीमत्ता असल्याशिवाय सुखी राहू शकत नाही. समाजसुख म्हणजेच व्यक्तीचे सुख हे लक्षात घेतले तर नितीमत्ता समाजशिवाय समाजसुख नाही. म्हणजेच नितीशिवाय व्यक्तीसुख नाही.

सामाजिक न्यायामध्ये समाजसुख म्हणजेच व्यक्तीसुख अभिप्रेत आहे. व्यक्तीचा ज्या ज्या क्षेत्राशी संबंध येत असेल आणि व्यक्ती ज्या ज्या क्षेत्राशी संबंधीत असेल त्या त्या प्रत्येक क्षेत्रात नितीयुक्त व्यवहार घडून आल्याशिवाय सामाजिक न्याय असल्याचे दिसून येते. उदा. मूलभूत अधिकारामध्ये समानतेचा अधिकार आहे. समानतेचा अधिकार देतांना राज्याचे शासन व प्रशासन केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग,

जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल, अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही. त्याच कारणावरून दुकाने, सार्वजनिक उपहारगुहे, हॉटेल, आणि सार्वजनिक करमणूकीची स्थाने यात प्रवेश अथवा पूर्णतः किंवा अंशतः राज्याच्या पैशाने राखलेल्या अथवा सर्वसाधारण जनतेच्या उपयोगाकरिता समर्पित अशा विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक राबत्याच्या जागा यांचा वापर याक्षिणी कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त याच्या अंदीन अलगार नाही. त्याच कारणावरून कोणत्याही गोष्टीमुळे, सिंत्रा बालके यांच्या करिता तरतुद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. यातच सार्वजनिक सेवा योजनाच्या बाबीनम्बद्धे समानसंधी, अस्पृश्यता नष्ट करणे, किंतु नष्ट करणे याचाही समावेश आहे.

समानतेच्या अधिकाराची योग्य अंमलब जावणी व्हावी म्हणून निवेशित तत्वामध्ये ३६ ते ५१ या अनुच्छेदांद्वारे तरतुद केली आहे. त्याचवेळी मूलभूत कर्तव्यानम्बद्धे त्याची जाणीव्हावी करून देण्यात आली आहे.

सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना कारण्याक्षिणी भारतीय संविधानामध्ये विविध अनुच्छेदांद्वारे तरतुद करण्यात आली असली तरी सामाजिक न्यायाची व्यवस्था केवळ सेविधानाच्या माझ्यानातून प्रस्थापित होईल, असे समजागे दिवास्वप्न होईल. सामाजिक मानविकता बदलत नाही, तोपर्यंत सामाजिक न्यायाची सेकल्पना सेकल्पनाच राहील. वर एका ठिकाणी म्हटले आहे की, कायदा माणसासाठी असतो. माणूस कायद्यासाठी नव्हे. संविधानही प्रामाणिकपणे राबविण्याची जबाबदारी अखेर माणसाची आडे. मग तो माणूस धर्मसत्ता, राजसत्ता, अर्थसत्ता व विज्ञानवृगाने विकसीत केलेल्या प्रचार माध्यम सततेतील घटक असे व सवधित घटक असो. संविधानाला माणसातील सदृश्यविवेक बुद्धी अभिप्रेत आहे. संविधान माणसाला पूर्णतः विचारशील प्राणी समजते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय संविधानाच्या माझ्यानातून ज्या सामाजिक न्यायव्यवस्थेवर आधारित राष्ट्राच्या प्रस्थापनेची कल्पना केली आहे, त्यात राजकीय लोकशाहीपेक्षा किंतीतीरी अधिक महत्व सामाजिक लोकशाहीला दिले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे आणि सामाजिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेला त्यांनी आर्थिक लोकशाही केवळ आधार मानले आहे. मूलगांनी प्रदक्षिणपदवनेद्द तत्व मानले नाही. सामाजिक न्यायव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी मानवीय व्यक्तिगत मानसिकता व सामाजिक मानसिकता यातील आमुलाग्र बदलाची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. ती करित असतांना बंधुभाव ही भावना मूलतत्व मानले आहे. म्हणजे ते लोकशाहीला जीवनपद्धती मानत असतांना तिच्या यशस्वी अस्तित्वासाठी केवळ राजकीय लोकशाही महत्वाची मानत नाहीत तर सामाजीक लोकशाहीवर अधिक भर देतात आणि सामाजिक लोकशाही साठी सामाजिक बंधुभावाचा आग्रह थरतात. कारण धर्माधिष्ठित भारतीय समाज व्यवस्थेनम्बद्ध असलेल्या वर्ण व जाती व्यवस्थेमुळे बंधुभाव नावाचा प्रकारच शिल्लक राहीला नव्हता. बंधुभाव हा प्रशिक्षणतून प्रयोगातून निर्माण होणारा भाव नसून तो प्रभोधनातून, प्रबुद्धतेतून निर्माण होणारा किंवा निसर्गितःद्वय असनारा भाव आहे त्याच्या निर्मातीशिवाय व अस्तीत्वाशिवाय सामाजीक न्यायाची प्रस्थापना सभवत नाही.

भारताने स्वतंत्र भारतीय संविधान स्वीकारन सहा दशाके उल्टून गेली आहेत. या सहा दशकाचा आढावा घेतला असता सामाजिक न्यायव्यवस्था प्रस्थापित करण्याच्या प्राथमिक अवस्थेनम्बद्धे आमद्वारा दिसत नाही त्याला कारण सहा दशकातील दीर्घ कालावधीत भारतीय संविधान योग्यरीत्या समजावून घेत त्यावर अंमलब जावणी करणारी सांसदीय, राजकीय व्यवस्था सततेवर आली नाही.

स्वातंत्र्योत्तर सहा दशकांपैकी सुरवातीची दोन दशाके भारताच्या शासन व प्रशासन व्यवस्थेनम्बद्धे संख्येच्या प्रमाणात लोकशाही संख्येला अधिक महत्व असतेद्द लोकसत्ताक राजकीय व्यवस्था, सामाजीक लोकशाही व सामाजीक बंधुभाव ही व्यक्तीगत मानसिकता व सामाजिक मानसिकता असणा—यांची संख्या कमी होती. त्यामुळे सामाजीक न्याय व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी प्राथमिक तयारीची पहीली दोन दशकाकात काहीही परिणामकारक असे काम होड शकले नाही.

नंतरच्या चार दशकांमध्ये शासन प्रशासनात लोकसत्ताक राजकीय व्यवस्था, सामाजीक लोकशाही व सामाजिक बंधुभावाची व्यक्तीगत मानसिकता असणारा वर्ग आरक्षणाच्या माझ्यानातून गेला असला तरी त्यानाही भारतीय संविधानातील सामाजीक न्यायाचे मर्मच उमजले नसल्याने ते परपरागत शोधनवादी व्यवस्थेचे मुकदर्शक बनुन राहीले कीवा सततेचे लाभार्थी झाल्याने मुकदर्शक होउन राहीले परिणामी संविधानातील स्टेट सोसॉलीझम सारखी सामाजीक न्याय व्यवस्था निर्माण करू शकणारी तरतुद कागदावरच राहीली. उलट सामाजीक न्याय व्यवस्थेल मुठमाती देणारा विशेष अर्थीक क्षेत्र निर्माण करणारा कायदा मात्र सहजपणे निर्माण झाला.

एकता व एकात्मता हा तर स्वतंत्र भारतासाठी गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. धर्मीक, प्रातीक, भाषीक व वर्गीय भेद सतत डोके वर काढतच असतात नैसर्गिक पर्यावरणा समेर गंभीर संकट निर्माण करण्यात दस्तुर खुदूद सरकारच पुढे आहे सोबत देशातील भाडवलदार आहेतच.

स्वातंत्र्योत्तर भारताने विज्ञानाच्या क्षेत्रात न भुतो न भविष्यती प्रगती केली आहे विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे भारतीय माणूस भौतिक सुखे उपभोग्यात अप्रेसर आहे माहीती तंत्रज्ञानासारख्या क्षेत्रातही गस्त झेप घेतली आहे मत्र त्याच वेळी विज्ञाननीष्ठ दृष्टीकोण, मानवतावाद, शोधक बुद्धी व सुधारणावाद या बाबतीत अत्यंत चीताजनक आहे. धर्मवाद व ईश्वर वादाने देव दैव वादाने, अंधश्वदेने उच्चशिक्षीत सर्वांगीक पछाडले आहेत. भारतातील प्रत्येक प्रार्थनास्थळी सर्वांगिक गर्दी दीसुन येते ती उच्च विद्या विभूषितांची अंधश्वदेची उच्चशिक्षीत महीला पुरुष होताना दिसते. तेव्हा मूलभूत कर्तव्याच्या भवितव्याविषयी प्रश्नांच्यात निर्माण होते. महाराष्ट्रासारख्या फुले, आंबेडकर, जिजाबाई, सावित्रीबाई सारखी नररतने जन्मास आलेल्या राज्यात अधश्वदा निर्मूलन कायदा पारीत केला जात नाही याचे

आशचर्य वाटते.

स्वातंत्र्याच्या सहा दशकाच्या काळात गर्भजल परीक्षा करून घेऊन स्त्री भुन हत्तेचे प्रकार उच्च शिक्षीतांचे घरात घडतात ज्या काळात भारताचे राष्ट्रपती पद एक स्त्री भुषवित असते आणि आय.ए.एस., आय.पी.एस. झालेल्या महीलांडी लैंगीक छळाच्या बळी झाल्याच्या घटना घडतातच.

सार्वजनीक संपत्ती म्हणजे आपल्या बापजाईचीच मालमत्ता आहे अशा प्रकारे बापरली जाताना सरास दिसून येते. विषेशत: हा संसद, विधान सभेत बसलेल्या सविधानात संरक्षनकर्त्यांकितून ते प्रकार होतांना दीसतात हे या स्वातंत्र्याचे, लोकशाहीचे, सविधानाचे केवढे मोठे तुरंदव आहे.

या संपुर्ण पार्श्वभूमीवर सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेचे स्वप्न स्वप्नच राहणार काय? हा गंभीर प्रश्न आहे. डॉ आबेडकराच्या दृष्टीकोनातून अपेक्षीत असणारी ही तर सामाजिक न्यायाची संकलनना नक्कीच नसणार.

संदर्भग्रंथसूची रु

१. डॉ आबेडकर भारतीय सविधान :

संदर्भ पृष्ठ : १२१५ – १६, खंड १३, BAWS, CAD, Vol X २५ नोव्हे. १९४९ Z)

संदर्भ पृष्ठ : १२१६ – १७, बा.आं.ले.भा. खंड १३, नोव्हे. १९४९)

२. आर. एस. पटेल आरक्षण रु एक हकिकता

डॉ. वंदना मनोज हंगले

सहा. प्राध्यापक, शारीरिक शिक्षण विभाग, धनबदे नशनल, कॉलेज

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार

डॉ. ललीता झेवरन पुन्नया

प्रस्तावना : बाबासाहेब आंबेडकर हयांच्या विचार कार्यातून एका सांस्कृतिक क्रातीचा उगम झाला. बाबासाहेबांनी देशाला दिलेले संविधान आणि दलितांना दिलेला धम ही लोकशाही जीवनाची महान रुपे आहेत. डॉ. आंबेडकराच्या लोकशाही विचारात घटनावाढ, घटनात्मक साधने व मार्ग याचा अवलंब यांना अतिशय महत्व आहे. घटनात्मक राज्याचे संघराज्य व एकात्म राज्य आणि शासनाचे संसदीय शासन व अध्यक्षीय शासन असे जे संघटना प्रकार अस्तित्वात आले. त्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी वेळोवेळी विचार व्यक्त केले.

१९३५ च्या कायद्याने भारतात संघराज्य पद्धतीचे प्रस्थान ठेवले ही वास्तवता घेऊन स्वातंत्र्योत्तर भारतीय संघराज्य लोकशाही मूल्यांना व राष्ट्रीय एकात्मतेला अधिक पोषक कर्से होईल याचा विचार डॉ. आंबेडकर करू लागले. त्याचबरोबर संघराज्यातील केंद्र व घटक राज्ये यातील सत्तावटपाला त्यांनी अतिशय महत्व दिले. भारतातील सत्ता वाटप अधिक विकेंद्रीत स्वरूपाचे होणे राष्ट्रीयतेच्या, लोकशाहीच्या दूष्टीने आवश्यक आहे, हे त्यांना माहीत होते. ते राष्ट्रीयता व लोकशाही मूल्यांना अधिक महत्व देत होते. डॉ. आंबेडकराच्या राजकीय विचाराचा लोकशाही हा मूल्यतो आहे. आधुनिक लोकशाही शासनाच्या अध्यक्षीय शासन या दोन्ही शासन पद्धतीसंबंधीचे संघटनात्मक तौलनीक विचार त्यांनी व्यक्त केले. लोकशाही समाज रचनेची सांख्ये व मूल्ये लोकशाही शासनाच्या साधनात्मक कायन्वित व पूर्ण होतात अध्यक्षीय शासन हे लोकशाही शासनाचे आदर्श प्रतिमान आहे. ही त्यांची कल्पना होती. या पद्धतीत अल्पसंख्याकांचा बहुसंख्याकांचा दोरोवरच सरकारमध्ये व प्रशासनामध्ये सहभाग होऊ शकतो. त्यामुळे बहुसंख्याकांच्या नियंत्रणाला आवा बसतो.

संसदीय शासन पद्धतीमुळे व्यक्तित्वाचा विधिश खरूपाच्या विधायक वृत्ती व जाणीचा यांना चालना मिळते, व्यक्तिं जीवनाचा विकास व समाजाचे सर्व क्षेत्रातील परिवर्तन विकासे व शांततामय मागाने होऊ शकते असे मत त्यांनी व्यक्त केले. प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय — “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार” असून उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

उद्देश्य : १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे सांविधानिक मूलतत्व जाणून घेणे. २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

लोकशाही—लोकानी लोकाकरिता चालवलेली शासन संस्था. डॉ. आंबेडकर राज्यघटना सार्वभौम ठेवून राज्य बलशाही करून विषम सामाजिक अधिसतेचे समानीकरण. स्वातंत्र्य समता यांचे समतोलत्व करणे हाच त्यांचा लोकशाही सिद्धांत. तो असा सार्वभौम राज्यघटनेद्वारे बळकट राज्यामार्फत विषम आर्थिक, सामाजिक अधिसतेचे समानीकरण हे आर्थिक, सामाजिक स्वातंत्र्य व समता यांच्या समतोलत्वात पर्यायाने खाली लोकशाहीत परिणीत होते.

डॉ. आंबेडकरांनी लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनात क्रांतीकारी परिवर्तने आणता येतील असे शासनाचे स्वरूप किंवा प्रणाली अशी लोकशाहीची व्याख्या केली.

लोकशाहीचे उद्देश्य : लोकशाही म्हणजे सुवर्ण मध्य, लोकशाही म्हणजे बुद्धाचा मार्ग. लोकशाही ही कृतीची सर्वोत्तम आणि सुरक्षित पद्धती आहे, अशी त्यांची धारणा होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे लोकशाही विषयक विचार :

समता परिवर्तन विचार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाहीची संकल्पना ही त्यांनी भारतीय राजकीय विचाराला दिलेली वैशिष्ट्यपूर्ण अशी देणारी आहे. डॉ. आंबेडकराच्या मते लोकशाही हा समाजाच्या समग्र परिवर्तनाचा विचार आहे. केवळ राजकीय लोकशाहीने समाजाचे आमूलाग्र परिवर्तन होणार नाही. त्यासाठी सामाजिक, आर्थिक लोकशाहीची जोड दिली तरच राजकीय लोकशाही टिकणार आहे. सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या शोषित, वर्लित आणि सत्तावचित असलेल्या बळाला, समूदाला सत्ताप्राचीची व्यापक, सधी व समान सामर्थ्य असणे ही लोकशाहीची महत्वाची आवश्यकता आहे. अशी डॉ. आंबेडकरांची दृढ धारणा होती. त्याच्या मते लोकशाहीची स्वातंत्र्य, समता, बधुता ही जी पायाभूत तत्व आहेत, त्यावर समाज जीवनाच्या या क्षेत्राची उभारणी झाली पाहिजे.

स्वातंत्र्य मूल्यविचार : स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तिं व समूह विकासाची प्रत्यक्ष संधी, सुविधा व समर्थता होय. सामाजिक, आर्थिक, भौतिक व बौद्धिक अनुकूलतेच्या परिस्थितीत भूलभूत व्यक्तिं—हक्काचा उपभोग घेता येतो. अशा अनुकूल परिस्थितीचा भावात्मक सदर्भ स्वातंत्र्य संकल्पनेता आहे असे ते मानत. शोषित व पददलित बर्गाच्या दृष्टीने स्वातंत्र्य संकल्पनेते विकासाच्या समान संधीचा, सुविधांचा व क्षमताचा समवेश होतो, असे डॉ. आंबेडकराचे स्पष्ट मत होते. त्याच्या मते मानवी व्यक्तिमत्व आणि समानता या तत्वातून काढलेले अनुमान म्हणजे खेरे स्वातंत्र्य.

समता—मूल्य संकल्पना : स्वातंत्र्य व समता या संकल्पनांना केवळ व्यक्तिं वा राज्य याच्या संबंधाचा संदर्भ नाही. या संकल्पनांचा विचार मागासर्वी व गट याच्या सामाजिक, आर्थिक अशा एकांत्रित उन्नतीच्या संधीं व समतेच्या विकासाच्या संदर्भात केला तर या क्षेत्री संकल्पना परस्पर पूरक व प्रेरक ठरात. याच व्यापक संदर्भात त्यांना स्वातंत्र्य व समता या संकल्पनाचा निर्माणशक्ती समन्वय अभिप्रेत होता. डॉ. आंबेडकराच्या मते व्यक्तिं वा समाज जीवनाच्या प्रत्येक बाबतीत शांभर टक्के समानता ही अवास्तव गोट आहे. समतेचा आशय यांतिक, औपचारिक सारखेपणाशी निगडित नाही. तर व्यक्तित्वाचा व समूदायाच्या जीवनातील अनेकविध क्षेत्रांतील व्यक्तता वा सुन शक्तीच्या गुणात्मक व दर्जात्मक विकासाच्या संधीशी संबंधित आहे. समतेचा अर्थ संधीं व परिस्थिती यातील समानता असा घेतला पाहिजे असे त्यांना बाट छोटे.

विशेष संधीचे तत्व : सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या शोषित, मागास समूदायातील व्यक्तित्वाचा विकासाला चालना द्यावयाची असेल, तर

त्यांच्यासाठी खास सधी, सबलती व संरक्षण यांची घटनात्मक तरतुद करणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरानी विशेष सधी तत्वाचे समर्थन केले. समताबाब्याचे ध्येय सर्वाना समतेने बागविणे हे नस्तून, समता प्रस्तापित करणे हे आहे. समतेच्या विचारात विशेष सधीचे तत्व अतर्भूत करून सामाजिक न्यायाला महत्व देतात. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जाती—जमाती, सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय आदी समूहांना विकासासाठी ज्या सबलती व संरक्षण दिले आहे, त्याची फेरणा त्यांच्या या प्रकारच्या समतेच्या संकल्पनेत आहे.

बंधुभावाची संकल्पना : स्वातंत्र्य व समता या संकल्पनाबरोबरच डॉ. आंबेडकर यांनी बंधुभावाच्या संकल्पनेताही अतिशय महत्व दिले आहे. समाज हा कौटुम्बिक परिवारिक, आतुलकीच्या, प्रेमच्या भावनेने परस्पराच्या जीवनात सहभागी होऊन सहजीवनाची निर्मिती करणारा एकात्म समूह होय. ही एकात्मेची आत्मीयतेची संवेदना व सहभावना म्हणजेच बंधुभाव. जे सामाजिक जीवनास एकता आणि सदृढता प्रदान करते, असे डॉ. आंबेडकरानी म्हटले आहे. त्यांच्या दृष्टीने करूणा व बंधुभाव लोकशाही समाज—निर्मितीच्या प्रक्रीयेचे पायाभूत तत्व आहे.

राजकीय लोकशाही : राजकीय सतता लोकातून निर्माण होते. लोक हेच राज्यसतेचे जनक, मालक आहेत हा नवा विचार व विश्वास लोकशाहीने दिला.

राजकीय लोकशाहीचे आधार : व्यक्तिंद्रियाच्या सामाजिक व आर्थिक आशयाचे संवर्धन व संरक्षण राज्यघटनेने करणे. त्यासाठी सर्वाना समान सधी प्राप्त होणे, सर्वांच्या हितसंबंधाला एक व्यापक समतोल निर्माण होणे, अल्पसंख्याक व बहुसंख्याक यांना एकमेकांबदूल विश्वास वाटणे हे राजकीय लोकशाहीचे वैचारिक आधार व निकष डॉ. आंबेडकरानी स्पष्ट केले.

सामाजिक लोकशाही : लोकशाही एक समाज संघटन, एक जीवन पद्धती आहे. अशा व्यापक व समावेशक दुष्टीतून डॉ. आंबेडकरानी लोकशाहीचा विचार केला. राजकीय लोकशाही यशस्वी होण्यास समाजाच्या अन्य क्षेत्रांसाठी लोकशाही प्रस्थापित होणे आवश्यक असते. सामाजिक लोकशाही म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव यास मान्यता देवून ती जीवनमूळ्ये मानणारी लोकशाही.

समाजाचे समतापूर्ण सहजीवन : केवळ राजकीय स्वातंत्र्याने समाजात अपेक्षित परिवर्तन घडवून येईल असे नाही. तर स्वातंत्र्य संपादन करीत असतानाच समाजिक समतेच्या व एकत्रेच्या विचाराना समाजमन समूदाय व स्वीकारशील केले पाहिजे. डॉ. आंबेडकरानी जे राजकारण व समाजकारण केले त्यामार्गे सामाजिक लोकशाहीची पायाभूत धारणा होती.

आर्थिक लोकशाही : केवळ राजकीय वा संसदीय लोकशाहीच्या स्वीकाराने लोकशाही समाज अस्तित्वात येत नाही. उलट समाजातील अतर्कीरण वाढतात याची जाणीव डॉ. आंबेडकराना होती ते नाहीसे करण्यासाठी त्यांनी सामाजिक—आर्थिक लोकशाहीच्या पुरस्कार केला. सर्व प्रकारच्या शोषणातून व्यक्तिंद्रिय वा समूह याची मुक्तता लोकशाही समाजबादाने करता येईल असे त्याना वाटत होते. संसदीय लोकशाही राज्यपद्धतीतून व मिश्र अर्थव्यवस्थेतून समाज रचनेत अपेक्षित बदल घडविता येईल असे त्यांचे मत होते.

राज्य समाजावादी कार्यक्रम : व्यक्तिच्या मूलभूत हक्काचे आर्थिक शोषणापासून संरक्षण व्यावे, यासाठी त्यांनी राज्य—साम्यवादाची आर्थिक उपाययोजना सुचितीली भारताच्या आर्थिक विकासासाठी व सामाजिक न्यायासाठी समाजबादी आर्थिक कार्यक्रमाखेरीज दुसरा पर्याय नाही असा त्याचा दृष्टीकोन होता.

बौद्ध धर्माचा पर्याय

- डॉ. आंबेडकर यांच्या मते बौद्ध धर्म हा मार्क्सवादाला, साम्यवादाला पर्याय आहे.

- समाजावादी परिवर्तन लोकशाही मार्गाने घडविता येईल असे ते मानत.

लोकशाहीला सुरक्षित ठेवण्यास काही उपाय

- सामाजिक आणि आर्थिक उद्देशाच्या पूर्तीकरिता संविधानिक रीतीचे दृढतापूर्वक पालन करणे.

- राजनीतिक लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीचे रुप द्यायला द्या. सामाजिक स्तरातील विरोधाभास मिटाविण्याचा प्रयत्न करावा.

- लोकत्र सुरक्षित ठेवण्याच्या मार्गात येणाऱ्या अडवणी दूर करून सकारात्मक पाऊल उचलायला पाहिजे.

- आपल्याला संविधान मिळालेले आहे जे लोकशाही प्रदान करते आपल्याला आपल्या संविधानाप्रती सजग राहायला पाहिजे.

संग्राम : डॉ. आंबेडकरानी एक समाजपद्धती म्हणून लोकशाहीचा विचार केला. समाजाच्या विविध क्षेत्रातील समाजता, धर्मात्मक नैतिकता, सनदेशीर मार्गाचा विविध, समाजातील अन्य घटकांसंबंधी आत्मीयतेचे भावबद्ध व कर्तव्यबुद्धी, व्यक्तिनिष्ठेएवजी विवेकनिष्ठा, साधारणतः द्विपक्षपद्धती आणि मानवी हक्कांचा आदर करणारी मनोवृत्ती त्याचे संवर्धन करणारी समाजरचना अशा व्यापक सांदर्भात लोकशाही समाजाचा विकास होते.

संदर्भ :

१. प्रा. कराडे जगन्नाथ, “राष्ट्रवादी डॉ. आंबेडकर” प्रथम आवृत्ती, १४ जानेवारी २००७, सुमेध प्रकाशन, पुणे.

२. प्रा. देशपांडे म. द., “डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार”, पाचवी आवृत्ती, एप्रिल २००६, लोकवाड्यमय गृह, मुंबई.

३. डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, “प्रज्ञासूर्य”, द्वितीय आवृत्ती, १५ जून २००७, दिल्लीप्राज प्रकाशन प्रा. लि., शनिवार पेठ, पुणे.

४. डॉ. बाबासाहेब, “भारताचे संविधान”, संपादक प्रदीप गायकवाड, नागपूर अकरावी आवृत्ती, १ जानेवारी २००८.

५. सोनटकके यशवत, “बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर के विचार”, प्रथम आवृत्ती, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली

डॉ. ललीताईश्वरन पुन्नत्या

सहयोगी प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, शारीरिक शिक्षण विभाग, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स औण्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

बुद्धाचा मानवतावादी धर्म

डॉ. यशोधरा हाडके

भारतात अंडिज हजार वर्षांपूर्वी एका विज्ञानवादी धर्माची स्थापना झाली. तो धर्म म्हणजे 'बौद्ध धर्म' होय. या धर्माची स्थापना करणारा महामानव म्हणजे सिद्धार्थ गौतम बुद्ध होय. बुद्ध धर्मातील मानवी कल्याणाचा मार्ग म्हणजे बुद्ध तत्त्वज्ञान होय. मनुष्याला खन्या अर्थाने आपल्या जीवनाचे सार्थक करायचे असेल, स्वतःचे, समाजाचे, राष्ट्राचेच नव्हे तर पर्यायाने संपूर्ण जगाचे कल्याण साधायचे असेल तर बुद्ध धर्माशिवाय पर्याय नाही. जगात बुद्धाच्या धर्माशिवाय अन्य कोणताही उपाय नाही. बुद्धाचा धर्म हा मानवतावादी आहे. कारण बौद्ध धर्माचा केंद्रबिंदू हा मानव आहे. बुद्धाचा धर्म हा मानवी आचरणाचा विचार करणारा आहे, नैतिकाता हा या धर्माचा पाया आहे.

बुद्धाचा धर्म हे धर्माचे परिष्कृत, परिशुद्ध असे रूप आहे. किंवदून धर्माचे ते अंतिम विज्ञान किंवा सत्य होय. तथापि बुद्धाने असेला कुठल्याही प्रकारचा दावा केलेला नाही. बुद्धाचे म्हणने असे होते की तो मार्गदाता आहे, मोक्षदाता नाही. भगवान बुद्धाने आपल्या धर्मात स्वतःसाठी विशेष असे स्थान राखलेले नाही. भगवान बुद्धाने स्वतःसांबंधी अथवा धर्मासंबंधी अपैख्यतेचा दावा मांडला नाही. म्हणजे तो साक्षात्कारी स्वरूपाचा नाही. त्याचा धर्म म्हणजे माणसाने माणसासाठी शोधून काढलेली जीवनपद्धती आहे. म्हणजे भ. बुद्धानी कोणत्याही करणासाठी असत्याचा आधार घेण्याचे कठाकाने टाळले. तेव्हा जो असत्याचा आधार घेत नाही तो असत्य कसे काय वर्तवणार? तर जगातील सर्वच धर्मसंस्थापकांनी स्वतःलाच देव, देवाचा पूत्र अथवा देवाचा दूत म्हणून स्वतःसाठी स्थान राखून आणि त्यानी निर्मिलेल्या धर्मास अपैख्यतेच्या आणि साक्षात्कारी म्हणून निर्दोष, निर्विवाद व महान असत्याचा दावा मांडला. म्हणजे असत्याचा आधार घेऊन एकप्रकारे मानवमात्राची दिशामूळूच केली. तेव्हा भ. बुद्धानी प्रतिपादिलेला त्याचा धर्म सत्याच्या किंती जवळ असेल दे सिद्ध होते.

विज्ञानामुळे अनेक धार्मिक समजुर्तीना तडा गेला आहे. बुद्धाने आपल्या धर्मात कल्याणी पारलौकिक गोष्टीवर भाष्य केलेले नाही. विश्वाचे गृह उकलण्याला किंवा सूर्यीची निर्मिती कशी झाली इत्यादि प्रश्नांना बुद्धाने आपल्या धर्मात स्थान दिलेले नाही. बुद्धाचे विचार आजच्या प्रगत विज्ञानाच्याही कसोटीवर उत्तरील इतकी ती अचूक आहेत. त्यामुळे बुद्धाचे चिंतन किंती मौलिक होते हे सिद्ध होते. त्यावरून असेही म्हणता येईल की, मानवी हिताच्या दृष्टिने बुद्धाने जे आणि जेवढे चिंतिले तेवढे आणि तसेच मनुष्यमात्राच्या हिताचे आहे आणि त्यापलिकडे काहीही नाही. विज्ञानाने त्यात भर घातली असल्याचे दिसत असले तरी विज्ञान हे सर्व मानवी समर्थांचे निराकरण करू शकत नाही हेडी तितकेच खरे आहे. विज्ञानात भौतिक गोष्टीनी मानवी जीवनाची कायापालूट करण्याची किंतीही किमया असली तरी मानवजात गुण्यागोविदाने नांदाची म्हणून विज्ञानात कसलीच तरतूद नाही. मनुष्यमात्राला घडविण्याचे व सुसंरचृत वरण्याचे ते शास्त्र आहे. म्हणून ते परिपूर्ण आहे किंवा त्यापलिकडे काहीच नाही असे म्हणता येणार नाही. मनुष्यमात्राला केवळ भौतिक प्रगतीचीच आवश्यकता नाही तर स्वतःची अशी व्यवस्था निर्माण करून सुचारू पद्धतीने तिचे नियमन करणेही गरजेचे आहे. त्यासाठी त्याला समता, स्वातंत्र्य, बधुत्व तसेच प्रजा, शील, करुणा इत्यादि नैतिक गोष्टीचीही आवश्यकता आहे.

ईश्वर हे बहुतेक धर्माचे अधिष्ठान आहे. ईश्वर, आत्माच्या संकल्पनेतूनच कर्मकांड, यजयाग, अंधशर्धा यासारख्या गोष्टीची निर्मिती झाली. त्या केवळ अनुमानावर आधारीत असल्यामुळे काल्यानिक, निराधार किंवा अबास्तव स्वरूपाच्या आहेत. त्यामुळे त्या विज्ञानाच्या चौकटीत बसण्याचे कारण नाही. किंबुना विज्ञानामुळे एकप्रकारे त्यांचा उच्छेदच होत आहे. तसे होणेही गरजेचे आहे कारण त्यामुळे मानवी बौद्धी कुंठीत होऊन अज्ञान आणि दुर्खाशिवाय पदवात पदण्यासारखे दूसरे काहीही नसते. मनुष्य सतत अंधार आणि कलहात जगत आला आहे ते यामुळेच बुद्धाने नेमक्या याच गोष्टी आपल्या धर्मातून बगळल्या यापेक्षा मोठा चमत्कार व मानवी हिताचा विचार काय असू शकतो? आधुनिक विज्ञानाचा जन्म होऊन अवघी ३०० वर्ष लोटली आहेत. परंतु बुद्धाने त्याच्या किंतीतीरी आधी म्हणजे अडीच हजार वर्षांपूर्वीच वैज्ञानिक प्रातात पदार्पण केले हे या देशाचे मोठे अहोभाय म्हणावे लागेल. बौद्ध धर्माचा आचरणावर प्रामुख्याने भर आहे. जगात शाती निर्माण करण्यासाठी, दुर्खाचे निवारण करण्यासाठी, आधुनिक लोकशाहीमध्ये बौद्ध तत्त्वज्ञानाची व त्याच्या आचरणाची आवश्यकता आहे. त्यातूनच मानवामध्ये परस्मराविषयी प्रेम, आपूलकी, त्यागाची भावना निर्माण होऊ शकते. तेव्हा बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान काय हे समजूत घेबू.

बौद्ध तत्त्वज्ञान हे एक बास्तव आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येक घटनेला कार्यकरण भाव असतो, म्हणजे कोणतेही कार्य हे कारणाशिवाय असू शकत नाही, तसा वैज्ञानिक दृष्टिकोन बुद्धानी प्रतित्यसुमुक्तातून दिला. देव-धर्म, आत्मा, पुर्णजन्म, कर्मकांड, स्वर्ग-नरक, पाप-पुण्य या वैदिक धर्मातील कल्पनांना बौद्ध धर्मानी नाकरले असून निरिश्वरवाद, अनात्मवाद, भौतिकवाद, नैतिकवाद, मानवतावाद, क्षणिकवाद, कर्मवाद आणि निर्वाण यासंबंधीचे तत्त्वज्ञान बुद्धानी मांडले आहे.

गौतम बुद्धाच्या शिकवपुकीत मानवी जीवनातील नीतिधर्माचे स्थान, कार्य व महात्व विशद करण्यात आले आहे. बौद्ध धर्म व हत्तर धर्म यात एक मुख्य भेद आहे तो म्हणजे बौद्ध धर्माने कोणताही एक विशिष्ट ग्रंथ ईश्वरप्रणीत मानला नाही, त्यात ईश्वरनिर्मिती असा कोणताही ग्रंथ नाही. किंवा एडाड्या विशेष प्रतीतल्या माणसाला फक्त ऊद्धराचे साधन दिले आणि बाकीच्या मनुष्य जातीच्या कल्याण विषयी बेपर्वही दाखविली ही कल्पनाच मुळी बौद्ध धर्मात मान्य नाही.

इतर अनेक धर्मात सांगण्यात आलेल्या गोष्टी अशा आहेत की धर्म म्हणजे ईश्वराची श्रद्धा, आत्म्यावर श्रद्धा, ईश्वराची आराधना, प्रार्थना, धर्मविधी, यज्ञयाग इ. माध्यमातून ईश्वराला प्रसन्न करणे म्हणजे धर्म, परंतु बौद्ध तत्त्वज्ञानात 'धर्म' ही संकल्पना अतिशय वेगळ्या अर्थाने सांगीतली आहे. धर्म म्हणजे सदाचरण, सदृशम्भ म्हणजे मानवामानवातील भेदभाव दूर करणारा धर्म, समाजाला धम्माशिवाय तरणोपाय नाही. दूसरे म्हणजे धर्माचा उद्देश सूचीच्या उत्तरीचे स्पष्टीकरण करणे हे आहे, तर धर्माचा उद्देश सूचीची पुनरचना करणे हा आहे. अर्थात धर्मात यज्ञ, ईश्वर, आत्मा, प्रार्थना, पूजा, कर्मकांड, विधी यांचा समावेश असतो. त्यात नैतिकतेला वाव नाही. बुद्धाच्या मते 'धर्म म्हणजे नैतिकता व नैतिकता म्हणजे धर्म होय.' त्यात माणसासे माणसांशी मैत्री करावी, माणसावर प्रेम करावे. या आवश्यकतेपेटी नैतिकता निर्माण इलाली.

बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा विचार पुढील प्रमाणे सांगता येहील —

- १) जीवन पवित्र राखणे म्हणजे धर्म — काया, बाचा व मन पावित्र राखणे म्हणजे धर्म.
 - २) जीवनात पुणीत्व प्राप्त करणे म्हणजे धर्म — काया, बाचा व चित्ताचे पूर्णत्व, यात दान पारमिता, शील पारमिता, शांती पारमिता, समाधी पारमिता, प्रज्ञा पारमिताचा स्वीकार आणि त्यानुसार आचरण म्हणजे धर्म होय.
 - ३) निर्बाण प्राप्त करणे म्हणजे धर्म — बुद्धपूर्व काळात निर्बाण म्हणजे मोक्षप्राप्ती, आत्म्याची मुक्ती, बुद्धानी निर्बाणाचा अर्थ तृष्णोब्र पर्याप्त नियत्रण, आत्म्याच्या सुखाएवजी प्राणीमात्राचे सुख मानले आहे.
 - ४) तृष्णात्याग म्हणजे धर्म — धर्मपदात बुद्ध म्हणतात, "आरोग्यासारखा श्रेष्ठ लाभ नाही. संतोषासारखे श्रेष्ठ धन नाही."
 - ५) विविध तत्त्वांच्या संयोगाने निर्मित वस्तू अनित्य आहेत याकर विश्वास म्हणजे धर्म — प्रत्येक क्षणाकाळाला परीकर्तन होत असते. अनित्यवादाचा सिद्धान्त म्हणजे — जगात जे काही आहे ते परिवर्तनीय आहे.
 - ६) कर्म हे मानवी जीवनाच्या नैतिक व्यवस्थेचा आधार आहे याकर विश्वास म्हणजे धर्म — बीजापासून वृक्ष, वृक्षापासून फळ आणि फळापासून बीज ही व्यवस्था आहे, ऋतू नियम आहे. हया नैतिनियमाचा कर्ता ईश्वर आहे असे इतर धर्माचे लोक मानतात. परंतु बुद्धाच्या मते, विश्वात नैतिक व्यवस्था कर्मनियमानुसार विद्यमान आहे. ही व्यवस्था कर्मनियमानुसार नियंत्रीत व नियमित आहे, ईश्वरीय हच्छेनुसार नाही. उपरामाणे दिवसमानागून रात्र येते, त्याचप्रमाणे कर्णपाठीपाठ कर्णाचा परिणाम येतो हा नियम आहे. त्यासाठी बुद्ध म्हणतात की, कुशल कर्म करा, अकुशल कर्म करू नका.
- बुद्धाची देशाना सर्वाकरिता मूकत असते तेव्हा धर्म सदृधर्म होतो. प्रजेला जर शीलाची जोड असेल तेव्हा तो धर्म सदृधर्म होतो. प्रजेचा विचार धर्म आहे, सम्यक् विचार करणे म्हणजे प्रज्ञा, शील हा आचाराधर्म होय. सम्यक् आचरण म्हणजे शील. बुद्धाने ज्ञानपेक्षा शीलाला अधिक महत्व दिले. शील हेच सर्व कुशलाची जननी होय. प्रजा व शील सोबतच करूणा व मैत्री ही आवश्यक आहे तेव्हा तो धर्म सदृधर्म होतो. माणूस जन्माने नक्ते कर्माने श्रेष्ठ किंवा कविष्ठ होतो अशी शिकवण असेल तेव्हच तो धर्म सदृधर्म होतो. याप्रमाणे बुद्धाने प्रजा, शील, करूणा, मैत्री या तत्त्वांना अतिशय महत्व दिले आहे. किंबद्धना आपले आचरण याच प्रमुख तत्त्वाच्या आधारे असले पाहिजे असे बुद्धाने सांगीतले.

बौद्ध तत्त्वज्ञानात शुद्ध आचरणावर अधिक भर दिला असल्यामुळे त्यात ईश्वरी संकल्पना न मानणे (नास्तिक) अंधशृदा न पाळणे, पूर्वजन्म ही संकल्पना न मानणे, पूर्वजन्माच्या कुशल कर्माचा परिणाम पुढील जन्मात होतो हे अमान्य आहे. बुद्धीप्राप्यवादावर भर, अहिंसा म्हणजे प्राणीहत्या न करणे, प्राण्यावर प्रेम करणे. हे मुख्य गोष्टीचा समावेश आहे.

बुद्धाचा मानवतावादी जीवन मार्ग म्हणजे १) कुशल कर्म करावे, अकुशल कर्म करू नये, पाप कर्म करू नये २) लोभ व तृष्णा यांना वशीभूल होऊ नये. तृष्णोतून दुःख, भय उत्पन्न होतो. लोभमूक्त व तृष्णामूक्त असतो तोच दुःखमूक्त भयमूक्त होतो. याचाच अर्थ जो शीलवान आहे, प्रज्ञावान, न्यायी, सत्यवची व आपल्या कर्तव्याची प्रामाणिक आहे. अशा व्यवक्तीवर लोक प्रेम करतात. परोपकार, त्यागाची भावना जी लोकशाहीत आहे ती बौद्ध तत्त्वज्ञानातील आहे. ३) कोणालाही क्लेष देऊ नका, कोणाचाही द्वेष करून नका हा बौद्ध जीवनमार्ग आहे. ४) क्रोध करू नका वैरभाव विसरा. वै-यालाही प्रेमाने जिका, अभिमानाचा त्याग करा. ५) सर्व पापापासून दूर राहावे. कुशलाची कामना करावी व चित्त शुद्ध करावे हीच बुद्धाची देशाना आहे. ६) स्वला स्वत्व असेल तर स्वने स्वत्वावर विजयसपादन करण्याचे प्रयास करावे. दुसऱ्यांना उपदेश देणारा स्वतःवर त्याचप्रमाणे नियत्रण ठेवीत असेल तर असा स्वतःवर योग्य नियत्रण राखणारा इतरानाही योग्यप्रकारे नियंत्रीत करू शकतो. ७) सुज, न्यायी आणि सुसंगती ढवा ८) कोणतेही कर्म करतांसा विवेकशील असावे, चित्त एकाग्र असावे. हाच बुद्धाचा मानवतावादी जीवनमार्ग होय ९) दांभीकता — मिथ्या कथन करू नये.

बुद्धाच्या नैतिशास्त्रात चार आर्यसत्ये सांगण्यात आली आहेत. बुद्धाच्या मते सासार जर दुःखमय आहे तर मानवी जीवनाचा उद्देश दुर्खाला दूर करणे हाच असायला पाहिजे. 'आर्य' या शब्दाचा संस्कृत भाषेत अर्थ होतो कुलीन, सच्चरित्र, आचरबान तर पाली भाषेत 'आर्य' या शब्दाचा अर्थ होतो जो कलेशापासून मुक्त आहे. बुद्धाला आर्य म्हणतात. कारण बुद्धाने चार आर्य सत्य याप्रमाणे सांगितली आहेत.

१ दुःख २. दुःख समुदाय किंवा दुःख कारण ३. दुःख निरोध ४ दुःख निरोध मार्ग

१. दुःखः संसार दुःखाने भरला आहे The world is full of sufferings

सर्वात प्रथम बुद्धने सर्वाना हेच सांगितले की संसार दुःखमय आहे, कोणताही जीव दुःखा पासून मुक्त नाही. जगात दुःख, दुःख आणि दुःखच आहे, ही अतिशय मढान अशी गोष्ट आहे. अतिशय गंभीर अशी गोष्ट आहे. दुःखाची कदर केली पाहिजे. दुःखाचे विसरण होता कामा नये. प्रत्येक पदार्थ क्षणिक असल्यामुळे तो नष्ट होणारच व नष्ट झाला की दुःख होणारच, व्यवहारात प्राप्त होणारे लांकिक सुख हे देखील दुःखाने व्यापले आहेत. जन्म, जरा, मृत्यु हेही दुःख आहेत. सुखद वस्तु प्राप्त झाल्यानंतर ती नष्ट होणार म्हणून दुःख होते. जन्म दुःख आहे, जरा दुःख आहे, व्याधी देखील दुःख आहे आणि मृत्यू देखील दुःख आहे. जन्मापासून तर मृत्यूपर्यंत संपूर्ण जीवन दुःखमय आहे आणि मृत्यू देखील दुःखाचा अंत नाही कारण मृत्यूच्या नंतर पुनर्जन्म आहे.

२. दुःखाला कारण आहे **Cause of Suffering** दुसरे आर्यसत्य दुःख समुदय किंवा दुःख कारण. दुःख हे आकर्षित नाही तर दुःखाला कारण आहे पुनः पुनः: जन्म घेण्याची ईच्छा रूपी तृष्णा हेच दुःख समुदय आहे. जगात दुःख आहे तेव्हा त्या दुःखालाही काहीतरी कारण असण्यारच या कारणाचा शोध घेतांना बुद्धने दुःखाची बारा कारणे सांगितली आढ़ूत.

१. अविद्या: २. संस्कार, ३. विज्ञान, ४. नामरूप, ५. घडायतन, ६. स्पर्श, ७. वेदना, ८. तृष्णा, ९. उपादान, १०. भव, ११. जाती आणि १२. जरामरण. दुःखाच्या या बारा कारणाना द्वादशनिदान असे म्हणतात.

१. अविद्या: अविद्या हेच दुःखाचे मूळ कारण आहे. अविद्या याचा अर्थ होतो अज्ञान किंवा ज्ञानाचा अभाव. जी वस्तु क्षणिक आहे तिला शाश्वत समजणे, जे अनात्म आहे त्याला आत्मा समजणे, वस्तुचे यथार्थ स्वरूप न जाणणे म्हणजे अविद्या.

२. संस्कार: अविद्येतून संस्कार निर्माण होतात. संस्कार म्हणजे मनोविकार, जे पूर्वजन्मातील कर्मामुळे निर्माण होतात. (राग, द्वेष, मोह, मतसर...)

३. विज्ञान: संस्कारातून विज्ञान निर्माण होते, विज्ञान म्हणजेच अस्तित्वाची जाणीव ही जन्मावृतीच होते म्हणजेच गर्भावस्थेतच विज्ञान निर्माण होते. जे व्याप्त नवजात शिशु आईच्या गर्भात असलो तेव्हा विज्ञानामुळे नवजात बालकाचे शरीर व मन विकसित होते. जे गर्भात विज्ञानाचा अभाव असेल तर बालकाच्या शरीर व मनाचा विकास होऊ शकणार नाही.

४. नामरूप: विज्ञानातून नामरूप जन्माला येतात. नाम म्हणजे मन किंवा मनःपिंड व रूप म्हणजे शरीर किंवा शरीरपिंड.

५. घडायतन: या नामरूपातून घडायतन निर्माण होतात. पाच ज्ञानेदिव आणि मन यांना 'घडायतन' म्हटले.

जाते, घड म्हणजे सहा व आयतन म्हणजे हिंदू. पाच ज्ञानेदिव बाह्य हिंदूये असून मन हे आतरहिंदू आहे. या सहा हिंदूंचा विषयाशी संयोग घडतो.

६. स्पर्श: घडायतन मध्य॒न स्पर्श निर्माण होते. हिंदूंचा विषयाशी घडून येणारा संयोग म्हणजे स्पर्श.

७. वेदना: स्पर्शामध्य॒न वेदना निर्माण होते. वेदना म्हणजे सुख दुःखाचा येणारा अनुभव.

८. तृष्णा: वेदनेतून तृष्णा निर्माण होते. तृष्णा म्हणजे विषयाची बासाना. तृष्णामुळे व्यक्ती संसारातील विषयांच्या पाठीमार्गे भावतो. या साखलीतील तृष्णा हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. तृष्णाक्षयाने दुःखाचा नाश होतो.

९. उपादान: तृष्णामध्य॒न उपादान निर्माण होते. उपादान म्हणजे आसक्ती.

१०. भव: या आसक्तीतून भव निर्माण होते. भव म्हणजे जन्माला येणारचे कारण.

११. जाती: या भवातून जाती निर्माण होते. जाती म्हणजे जन्म घेणे किंवा जन्म ग्रहण करणे. जन्माला आल्यामुळे म्हणजे शरीर धारण केल्यामुळे त्याच्यापाठीमार्गे दुःख लागते.

१२. जरामरण: जाती मध्य॒न जरामरण निर्माण होते. जरा म्हणजे म्हातारपण व मरण म्हणजे मृत्यू तेव्हा जरामरण हेच संसारातील सर्व दुःख, रोग, निराशा, रोक इत्यादि होय. हे जन्म घेण्यामुळे मनुष्याच्या पाठीमार्गे लागते. या चक्राचा अंत नाही.

या बारा कारण—कार्याच्या मालिकेची तीन जन्मात विभागणी केली आहे. भूत जन्म, वर्तमान जन्म आणि भविष्य जन्म. त्यांपैकी पहिली दोन म्हणजे अविद्या आणि संस्कार हे पूर्व जन्माला उद्देशून बापरली आहेत. विज्ञाना पासून तर भव पर्यंत वर्तमान जन्माला उद्देशून बापरली आहेत तर जाती आणि जरामरण यांचा संबंध भविष्य जन्माशी आहे. हा प्रतीत्यसुमुपाद सिद्धांत कारण—कार्य स्वरूपातील आहे हा सिद्धांत तीन जन्मात कारण आणि कार्य यांच्या स्वरूपात पसरलेला आहे. वर्तमान जीवन हे मागील जन्मातील कर्माचे फल आहे, तसेच भविष्य जीवन हे वर्तमान जीवनातील कर्मा चे फल आहे यालाच 'भव—चक्र' असे म्हटले आहे.

३. दुःख निरोध : Cessation of Suffering

बुद्धने जगात दुःख आहे इतकेच सांगितले नाही तर त्या दुःखाला कारण आहे हेही सांगितले. त्या दुःखाच्या कारणाचा नाश करता येतो हेही बुद्धने प्रतीपादले दुःख कारणाच्या नाशाला दुःख निरोध असे म्हणतात. दुःख निरोधामध्ये तृष्णा नष्ट होते. तृष्णाचे अस्तित्व राहत नाही. तेव्हा संपूर्ण तृष्णाक्षय म्हणजेच निर्वाण होय. दुःखाची बारा कारणे जाणून घेऊन त्यांचा नाश केला तर दुःखाचा नाश होऊ शकतो. दुःख निरोधाची स्थिती ही क्षालपनिक नसून बास्तव आहे असे म्हटले जाते. दुःख निरोधाची स्थिती स्वतः बुद्धने अनुभवली आहे त्याचा अनुभव इतरांमाही येत शकतो जर तो अष्टांगिक मार्गानि गेला तर त्याची ही दुःखातून सुटका होऊ शकते. बुद्धाचे म्हणणे आहे की, "निर्वाण एका अवस्थेचे नाव आहे

जिथे पोहचल्यावर मनुष्याच्या संपूर्ण दुःखाचा नाश होतो.”

४. दुःख निरोध मार्ग : Path for the Cessation of Suffering

बुद्धाचे चबथे आर्य सत्य म्हणजे दुःख दूर करण्याचा मार्ग आहे ज्या मार्गवरून चालत जाऊन मनुष्य आपल्या अंतिम ध्येयाप्रत पोहचू शकतो. दुःख दूर करणे म्हणजेच निर्बाण प्राप्त करणे होय. प्रत्येक मनुष्याला ते सहज प्राप्त होऊ शकते. दुःखातून सुटका होऊ शकते पण त्याकरिता त्यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. बुद्धने उपदेश केलेल्या आठ अंग असलेल्या अष्टांग मार्गवरून चालत गेल्यास त्या मनुष्याला निर्बाण प्राप्त करता येते. हा दुःखातून दूर होण्याचा रस्ता आहे. दुःख निरोध मार्ग स्फूर्णजे दुःखाच्या कारणाचा नाश करणारा मार्ग ज्याच्यावरून चालत जाऊन रस्ता बुद्धने निर्बाण प्राप्त केले आणि न्हणूनच बुद्धानी त्या मार्गाचा उपदेश याकरता केला आहे की संसारातील दुःखी व्यक्ती त्या मार्गवरून चालत गेले तर त्यांनाही दुःख मुक्तिचा अनुभव घेता येईल. दुःख मुक्तिच्या स्थितीला निर्बाण असे म्हटले आहे. हा मार्ग सर्वाकरता आहे मग ती गृहस्थ व्यक्ती असो किंवा संन्यासी, या मार्गाचा तो अबलंब करू शकतो. यावरून बुद्ध निराशावादी नसून आशावादी असल्याचे दिसून येते. हा “दुःख निरोध मार्ग म्हणजेच अष्टांग मार्ग होय.”

सामान्य माणसे, सृष्टीचे रहस्य, मनुष्य जन्माची सार्थकता, नीतिमतेचा प्रभाव इत्यादी गोष्टीविषयी अज्ञानी असतात, त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाच्या हातून आचरणात वेळोवेळी कुका होतात. त्याचा परिणाम माणसाला दुःख भोगण्यात होतो. ज्या गोष्टी बाह्यत: मोहक परंतु प्रत्यक्षात नाशकारक असतात त्याच्या नादी मनुष्य लागते. अज्ञानामुळे ऐढिक व क्षणभगुरु सुखाच्या मागे लागून तो शाश्वत सुखाला विसरतो. त्यामुळे मूरजळाच्या मागे लागलेल्या माणसाप्रमाणे त्याची निराशा व फ्लागत होते हे त्याला शेवटी कळते. त्यातून माणसाला दुःख होते. या दुःखातून सुटण्याचा मार्ग अज्ञानामुळे आपणास सापडत नाही. या भव ससारातून उद्घारून जाण्याचा मार्ग दाखिलारे गुरु म्हणजे भगवान बुद्ध होत. सर्व दुःखाचे मुळ तुष्णा हे आहे. “कामतप्ता, भवतप्ता, विभवतप्ता अयं बुच्यतावुसो, दुर्बखसमुदायो।”¹² कामतप्त्या (कामभोगाची इच्छा), भवतप्त्या (जन्म घेण्याची इच्छा) व विभवतप्त्या (संपत्ती प्राप्त करण्याची इच्छा) यातून दुःख चक्र सुरु होते. तुष्णा म्हणजे वासना, ही सगळ्या दुःखाचे, जन्माचे, पुनर्जन्माचे व मरणाचे मुळ आहे. या लोकी जीविताचा लोभ करणे, जीवित सुखामय व्हावे म्हणून मला हे पाहिजे ते पाहिजे किंवा हे नको ते नको असे समजून इष्ट गोष्टीच्या प्राप्तीसाठी वा अनिष्ट गोष्टीच्या परिहारासाठी धडपडणे. यापासून दुःखाची उत्पत्ती होत असल्यामुळे अविद्येचा नाश करून चार आर्यसत्ये व अष्टांगिक मार्ग यांचे ज्ञान करून घेऊन मनुष्याला निर्बाण प्राप्ती करून येते येते, दुःखमुक्त होऊन शाश्वत सुख अनुभवता येते, यावरून “तुष्णेविषयी पुर्णतः अनासक्तित, निरोध, त्याग यालाच दुःख निरोध आर्यसत्य म्हणतात.”¹³ त्यासाठी बुद्धने अष्टांगिक मार्ग सांगीतला आहे.

आर्य अष्टांगिक मार्ग —

भगवान गौतम बुद्धाचा आर्य अष्टांगिक मार्ग पुढील प्रमाणे समजून घेता येईल. एकुण आठ अंगे असल्यामुळे यास अष्टांगिक मार्ग म्हटले जाते ही आठ अंगे पुढील प्रमाणे —

१) सम्यक् दृष्टी—याचा अर्थ चांगली दृष्टी किंवा प्रज्ञाचक्ष, अविद्येचा नाश करणारी बुद्धी, जी साधकाला निर्बाणाचे चिंतन करावयास लावते. अविद्येचा नाश करून ज्ञान प्राप्ती करून देण्याचे कार्य सम्यक् दृष्टी करते. सम्यक् दृष्टी ही बौद्ध धर्मातील पहिली पायरी होय.

२) सम्यक् संकल्प—सम्यक् दृष्टी प्राप्त झालेल्या साधकाला निर्बाण प्राप्तीसाठी दृढ निश्चय म्हणजेच सम्यक् संकल्प करावा लागतो. यात राग, द्वेष, द्विसा, प्रापचिक कामना इत्यादी गोष्टीचा त्याग अभिप्रेत आहे. “सम्यक् संकल्पानधे अनासक्तीचा संकल्प, अदोहाचा संकल्प आणि अहिसा संकल्प या तीनला सम्यक्संकल्प म्हणतात.”¹⁴ तेव्हा मनाला वळण देण्याचा अभ्यास यात करण्यात येते.

३) सम्यक् बाचा—असत्याचा त्याग करून सत्यवचनाचा पुरस्कार करेल तो सम्यक् बाचा तत्याचा अंगीकार करणारा ठरेल. “अनेक लोक कठोर, निर्दय, तोडून टाकणारी आणि निंदाजनक बाचा बोलतात आणि असे बोलणे सुद्धा कोर्याचा एक प्रकार होय”¹⁵

४) सम्यक् कर्म—शुद्ध वचनाप्रमाणे कूटी करण्याचे माणसाचे निष्पाप, कल्याणकारी असे कार्य म्हणजे सम्यक् कर्म होय. “उदारता, दानशीलता, सामंजस्य, कृतज्ञता आणि दुसऱ्याच्या सुख दुःखात सहभागी होणे हे करूणेचे क्रियात्मक रूप होय.”¹⁶ सम्यक् कर्मात प्रामुख्याने दिसा, अपहार, भोगेच्छा इत्यादीचा त्याग तर चांगल्या वा सत्कर्माचा स्वीकार अभिप्रेत आहे.

५) सम्यक् आजीविका—“शत्र, पशुंचे मास, मदिरा आणि विषाचा व्यापार करणे निषिद्ध आहे.”¹⁷ मृगया (शिकार करणे), पारथ (पक्षाना पकडणे), चोरी करणे, विष व शस्त्र विकणे, ह्रायादी व्यवसाय हे दिसा प्रेरक व दुसऱ्यावर अन्याय करणारे असल्याने ते सम्यक् आजीविका येत नाहीत. सम्यक् आजीविका याचा थोडकायात अर्थ असा की चांगल्या मार्गाने म्हणजेच सन्मानित स्वतःची उपजीविका करणे होय.

६) सम्यक् व्यायाम—मनात निर्माण होणाऱ्या वाईट विचाराचा त्याग करणे व त्या ठिकाणी चागाले विचार रुजिप्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच सम्यक् व्यायाम होय. ‘व्यायाम’ या शब्दारेवजी प्रधान, पराक्रम, वीर्य, अशी दुसरी नावेही बौद्ध धर्मग्रंथात येतात. वर विशद केलेल्या पाच गुणांनी संपन्न असलेल्या माणसाने शीलभूमीकर उभे राहून धेयासिद्धीसाठी केलेला अखंड प्रयत्न म्हणजे सम्यक् व्यायाम होय, सम्यक् व्यायामाची ती चार उपांगे आहेत. अ) आपल्या अंगात असलेले दुरुण घालविणे ब) आपल्या अंगात नसलेले सद्गुणांची जोपासना करणे. थोडक्यात, सम्यक् व्यायाम याचा अर्थ दुरुणांचा त्याग व सत्कर्माचा स्वीकार असा घेता येईल.

७) सम्यक् स्मृती – काया, वेदना, चित्त आणि मनाची जागरूकता या बाबत ती असते. चालताना, फिरताना, बसताना, उठताना, झोपताना, बोलताना, कर्म करताना संबंधीत कृती बद्दल स्मरण ठेवणे, वाईट व अमांगल गोष्टींकडे मनास वा शारिरास जावून देणे, लोभ, द्रेष, आळस, संशय, अनिश्चय या पाच अडथळ्यांना मनापासुन दूर करणे, जागरूकता, विचारिपणा म्हणजे सम्यक स्मृती होय.

८) सम्यक् समाधी – कुशल चित्ताची एकाग्रता म्हणजे समाधी होय, “सम्यक् समाधी ती आहे ज्याने मनातील विक्षेपाला हटविले जाऊ शकते.”^३ सम्यक समाधी निर्विकार व जागरूक एकाग्रता होय. मनास शुद्ध आणि पवित्र ठेवणे, चांगली कल्याणकारी कृती करण्याची प्रेरणा सदोदीत तेवत ठेवणे, धम्माने सांगितलेले कार्य करण्यासाठी तत्पर राहणे, अश्या कुशल मनाला निर्बाण सुखाच्या समाधानाचा लाभ घेता येतो. त्यासाठी चार भ्यानाच्या पायच्या पुर्ण कराऱ्या लागतात.

बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानात जीवनाचा जो मध्यम मार्ग सांगीतला त्यात प्रत्येक व्यक्तीला चारित्र्यवान, वैज्ञानिक दृष्टीकोणाचा, न्यायी तथा संरक्षणीत बनवतो, तो अष्टांगीक मार्ग होय. शांतीचा अंतर्दृष्टी देणारा मार्ग – म्हणजे अष्टांगीक मार्ग होय. सम्यकदृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाणी, सम्यक कर्मता, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधी याचा मार्ग होय.

बुद्ध धर्मात अहिसेला प्राथान्य दिले गेले आहे हे खरे असले तरी कोणत्याही परिस्थितीत माणसाने डिसेपासून दूरच राहले पाहिजे असा बुद्धाचा अटट्हास नाही. निरपराध प्राणीमात्राची अकारण हत्या करू नये हा बुद्धाचा अहिसेमारील खरा हेतु आहे. अपराध्यास दंड देणे गरजेचे असेल तर तो देण्यास बुद्धाचा विरोध नव्हता. अन्यथा जगात सुखशाती किंवा धमाची स्थापनाच होऊ शकत नाही. किंवूना धमाचे प्रयोजनच धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. एकदरीत मानवी हित साधारणाच्या आणि पाप-पृण्याच्या दृष्टिने हिसा-अहिसेचेही मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. त्याचे गमक खालील बुद्ध वचनात दडलेले आहे. बुद्ध म्हणतात, “दृष्टिधातामुळे माणूस असा विकृत दृष्टिकोन स्वीकारातो की, दान, परित्याग यामध्ये काहीच गुण नाही. सदाचार आणि दुराचार यांना काही फल नाही की त्याचा परिणामही घडत नाही. इहलोक नाही की मर्त्य लोक नाही आणि प्राणी स्वोतपन्नही नाही. या जगामध्ये ज्यानी अत्युच्च शिखर गाठले आहे, पूर्णता मिळविली आहे, ज्याना आंतरिक शक्तीने या ऐहिक जगापलिकडच्या जगाचा साक्षात्कार झाला आहे आणि जे त्या जगाच्या अस्तित्वाची घोषणा करू शकतात असे श्रमण आणि ब्राह्मण या जगात नाहीत असे जे समझात त्या लोकांच्या ठिकाणी हे खिदूहो, दृष्टिधात झाला आहे असे समजावे”.^४

निष्कर्ष: बुद्धाच्या अष्टांग मार्गाचा उद्देश आहे चित्ताची किंवा मनाची निर्मलता प्राप्त करणे आणि आचार विचार शुद्ध असणे. याच्यातूनच चागले चारित्र्य निर्माण होऊ शकते. तेव्हा बुद्धाचा मानवतावादी धम्म हेच सांगतो की जीवनाचा दृष्टिकोन कसा असावा, काय स्वीकारावे अथवा स्वीकारू नये. व्यक्ती किंतीही मोठी असली तरी आपली निष्ठा त्याच्या ठिकाणी अर्पण करताना कसे जागृत असले पाहिजे इत्यादि प्रश्नाची उकळ होण्यासाठी बुद्ध-जीवन-पद्धतीशिवाय पर्याय नाही. स्वयंप्रकाशित होण्याचा हा एकमेव मार्ग आहे एवढे मात्र झार.

संदर्भ :

१. मज्जिमनिकाय: संपादक: स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, पृ. क्र. ९८, बौद्धभारती वाराणसी १९८९
२. दीघनिकाय: भाग दुसरा, स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, पृ. क्र. ५३८, बौद्धभारती ग्रंथमाला, वाराणसी, २००५
३. तत्रैव पृ. क्र. ५४०,
४. आर्य अष्टांगिक मार्ग : उरोग्रंथ संधरक्षित, पृ. क्र. २७, विरतन ग्रंथमाला, ‘नागलोक’ भिलगाव, नागपूर १९९८
५. बौद्ध धर्म का सार: पी लक्ष्मी नरसु अनुवादक भद्रन्त आनंद कौसल्यायन पृ. क्र. १४५, किताब महल, इलाहाबाद २००५
६. भारतीय दर्शन: जदुनाथ सिन्हा: अनुवादक डॉ. गोवर्धन भट्ट, पृ. क्र. ३७ मोतीलाल बनासी, दिल्ली, २०००
७. बौद्ध दर्शन : राहुल सोबृत्यायन पृ. क्र. २४, किताब महल, इलाहाबाद २००५
८. आंबेडकर बी. आर. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म पृ. क्र. १७८ बुद्ध आणि त्यांचा धम्म सोसायटी ऑफ हिंदिया, नागपूर २०००.

डॉ. यशोधरा हाडके

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

संविधानातील ३७० वे कलम आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका

प्रा.मनोज सोनटके

सारांश: द्वितीय महायुद्धानंतर भारत लवकरच स्वतंत्र होण्याची चिंहे दिसत असतांनाच स्वातंत्र्याच्या मार्गात संस्थानिकांची फार मोठी अडचण होती. कारण संस्थानिकांशी शिटीशांचे संबंध करारामुसार ठरलेले होते व पुढे स्वतंत्र भारतात बिटीशांची सत्ता समाप्त होऊन सर्व संस्थानिकाशी असलेले करारमदारही रद्द होणार असल्याने संस्थानिकांचे अधिकार व सत्ता समाप्त होणार होती. याचा परिणाम असा झाला की, स्वातंत्र्यानंतर भाबी भारतीय संघराज्यात संस्थानिकांनी सामिल व्हावे की बाबूर पडावे याचा ते स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकत होते. भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा १९४७ नुसार १४ ऑगस्ट १९४७ ला पाकिस्तान या नव्या देशाचा उदय जगाच्या पटलावर झाला, तर १५ ऑगस्टला भारतात त्यावैली अस्तीतीत असलेल्या जवळपास ६०० संस्थाने भारतीय प्रांतात विलीन भारत देश स्वतंत्र झाला. परतु अजूनही २० ते ३० संस्थाने असे होते की, ती भारत किंवा पाकिस्थानमध्ये सहभागी होण्यास तयार नक्ती, त्यापैकी जुनागढ, हैदराबाद, त्रावनकोर आणि काशिमर ही महत्वाची संस्थाने होते.

स्वातंत्र्यानंतर काशिमरने भारत किंवा पाकिस्थानमध्ये सहभागी न होता तर स्थ राहण्याची भुमिका घेतली. परतु ऑक्टोबर १९४७ मध्ये पाकिस्थानी घुसखोरानी काशिमरवर आक्रमण करताच काशिमरचा राजा हरिसीहाने भारत सरकारकडे संरक्षण मांगिले. अशा अडचणीच्या परिस्थितीमध्ये सापल्याचार हरिसीहाने २७ ऑक्टोबर १९४७ रोजी विलीनीकरणपत्रावर सही केली, काशिमर हे अन्य घटकराज्याप्रमाणेचा भारताचा अविभाज्य भाग आहे. परतु राज्यघटनेतील ३७० व्या कलमामुसार त्याचे वैगलेपण सुध्दा ठेवण्यात आले. ३७० वे कलम नव्याने संविधानात टाकले गेले नाही तर संविधान तयार करण्याची प्रक्रिया शेवटच्या टप्प्यात असतांना १९४९ मध्ये या कलमाची निर्मिती करण्यात आली मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असल्याने असा प्रश्न उत्थित केला जातो की, काशिमरला वैगला दर्जी देणारे ३७० वे कलम हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची देण आहे. परतु संशोधनाभांती असे दिसून येते की, विलीनीकरणाची भूमिका बजावणारे तत्कालीन गुहमत्री सरदार पटेल व तत्कालीन विधीमंत्री तथा मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे ३७० व्या कलमापासून अनभिज्ञ होते. घटना निर्मितीच्या प्रक्रियेबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “मुक्कल लोक मला बांधवार म्हणतात, आहो, तुम्ही तर भारताचे राज्यघटनाकार आहात. माझे अशा प्रचाराला उत्तर असे की, मी निव्वळ ओळे वाहणारा होतो. मला ज्याप्रमाणे घटना लिहावयास संगितली त्याप्रमाणे भी राज्यघटना लिहिला आहे आणि त्यापैकी बराच भाग माझ्या इच्छेवरुद्ध लिहिला आहे.” काशिमरची आजची स्थिती बघितल्यास या प्रश्नाला बेरेच महत्व प्राप्त झाले. म्हणून याबाबत बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत जाणून घेण्यासाठी सदर संशोधनाचे प्रयोजन आहे.

बिजशब्द : काशिमर, कलम ३७०, विलीनीकरण, स्वायतता, दहशतवाद

प्रस्तावना : भारताला स्वातंत्र्य मिळून देशाने संसदीय लोकशाही राज्यघटना स्विकारल्याला आज ६९ वर्ष पूर्ण होत आहे. तरी काशिमरच्या स्वायत्ततेची समस्या अजूनही सुटलेली नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या ३७० व्या कलमाने काशिमरला स्वायत्त राज्यकर्त्त्यांनी आपापल्या सोयीचे राजकारण करताना काशिमरच्या स्वायत्ततेचे घोंडे सतत भिजत ठेवले. काशिमर मुहाशावरुन क्षणेक्षणी प्रक्रियानच्या आंतकी व दहशतवादी कारवाया थांबल्या नाहीत. प्राकिस्तानी संघटनांनी सिमार्वती प्रदेशातच काय तर थेट संसदेपर्यंत दहशतवादी कारवाया करून संपूर्ण देशातील जनतेचे जगणेच थोक्यात आणले आहे. काशिमरची ही उलंगत समस्या सोडविणे हे राष्ट्रासमोर फार मोठे आव्हान असतांना देशातील राजकारणी त्याला खतपाणी घालताना दिसत आहेत. यांनी आपल्या विरोधात्मक भाषणाबाजीने पुन्हा एकदा काशिमर प्रकरणी इवा घालण्याचा प्रयत्न केला. देशाला भेडसाविणाऱ्या या अत्यंत गम्भीर समस्येबाबत संविधान निर्मात्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत काय होते हे जाणून घेण्यासाठीच या लेखाचे प्रयोजन आहे.

१९३५ चा कायदा व कॅबिनेट योजना आणि संस्थानिक : तिसऱ्या गोलमेज परिषदेनंतर बिटीश पार्लमेंटच्या ‘सिलेक्ट कमिटीने’ सुचिविलेल्या मसुद्यानुसार १९३५ साली भारतसरकार विषयक कायदा (इव्रेमतदउमदज विट्कप बजण १९३५) पास करण्यात आला. या कायद्यातील महत्वाची तरतुद पुढील प्रमाणे होती. ब्रह्मदेश भारतापासून वैगला करण्यात येऊन बिटीश भारतातील प्रात व हिन्दी संस्थाने मिळून संघराज्य निर्माण करण्यात येईल. संस्थानिकांना संघराज्यात सामिल होण्याचे किंवा न होण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात येईल. केंद्रीय विधीमंडळ द्विगुही राहून यात बिटीश भारत व संस्थानातून प्रतिनिधि निवडण्यात येईल भारताच्या राज्यघटनेच्या व स्वातंत्र्य चलवळीच्या इतिहासातील एक महत्वाचे पाऊल म्हणून या कायद्याचा जरी उलेला केला जात असेल. तरी १९३५ च्या कायद्याद्वारे बिटीशांनी संस्थानिकांचे विशेषत्व व वैगले अस्तित्व ठेऊन भारतीय स्वातंत्र्याच्या विरोधात संस्थानिकांना आपल्या भोवती गुंतवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे भारत कोळ्हाही स्वतंत्र झाला तरी संस्थानाचे वैगलेपण व विशेषत्व कायद्याच्या चौकटीत बांधल्या गेले होते. त्यामुळे स्वतंत्र भारताच्या संघराज्य निर्मातीच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होणार होते.

आतापर्यंत भारतीय जनताच बिटीशांच्या विरोधात होती. परतु आता लष्करी विरोध होत गेल्याने भारतावर फार काळ राज्य करू शकणार नाही याची बिटीश सरकारला जागिंव झाली. याच काळात हंगलंडमध्ये सल्ता परिवर्तन झाल्याने बिटीश प्रधानमंत्री कलेमेन्ट अंटलीने सल्तानताच्या दृष्टीकोनातून १९४६ मध्ये कॅबिनेट मिशन भारतात पाठविले. या कॅबिनेट मिशनने कलेल्या घोषनेनुसार पुढे स्वातंत्र्याच्या

प्रक्रियेत ब्रिटीशांची अधिसत्ता संपूर्ण सर्व संस्थानिकाशी असलेले करार मदारही संपुष्टात याबवाचे असले तरी स्वातंत्र्यानंतर भावी भारताच्या रचनेत संस्थानिकांनी राहायचे की बाहेर पडायचे याचा निर्णय घेण्यास संस्थानिक १९३५ च्या घटनात्मक कायद्यानुसार मोकळे होते. ही फार मोठी अडचण संघराज्याच्या निर्माण प्रक्रियेत ब्रिटीशांनी निर्माण करून ठेवली होती.

१९३५ च्या कायद्याला डॉ बाबासाहेब आंबेडकराचा विरोध

१९३५ च्या कायद्यानुसार भारतात निर्माण होणाऱ्या संघराज्यात संस्थानिकाचे विशेषत्व व वेगळेपण कसे अडचणीचे ठरणारे आहे हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पूणे येथे गोखले हन्तीच्युट आँफ इकानोमिक्स अँन्ड पॉलीटीक्स या संस्थेमध्ये २९ जानेवारी १९३९ रोजी कलेल्या भाषणातून सांगतात, ‘संघराज्यात संस्थानिकांना प्रवेश देण्याचे आमंत्रण कशासाठी दिले आहे? केन्द्र सरकारकडे जबाबदारी सोपविण्याकरिता संस्थानिकांच्या प्रवेशाची अट कशासाठी? सप्टपणे सागाबवाचे झाल्यास संस्थानिकांचा उपयोग इंग्रजी साम्राज्याला पाठिंबा मिळविणे व ब्रिटीश भारतात लोकशाहीच्या उसळत असलेल्या लाटेला थोपवून धरणे हा त्वामारील उद्देश आहे. संघराज्यातील संस्थानिकांना घेण्याचा उद्देश केवळ ब्रिटीश साम्राज्याच्या हिताचे सरक्षण करणे हा आहे. हे सत्य आहे.’ संघराज्यात संस्थानिकांचा दर्जा कसा वरचढ ठेवण्यात आला आहे हे सागाताना बाबासाहेब पुढे म्हणतात, संस्थानिकांना संघराज्यात राहावे किंवा राहू नये याबाबत निर्णय घेता येतो. ते संघराज्यात सामिल होऊ शकतात किंवा नाकारही शकतात. असे संस्थानिकांना ऐच्छिक अधिकार आहे. परंतु संस्थानिकांच्या प्रवेशाबाबत संघराज्याचे ऐच्छिक अधिकार आहे काय? संघराज्य संस्थानिकांचा प्रवेश नाकार शकेल काय? या प्रश्नांचे उत्तर नकारारीच क्यावे लागेल. माहिया दृष्टीने संस्थानिकांना संघराज्यात प्रवेश देणे म्हणजे त्याचे सार्वभौमत्व मान्य करणीच होय. अणि त्याचे सार्वभौमत्व स्विकारणे म्हणजे त्यांच्या प्रदेशाचे अवाधित्व मान्य करून त्यांना अंतर्गत राज्यकारभाराची हमी देण्यासारखीच आहे.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर याच्या बरील भाषणावरून संस्थानिकांच्या विशेष दर्जा दर्जाला त्याचा कडाहून विरोध होता हे स्पष्ट होते. संघराज्यात कोणत्याही संस्थानांना विशेष दर्जा दिल्यास भारताचे विलीनीकरण व प्रदेशाची पुरन्वर्चना करून स्वतंत्र भारताची उभारणी करणे हे फार कठीण होणार आहे. याची कल्पना त्याना होती. म्हणून बाबासाहेबांना वाटायचे की, संस्थानिकांचा प्रश्न हा भारताच्या राज्यकारभारा अंतर्गत बाब समजून त्यांचा स्वतंत्र दर्जा व विशेष दर्जा समाप्त केला पाहिजे. नाहीतर संस्थानातील करोडी जनतेला असुरक्षा दुःख अणि दैन्याच्या गर्तें नेहमीकरिता डांबून ठेवणेच होईल. यावर उपाय सुचिविताना बाबासाहेबानी एक कायदेशीर मार्ग सापेतला. “संस्थानिकांना पेशान देऊन त्याचे संस्थान संघराज्यात सामिल करण्यात यावे म्हणजेच भारताचे संघराज्य अधिक मजबूत होईल”

भारताचे स्वातंत्र्य आणि काशिमरची दुट्टी भूमिका

लाई माऊंट बॅटन यांच्या योजनेप्रमाणे १८ जुलै १९४७ रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा घोषीत करण्यात आला. त्यातील कलम ७ (ब) नुसार ब्रिटीशांची संस्थानिकावरील अधिसत्ता संपुष्टात आली असून त्याच्या सोबतचे सर्व करार मदार रद्द झाले आहेत, याचा अर्थ असा की संस्थानांना स्वतंत्र भारतात राहायचे किंवा नाही हे ठरविण्याचे सर्व अधिकार संस्थानिकांना प्राप्त झाले. परंतु संस्थानिकांना स्वतंत्र भारतात सामिल क्यायचे झाल्यास त्याना सामिलनाम्यावर सही करून सामिल होता येत होते. त्यानुसार सरदार बल्लभभाई पटेलाच्या प्रयत्नाने ५६१ संस्थाने भारतात विलीन करण्यात आली. पुढे त्रावणकोर, जुनागढ, हैदराबाद हे संस्थाने मुख्य भारतात विलीन झाली.

काशिमरचा महायाज हरीसिंहने सार्वभौमाचा कौल झुंगारून स्वतंत्र काशिमरचे स्वप्न पाहात भारतात सामिल होण्यास नकार दिला व पकिस्थानरशी जैसे थे करार केला. इतर संस्थानापेक्षा जमू काशिमरचा भौगोलीक इतिहास हा वेगळाच होता. जमूमध्ये बहुसंख्य हिन्दू, काशिमरमध्ये बहुसंख्य मुरिलम तर लद्दाखमध्ये बौद्ध बहुसंख्य होते. तर या संस्थानांची सिमा पकिस्थानला लागून होती. संपूर्ण काशिमर हे पकिस्थानमध्ये याचे याचे दिव्य स्वप्न बघणाऱ्या पाकिस्थानी युसुखोरानी ऑक्टोबर १९४७ मध्ये काशिमरकर आळकमण केले. तेव्हा काशिमरी राजा हरीसिंहने भारताला संरक्षण मागीतले. अशा अडचणीत राजा हरीसिंहने २७ ऑक्टोबर १९४७ ला विलीनीकरणपत्रावर सही केली व भारत सरकारनेही ठरल्याप्रमाणे काशिमरचे सरक्षण केले. परंतु हे सर्व घटत असलताना काशिमरचे तात्कालीन प्रधानमंत्री शेख अब्दुल्लाला व राजा हरीसिंह यांच्यात वाद निर्माण झाला. काशिमरचे नेतृत्व करणाऱ्या शेख अब्दुल्लाला काशिमर करीता स्वायतता दर्जा हवा होता व वाद मित्रविण्याच्या नादात भारताचे तात्कालीन प्रधानमंत्री पंडीत नेहरूने काशिमरला स्वायतता दर्जा देण्याचे आश्वासन काशिमरी प्रधानमंत्री शेख अब्दुल्लास दिले.

काशिमरची स्वायतता न्हणजे काय?

काशिमरचे तात्कालीन प्रधानमंत्री शेख अब्दुल्लाला यांना १९३५ च्या कायद्यानुसार मिळालेली काशिमरची स्वायतता कायम ठेवायची होती. व त्यानुसार फक्त सरक्षण, पराराष्ट्र खाते व दलणवळण याव्यतीरिक्त कोणतेही अधिकार केन्द्र सरकारकडे सोपविण्यास त्यार नव्हते. म्हणजेच वरील अधिकाराव्यतीरिक्त केन्द्रसूचितील, राज्यसूचितील व समवर्तीसूचितील अधिकार हे काशिमर सरकारकडे राहिल इतकेच नक्ते तर जमू काशिमरच्या संविधान संभेला स्वतंत्री घटना बनविण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य राहील. शेख अब्दुल्लाला दिलेल्या आश्वासनाभर्तर्गत पंडीत नेहरूच्या सल्लिखन कॉग्रेस संसदीय पक्षासमोरे ठेवले. पण काशिमरला स्वतंत्र दर्जा देण्याच्या योजनेवर कॉग्रेस पक्षात तिब्र आळोप घेण्यात आले. पंडीत नेहरूच्या सल्लिखन कॉग्रेस संसदीय पक्षासमोरे ठेवले. पण काशिमरला स्वतंत्र दर्जा देणारा मसुदा बनविला यावरून काशिमर बदलला ३७० च्या मसुद्याची योजना स्वतंत्र भारताचे विचारान तर दुरुच पण विश्वासात न येताही बनविल्याची खात सरदार पटेलाचे स्विय सचिव विड. शंकर यांनी ‘बल्लभभाई पटेलाच्या आठवणी’ या प्रथात व्यक्त केली.

१२ ऑक्टोबर १९४९ रोजी घटनासमितीचे कार्य समाप्त होतानाच पटेलांनी घटनासमितीला एक निवेदन दिले. ज्या कारणास्तव पाकिस्थानची निर्मिती झाली त्याच कारणास्तव जम्हु काशिमरचे विलीनीकरण सशर्त मान्य करण्यात आले व काशिमरचे बेगळेपण कायदेशीररित्या भारतीय घटनेअंतर्गत जोपासप्यात आले, या मसुद्यावर कोणीही चर्चा न होता हा मसुदा संविधासभेत पारित करण्यात आला. वरील मसुद्याला डॉ. आबेडकराचे मित्र व उत्तरप्रदेशाचे मुख्यमंत्री मौलाना हजरत मोहनी यांनी इतर राज्यांना असा प्रकारचा दर्जा नसताना काशिमर राज्याला तो दर्जा का द्यावा? असा प्रश्न विचारान विरोध दर्शविला. तेव्हा राष्ट्रपती राजेदप्रसादानी हा प्रश्न काशिमरचा आहे मुंबईचा नाही असे सांगत मौलाना हजरत मोहनीस चुप बसविले. अशापकरे काशिमरला स्वायत्तता दर्जा देणारे ३७० वे कलम डॉ. आबेडकराचा मान्य नव्हते. भारताच्या सार्वभौम, भौगोलीक, एकत्र व एकत्रमता सांघर्षयासाठी सर्व प्रताबरोबरच काशिमरचे कोणीही विशेष बेगळेपण न ठेवता एकत्र येणे संघराज्याच्या तृष्णाने कसे फायद्याचे होते हे तुरदर्शीत्व बाबासाहेब आबेडकराना होते.

निष्कर्ष :

१. १९३५ च्या कायद्याद्वारे ब्रिटीशांनी संस्थानिकाचे विशेषत्व व बेगळे असितल्व ठेऊन भारतीय स्वतंत्र्याच्या विरोधात संस्थानिकांना आपल्या भोवती गुतबून ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे स्वतंत्र भारताच्या संघराज्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण झाला.
२. कॅबिनेट मिशनने केलेल्या घोषनेनुसार भारताच्या स्वतंत्र्यानंतर ब्रिटीशांची अधिसत्ता संयुन सर्व संस्थानिकाशी असलेले करार मदारही संपुष्टात आले असले तरी भारतात संस्थानिकांनी राहायचे अथवा नाही याचा निर्णय घेण्यास संस्थानिक १९३५ च्या घटनातमक कायद्यानुसार स्वतंत्र होते.
३. डॉ. बाबासाहेब आबेडकरानी वरील कायद्याला विरोध करून स्पष्टपणे बजावले की संस्थानिकांना संघराज्यात प्रवेश देणे म्हणजे त्याचे सार्वभौमत्व मान्य करणेच होय. आणि त्याचे सार्वभौमत्व स्विकारणे म्हणजे त्याच्या प्रदेशाचे अबाधित्व मान्य करून त्याना अंतर्गत राज्यकारभाराची हमी देण्यासारखीच आहे. याचा अर्थ स्वतंत्र भारतात काशिमरला स्वायत्ततेचा अधिकार देण्यातला डॉ. बाबासाहेब आबेडकराचा विरोध होता.
४. पाकीस्तानी घुसाऱ्योरानी भारतावर केलेल्या आक्रमणामुळे काशिमरचे महाराज हरिसींह यांनी काशिमर विलीनीकरण करावर सही क्लेली. नंतर भारताचे तात्कालीन प्रधानमंत्री पंडीत नेहरू यांच्या युढापकाराने काशिमरला स्वायत्तता दर्जा मिळाला.
५. कलम ३७० च्या मसुद्याची योजना स्वतंत्र भारत व विधीमंत्री व मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आबेडकर विश्वासात न येता पंडीत नेहरूच्या सल्लिचावरून गोपाल स्वामी अंयांगर यांनी मसुदा बनविला व मसुद्यावर कोणीही चर्चा न होता हा मसुदा संविधासभेत पारित करण्यात आला.

समारोप : भारतीय काशिमरचा विलीनीकरणाचा प्रश्न हा कॅनडाच्या राज्यघटनेतील विशेष दर्जा देणारे कलम ३३ तसेच इंग्लॅंडच्या राज्यघटनेत स्काटलॅंडला दिलेला विशेष राज्याचा दर्जा याचेशी सांघर्ष्यर्थ दर्शविणारा आहे. परंतु कॅनडा व स्काटलॅंड हे स्वतंत्र प्रदेश असून त्याची स्वतंत्र अशी भौगोलीक, सांख्यकीक, भाषीक पाश्वर्भूमी आहे. परंतु असा बेगळेपणा काशिमर व भारताच्या बाबतीत दिसून येत नाही. भौगोलीक, सांख्यकीक, भाषीक पाश्वर्भूमी एकत्र असल्यामुळे काशिमर प्रदेशाला स्वतंत्र व विशेष दर्जा लागू होत नाही. तरी देखील पंडीत नेहरूनी कलम ३७० नुसार काशिमरला स्वतंत्र व एव्यायत दर्जा देऊन आपल्या राजकीय अदुरदर्शित्वाचे प्रदर्शन केले. काशिमरला स्वतंत्र दर्जा देण्याएवजी डॉ. बाबासाहेब आबेडकरानी सांगितल्याप्रमाणे काशिमरचा तात्कालीन राजा हीरीसिंहला पेन्शन ठेऊन काशिमर संस्थान भारतीय संघराज्यात सामिल करण्यात आले असते तर आज भारताचे संघराज्य अधिक मजबूत झाले असते. आणि काशिमरची भारतातील अविभाज्यता अबाधित राहून तेथील जनतेचे असुरक्षीतता, दुःख आणि दैन्याचे प्रश्न सुटले असते यात शाका नाही.

संदर्भ

१. सातभाई, डॉ. श्रीनिवास, 'आधुनिक भारताचा इतिहास', विद्या बुक पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
२. यशपाल अँग्न ग्रोवर, 'आधुनिक भारत का इतिहास', एस चंद्र प्रकाशन, नवी दिल्ली.
३. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर, 'भारताचे संविधान', मुलनीवासी प्रचार प्रसार केन्द्र, नागपूर.
४. काटकर, राजेन्द्र शत्रुघ्न, एकविसाव्या शातकातील आबेडकरवाद, सुधिर प्रकाशन, वर्धा.
५. गायकवाड, प्रदीप, डॉ. बाबासाहेब आबेडकरांची सामग्री भाषणे (संपादक), - छाड ८ व ९, नागपूर, द्वितीज पब्लीकेशन,
६. नरवाडे, डॉ. शेषराव, डॉ. बाबासाहेब आबेडकर. आणि हैदराबाद संस्थान.
७. कसबे, डॉ. रावसाहेब — डॉ. आबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना.

पा. मनोज सोबतवके

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. आबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, दीक्षाभूमि, चंदपूर

बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता - एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण.

प्रा. कृमलाकर पं. तांगडे

विभाग प्रमुख, पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य महानगपूर

प्रस्तावना : प्रजासुर्य, प्रकाशपडित, युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या कांतीनायवने बहुजन समाजाला स्वाभिमानाने जिवन जगण्यासाठी जो संघर्ष केला त्या संघर्षाला एक वैचारिक अधिष्ठाण प्राप्त होणे. त्यामुळे आज बहुजन समाजातील लोक दिवसेंदिवस आपल्या अधिकाराचा हक्क सांगताना दिसतात. आपल्या प्रागल्य वैचारीकते मध्यन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन समाजाच्या उत्थानाकरिता वैचारिक आदोलने केले त्यांनी केलेले आदोलन हे संपूर्ण मानवतेला एक संदेश होता. हा संदेशच बहुजन समाजाचा एक ऑर्बसीजन आहे विषमतावाची समाजव्यवस्था असारेल्या देशामध्ये मानवाचे अस्तित्व शुन्य होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाराजा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह, व धर्मातर हृत्यादी त्याच्या आदोलनाने संपूर्ण जगामध्ये एक अमिट छाप सोडली व माणसालाही माणुस्कीने जगता यावे या करिता रात्रिविस संघर्ष करून बहुजन समाजाला अंधारातून उजेढाकडे परिवर्तित केले. या मार्गे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक दृष्टिकोणाची भूमिका प्रामुख्याने दिसून येते.

शब्दांजीज : — डॉ. बाबासाहेब दृष्टिकोनातून बहुजन समाजाचे कल्याण होउ शकते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रभावित करणारी घटना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जेळा अमेरिकेला शिक्षणाकरिता गेले तेळा त्याच्या मनावर एक घटनेचा परिणाम चांगलाच पडला, ती घटना न्हणजे, अमेरिकेच्या राज्याधटनेमध्ये गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी करण्यात आलेली चौदावी घटना दुर्घटी ही होय. या घटने दुर्घटीमुळे मानवतेला काळीमा फासण्या—या गुलामगिरीचा कायद्याने नावनाट करण्यात आला. भारतातील अस्पृश्याची रिखी ही अमेरिकेली गुलामगिरी कितीतरी पटीने दवनीय होती. याची जाणीव असलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्याकरिता भरीव कार्य करण्याची इच्छा जाहीर केली. आपल्या बडिलाच्या मित्राला पाठविलेल्या पत्रात ते म्हणतात. शिक्षणासाठी मिळेल ती संघी प्रत्येकने साधारी ६ हि गोष्ट आपल्या लोकाच्या मनावर विवाचा. जर मुलाच्या शिक्षणाबरोबर मुलीच्याही शिक्षणासाठी थडपड केली तर समाजाची प्रगती झापाट्याने द्वाऱा, या दृष्टिकोणातुनच त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून सिद्धार्थ महाविद्यालय, मिळिंद महाविद्यालय, वस्तुगृहाची स्थापना केली.

माणुस्कीच्या अस्तित्वासाठी आदोलने : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येथील विषमतेवर आधारलेल्या समाजव्यवस्थेला सुरुंग लावून माणसाला माणुस्कीचा हक्क मिळवून दिला. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून येथील समरत मानवांना करून दिली. ३१ जानेवरी १९२० ला 'मुक्नावक' या प्राक्षिकाची निर्मिती करून सामाजिक भूमिका जनमानसाला जात छावी. म्हणून मुक्नायाकच्या माध्यमातून आपल्या सामाजिक कार्याला गती आढळान करताना ते म्हणतात, "आढळाला सामाजिक, धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त करा म्हणजे आम्ही तुमच्या खाड्याला खादा लावून राजवीय स्वातत्रासाठी आमचे प्राणाला लावून लळू." बाबासाहेबांच्या दृष्टीने अस्पृश्य समाजाला राजकिय स्वातत्राची प्रथम गरज आहे. अस्पृश्य वर्गाच्या हितासाठी त्यांच्या सामाजिक राजकीय अडचणी सराकारुपुढे मध्यंपत्रांमध्ये एक मध्यवर्ती मंडल असावे या भावनेतून २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संस्थेला जन्म दिला. या संस्थेच्या द्वारे आदोलने उभारण्यात आली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बहुजनाच्या उत्थानाकरिता संदेश : २ मार्च १९३० रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाशिक येथे काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह सुरु केला. हेदुर्धार्थातील दलित शोषीत समाजाच्या सामाजिक स्वातत्रासाठी केलेला तो संघर्ष होता. देवदर्शना पेक्षा मानवी हक्क मिळविण्याचा हेतु अधिक महत्वाचा होता डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, देवालयात जाण्यास मिळाले म्हणजे तुमचा उद्धार होणार आहे असे नाही, हे मुळीच विसरता कामा नये. देवालयातील मुर्ती भोवती फिरणा—या परमार्थीक भावापेक्षा पोदाची खाळी कशी भरेल हयाची काळजी तुम्ही अधिक बाळगली पाहिजे, आज आपाणाला जगण्यास पुरेसे अन नाही. अंगवरती नीट वस्त नाही, शिक्षणाची सोय नाही. दव्याच्या अभावी औषध पाणी घेता येत नाही. अशा दैनावस्थेत सापडलेला आपला समाज आहे. अपल्याला कातीच्या विशेषे स्वार कळायचे असेल तर मिळवेल्या राजकिय हक्काचा उपयोग जीवनातील मुख्य सोयी. उपभोगप्रयास मिळतील अशया घ्येयाने, त्या दिशेने तुम्ही गेले पाहिजे, अर्थ असा विचार डॉ. आंबेडकर बहुजन समाजाच्या उत्थानाकरिता स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष : — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक भूमिका ही बहुजन समाजाच्या उत्थानाकरिता संघर्ष करून परिवर्तनाची बीजे पेश शकली असे दृष्टिस आढळून येते.

संदर्भ :

१. व्ही एस. सिह—भारत में सामाजिक आंदोलन शावन पक्षिकेशन—जयपूर

२. डॉ. वियोगी नवल—अब सामाजिक, आर्थिक काती व्यो और कैसे

३. आचार्य भालेकर संदेश—आंबेडकरवाद का यथार्थ संदेश प्रकाशन बैशाली नगर, नागपूर.

४. खरात शंकरराव—सामाजिक चळवळीचा इतिहास, श्वाम कोपडेवर शनिवार पेठ, पुणे ९ ऑगस्ट २००६

५. एम. एन. राव—भारत में सामाजिक आंदोलन

६. शाह घनश्याम—भारत में सामाजिक आंदोलन रावन पक्षिकेशन—जयपूर २००९

७. महानायक जंयती विशेषांक—१४ एप्रिल २००९ अशोक बंजारी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चलवळ

प्रा. डॉ. प्रद्युम्ना वागडे

सारांश : आजच्या भारतीय समाजात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे श्रेय तत्कालीन ज्या समाज सुधारकांना दिले जाते त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा आहे. चातुवर्ण्य व्यवस्थेतील सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी, तळागाळातील लोकांच्या उद्धानसाठी जातीवादविरुद्ध बँड करून उठणारे ते महान क्रांतीकारी समाजसुधारक होते. त्याच्या प्रत्येक कार्यामध्ये, प्रत्येक भूमिकेमध्ये मानवतावादी विचारसंगी आढळून येते. शतकानुशतके जातीवाद व वर्णव्यवस्थेच्या शुखालेत अडकून पडलेल्या दलित, पीडित, शोषित व रंजल्या—गंजल्या जनतेला मुक्त करणे व स्वाभिमानाने जगण्याची दिशा दाखविणे, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ह्या लोकशाही मूल्यांवर आधारीत समाजव्यवस्था निर्माण घावी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चलवळीची उद्दीष्ट्ये होती. मानवी हक्क, चवदार तळ्याचा सत्पाग्रह, निशिकच्या काळ्राम मंदिराचा सत्पाग्रह, मुकनायक, बिहित भारत, प्रबुद्ध भारत इ. नितकाळालीकांचे प्रकाशन, संपादन, हिंदू कोडबिल, स्वतंत्र मजदूर पक्ष, शेडवूल कास्ट फेडरेशन, कामगार परिषदा, सिवयांच्या परिषदा, पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, राऊंड टेबल कॉन्फरन्स, पुणे करार हे सर्व त्याच्या सामाजिक चलवळीच टप्पे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही सामाजिक क्रांतीची चलवळ आयुष्यभर चालविली.

शब्दसंकेत: अस्पृश्यता, जातीवाद, समानता, सामाजिक न्याय, सत्पाग्रह, हिंदू कोडबिल, धर्मातर, संविधान.

प्रस्तावना : आधुनिक भारताच्या इतिहासात क्रांतीकारी बदल घडवून आणण्याचे कार्य ज्या समाजसुधारकानी केले त्या सर्व समाजसुधारकांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अग्रस्थानी आहेत. १९ व्या शतकात अस्पृश्यता, अंधशद्दा, धर्मिक शद्दा, हिंसाचार, जातीवाद, गरीबी, निरक्षरता यासारखी असामाजिक तत्वे मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. त्यामुळे भारतीय समाजाचे स्तरीकरण जात, वर्ग, वर्श, गरीब, श्रीमंत अशा अनेक विभागात झालेले होते. समाज व्यवस्था उच्च—निचेतव अधारीत होती. सिवयांची मर्यादा ‘चूल आणि मूळ’ पर्यंत मर्यादित होती. अशा स्थितीत भारतीय समाजाला लोकशाही शासनास्तव सुसज्ज करण्यासाठी सामाजिक ब्रांती किंती अपरिहार्य आहे हे बाबासाहेबांनी अगोदरच ओळखले होते. ज्या देशात साणसा—माणसामध्ये उच्च—निचता मानली जाते, व्यक्तिचे मोळ तिच्या जन्मजातीचर मोजले जाते, ज्या देशात सामाजिक विषमतेला धर्मची सनद आहे अशा देशात लोकशाही टिकून राहू शकत नाही. आपल्याला जर राजकीय लोकशाही टिकवावधी असेल तर सामाजिक लोकशाही बळकट असणे आवश्यक आहे, असे त्याचे ठाम मत होते.

चलवळीची पार्श्वभूमी : शतकानुशतके जातीवाद व वर्णव्यवस्थेच्या शुखालेत अडकून पडलेल्या दलित, पीडित, शोषित व रंजल्या—गंजल्या जनतेला मुक्त करणे व स्वाभिमानाने जगण्याची दिशा दाखविणे, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ह्या लोकशाही मूल्यांवर आधारीत समाजव्यवस्था निर्माण घावी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चलवळीची उद्दीष्ट्ये होती. प्रज्ञा—शिल—करुणा व मैती हया मानवी मूल्यांची शिकवण जनमानसात रुजावी ही त्याच्या सामाजिक चलवळीची दिशा ठरली. त्यानंतर त्याच्या चलवळीचे स्वरूप सामाजिक सोबतच शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक असे व्यापक होत गेले. अर्थात चलवळीचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच केले.

आपल्या सामाजिक कार्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी त्यांनी जगातील अनेक विचारवंत, समाजसुधारक, तत्वज्ञ, संशोधक यांच्या कार्याचा अभ्यास केला त्यातून ते या निष्कर्णप्रति पोहचले की, समाजाच्या अधःपतनाला, विघटनाला ज्या गोष्टी कारणीभूत आहेत त्या गोष्टी नष्ट झाल्यातर समाजात परिवर्तन घडून येईल. मग त्यांनी आपल्या ज्ञानाच्या आधारावर व्यवस्थेविरुद्ध कडाऱून हल्ला केला व आपल्या सामाजिक चलवळीला आरभ केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेली सामाजिक चलवळ म्हणजे जात, वर्ग, वर्ण अंताची चलवळ होती. समाजात सामाजिक न्याय ही संकलना प्रस्थापित करण्याची ती चलवळ होती. समतेची जाणीव समाजात निर्माण करण्याची ती चलवळ होती. एवढेच नाही तर समताधिष्ठीत समाजरचना निर्माण करण्याची ती चलवळ होती. सामाजिक चलवळीचे टप्पे : पारंपारीक समाजव्यवस्था व त्यानुसार आचार—विचार करण्याच्या समाजाला जागृत करून त्यांना समतेचा, स्वातंत्र्याचा, बंधुत्वाचा व त्याचाचा विचार करण्यास प्रवृत्त करण्याचे कार्य ह्या चलवळीने केले. अस्पृश्यता व जातीव्यवस्था ही विषमतेची बीजे असून ती नष्ट करण्यासाठी सर्वच स्तरावरून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे ही जाणीव या चलवळीमुळे समाजात निर्माण होती. खन्या अर्थने त्याची सामाजिक चलवळ ही मानव मुक्तीची चलवळ होती.

बहिष्कृत हितकारीणी सभा : १९२० ते १९२३ या काळात ‘मूकनायक’ या पाद्धीकाच्या माध्यमातून अस्पृश्याच्या प्रश्नाना वाचा फोडण्यासाठी व त्यासाठी संघटीत होण्याची गरज स्पष्ट करण्यासाठी जनजागृतीचे कार्य बाबासाहेबांनी सुरु केले. अस्पृश्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी चलवळीची धुरा वाहू शकेल अशी संस्था २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथील दामोदर हांग, परल येथे स्थापन करून तिचे नाव बहिष्कृत हितकारीणी सभा असे ठेवले. समाजाने बहिष्कृत केलेला असा समाजबाह्य मानवीसामूह याचे प्रतिनिधीत्व या संस्थेद्वारे आपण

करीत आहो याची जाणीव त्यामुळे स्पष्ट झाली. बहिष्कृत वर्गात जागृती निर्माण करणे, त्यांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे, त्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करणे, आर्थिक उन्नतीच्या योजना तयार करणे इ. उद्देश संख्येने समोर ठेवले. बहिष्कृत वर्गांचा प्रश्न हा संपूर्ण समाजाचा प्रश्न आहे. बाबासाहेबांनी हया संभेदे कार्य खेडवापाडयात पोहचवले. आपल्या भाषणामधून त्यांनी सामाजिक सुधारणासाठी तयार क्वांटा असा संदेश देत होते. आम्ही आपल्या मानव जातीस प्राप्त असलेले समान हक्क मागत आहोत अशी भूमिका होवून बहिष्कृतांचा लढा हा जागतिक मानवाच्या मुक्तीच्या लढायाचा एक भाग आहे, असे व्यापक स्वरूप त्यांनी मिळवून दिले. हया बहिष्कृत हितकारीणी संभेदे ब्रिद्वाक्य शिका, संघटीत क्वांटा आणि संघर्ष करा असे होते. या संभेद्या वर्तीने 'बहिष्कृत भारत' हे पाक्षिक सुरु केले. हयात अनेक लेख लिहून त्यांनी चलवलीची भूमिका स्पष्ट केली.

महादाचा चवदार तले सत्याग्रह : इ.स. १९२६ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मुंबई प्रातिक विभानपरिघदेवे नेमलेले सदस्य बनले. त्यांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी महाड येथे चवदार तल्याचा सत्याग्रह केला. हया चवदार तल्यावर अस्पृश्याना जाण्यास मराई होती. त्यांना तेथील पाणी घेण्याचा हक्क नाकारण्यात आला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाङ्डो अनुयायासोबत महाड येथील चवदार तले अस्पृश्य समाजासाठी सुरु करण्याचा यशस्वी असा सत्याग्रह केला. या सत्याग्रहात चवदार तल्याचे पाणी चाखून अस्पृश्य समाजासाठी चवदार तल्याचे पाणी खुले करण्यात आले.

साऊथबरो कमीटी : इ.स. १९१९ मध्ये ब्रिटीश सरकारने भारतीयांना जादा राजकीय हक्क देण्यासाठी लाई साऊथबरो याच्या अध्यक्षतेखाली मतदान करेटी भारतात पाठविली. या कमीटीपुढे अस्पृश्याच्या राजकीय हक्कांची मागणी मांडण्यासाठी विठ्ठल रामजी शिंदे व बाबासाहेब यांची सरकारने निबद्ध केली. साऊथबरो कमीटीसमोर बाबासाहेबांनी अस्पृशाना मतदानाचा हक्क पाहिजे, त्याना निबडणूकीस उमे राहता यावे, त्यांच्या मतदारांना स्वतंत्र मतदार संघ पाहिजे इ. मागण्या केल्या परंतु हया करेटीसमोर विठ्ठल रामजी शिंदे व बाबासाहेब यांच्या मतामध्ये भिन्नता निर्माण झाली.

अस्पृश्याच्या हक्कांचा जाहीरनामा : १९२७ च्या महाड सत्याग्रहानंतर सायन कमीशन समोर अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांची मागणी करण्याची संधी बाबासाहेबांना मिळाली. बहिष्कृत हितकारीणी संभेद्या वर्तीने बाबासाहेबांनी सायमन कमिशनला दोन पत्रे दिली. त्यापैकी एक अस्पृश्याच्या हक्कांसंगांधी व दुसऱ्यात मुंबई प्रांतास कोणते राजकीय हक्क दयावेत यासंबंधी होते. सायमन कमीशन ने अस्पृश्याना राजकीय हक्क देण्याची शिफारस केली.

समता सैनिक दल : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समता सैनिक दलामार्फत भारतामध्ये सामाजिक राजकीय क्वांटी करण्यास असमानतेच्या विरोधात संघर्ष करीत होते त्यांनी हया दलाच्या प्रत्येक सैनिकाला शिस्तप्रियतेचा व सहनशिळतेचा ध्यास स्वरूप यांत्रिकी अस्पृश्यावर होणारे अन्याय व अत्याचार अशा अनेक अनिष्ट आणि धातक प्रकाराना आव्हा घालण्यासाठी या संस्थेने समता सैनिक दलांची स्थापना केली या दलाच्या मुंबईच्या मेल्याच्यात आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की महाड सत्याग्रहाचे कार्य निर्विघ्नणे पार पाहण्यासाठी व अस्पृश्यावरील जुलुमाना आव्हा घालण्यासाठी हया दलाची स्थापना केली आहे. समता सैनिक दलामध्ये १० टक्के महारच होते. काही स्वयंसेवक लक्षकी खात्यातील नोकरदार होते. त्यांच्या शिस्तीचे कौतुक वल्लभभाई पटेल यांनीही केले होते.

समाज समता संघ : ४ सप्टेंबर १९२७ रोजी आंबेडकरांनी समाज समता संघ ही संस्था स्थापन केली होती. ते स्वतः संस्थेचे अध्यक्ष होते. कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांमध्ये व पदाधिकाऱ्यांमध्ये दे. वि. नाईक, भा.वि. प्रधान, एस. एस. गुदे ही मंडळी होती. नावाप्रमाणे समताधारीत समाज निर्माण करणे हे या संस्थेचे मुख्य उद्दिदष्ट होते. संस्थेतर्फे जातीभेद मोहण्यासाठी सहभोजनाचा कार्यक्रम घेण्यात येईल. तसेच अस्पृश्य समाजातील लोकांचे वैदिक पद्धतीनी विवाह विधी करण्यासाठी ही संस्था मदत करेल. पूण्यामध्ये लोकमाध्य टिळक यांचे पुत्र श्रीधर पंत यांनी स्वतःच्या घरी समता संघाची स्थापना केली. श्रीधर पंत सत्य शोधक कार्यकर्ते आणि द्वादशेतर चलवलीचे नेते होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी अस्पृश्य निवारण्यासाठीच्या प्रयत्नाबरोबरच स्वतः अस्पृश्यांनी ही आपल्या वर्तनात व कार्यात बदल घडवून आणला पाहिजे असे कलवलीने संगितले. वर्णव्यवस्था नोडणे हे कार्य आत्मेभ्याराचे आहे त्याचबरोबर हे कार्य राष्ट्र उन्नतीचेही आहे असे ठासून संगितले.

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह : सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या कार्याचा एक भाग न्हणून बाबासाहेबांच्या नेतृत्वासाठी १९३० साली झालेल्या नाशीक येथील काळाराम मंदिर येथील प्रवेश सत्याग्रहाचे फार मढवत आहे. महाड सत्याग्रहामुळे बाबासाहेबांच्या अनुयायांने मनोधैर्य उत्तावले होते. सत्याग्रहाने हिंदू समाजात एक विचाराची प्रक्रिया होवून धर्म, जात, वश यापलीकडे माणूस न्हणून तो माणसाकडे बघायला शिकेल असे बाबासाहेबांना वाट दोते. देवालयात देवाच्या दर्शनाने अस्पृश्यांचा प्रश्न सुट्टार नक्तता, परंतु मदिरात जाण्याचा अधिकार नाकारला तर त्या विरोधात सत्याग्रहाचे शस्त्र उत्तरले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. १.६४िल १९३० रोजी रामनवमीचे दिवशी जेव्हा मदिराचे दरवाजे उघडण्यात आले तेव्हा सत्याग्रहांना पकडण्यात आले. हया दिवशी दगडांचा मारा होवून त्यात बाबासाहेब त्यांच्या अनुयायांसोबत जगडमी झाले. तरी सुद्धा अहिंसक व शांततामय मागणी या हक्कांसाठी असंख्य स्त्री—पुरुषांनी दिर्घकाळ लढा चालविला. राजकीय व्यासपीठावर या सत्याग्रहांची नोंद घेतल्या गेली. संघर्षशिवाय परिवर्तनाची लढाई शक्य नाही, हयाबद्दल बहिष्कृत वर्गांची खात्री पटली. समाजाला धर्म, रुक्मी, परंपरा यासंबंधी पूर्ण विचार करावयास या चवलवलीने भाग पाडले. अस्पृश्यता देवनिर्मीत नसून मानवनिर्मीत

आहे. मानवाच्या मनामध्ये परिवर्तन झाल्यास ती नष्ट होवू शकते. असा विचार करावयास हया सत्याग्रहाने शिकविले. शेवटी २१ एप्रिल १९३२ रोजी काळाराम मंदिर जनतेसाठी खुले करण्यात आले.

पुणे करार—२५ सप्टेंबर १९३२ : इ.स. १९२० च्या दशकाच्या अग्नेरीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलितांचे एक नामवंत राजकीय नेते बनले होते. जातीसंस्थेचिरुद्ध कळीही न करणाऱ्या फक्तांनी आपल्या टिकेचे लक्ष बनविले. महात्मा गांधी आणि अंगिल भारतीय कौंग्रेस यांच्याबर दलितांना दयानीय परिस्थितीत ढकलण्याचा आरोप केला. याबरोबरच ते ब्रिटीश सरकारवरही नाराज होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलीतांसाठी एक नविन राजकीय आघाडी काढली. राजकीय नेतृत्वाकरीता पुणे कराराचा संक्षिप्त मसुदा त्यांनी तयार केला. मसुदा तयार झाल्यावर सहया करण्याची वेळ आली तेव्हा अस्पृश्याच्या वर्तीने बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुख्य सही केली तर सर्वांच्या वर्तीने पंडीत मदन मोहन मालवीय यांनी सही केली. इतर सर्वं सभासदांनीही सहया केल्या. अस्पृश्यता निवारणाबाबत गांधीजी आणि आंबेडकर हयांच्यात मतभेद होते म्हणून विरोधी पातळीबर कॉंग्रेसची आणि आंबेडकरांची एकजूट होवू शकली नाही. गांधीजी बदलून मनात विरोधाची एवढी भावना असतांनाही कंवळ त्याचे प्राण बाचविण्यासाठी म्हणून अस्पृश्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची आपली माणपी त्यांनी मागे घेतली आणि पुणे कराराकर सही केली. या करारामुळे अस्पृश्याना कायदेनक्कात राखीव जाग मिळाल्या. याशिवाय सरकारी नोकरी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूक लढविण्याचा अधिकार, अस्पृश्याच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र आर्थिक तत्रूद केली जाईल ह. कलमांचा समावेश होता.

स्वतंत्र मजूर पक्ष : १९३५ च्या कायदानुसार प्रांतीय विधी मंडळाच्या १७४ जागांसाठी निवडणुका होणार हे बाबासाहेबांच्या लक्षात आले होते. निवडणुकासाठी राजकीय पक्ष आवश्यक आहे. अस्पृश्यासाठी असलेल्या राखीव जाग व इतर सर्वसाधारण जागेवर उभे करून बहुमत मिळविण्याची एक ऐतिहासिक संधी मिळाणार याची त्यांना जाणीव होती. अस्पृश्यासह समविचारी लोकांना सोबत घेवून १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्ष या नव्या राजकीय पक्षाची स्थापना त्यांनी मुंबई येथे केली. हा पक्ष १९३६ ते १९४२ पर्यंत कायरत होता. हांगंडमधील मजूर पक्षाचा आदर्श समोर टेबुन सर्व अम जीवीचे प्रश्न घेवून अमजीवीची सत्ता असे पक्षाचे सुत्र त्यांनी मांडले. अमजीवी माणसांनी त्यांच्या उन्नतीसाठी जातीव्यवस्था मोडून एका ध्येयाने एका व्यापीठावर यावे असे त्यांचे मत होते. यासाठीच स्वतंत्र मजूर पक्ष हा राजकीय पक्ष स्थापन केला.

धर्मातर घोषणा : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नाशिक जिल्ह्यातील येवला धर्मातर परिषदेत १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी घोषणा करतांना त्यांनी म्हटले की, मी हिंदू धर्मात जन्मले पण हिंदू धर्मात मरणार नाही. या घोषणेच्या २१ वर्षानंतर बाबासाहेबांनी असमानतेवर आधारीत जातीव्यवादी हिंदू धर्माचा त्याग करून अस्पृश्य समाजाला समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व सामाजिक न्याय यावर आधारीत बौद्ध धर्माची दिक्षा दिली.

शेडयुल कास्ट फेडरेशन : १८ जुलै १९४२ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेडयुल कास्ट फेडरेशन या नव्या पक्षाची घोषणा केली. दुसऱ्या महायुद्ध काळात भारतात क्रिस मीशन आले. या योजनेनुसार भारताला स्वातंत्र्य देतांना घटनासमितीमध्ये हिंदू व मुस्लिम यांचे सोबत अस्पृश्यवर्गी असा विचार केला पाहिजे होता असे मत बाबासाहेबांचे होते. अस्पृश्य वारचे हितरक्षण करण्यासाठी देशातील सर्व अस्पृश्याना एकत्र आपून आपले राजकीय हक्क मिळविण्यासाठी राजकीय संघटन आवश्यक बनले. या पक्षाचे पहिले अधिवेशन नागपूर येथे १८ व १९ मार्च १९४२ या दिवशी झाले. याच अधिवेशनात पक्षाची अधिकृत घोषणा करण्यात आली. शेडयुल कास्ट फेडरेशनचा हा लढा राजकीय अस्पृश्यासोबतच समाजात आमलांग बदल घडवून आणण्यासाठी सुद्धा होता.

शैक्षणिक कार्य : अस्पृश्य समाजाची परंपरागत सामाजिक व धर्मातिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी त्यांना जागृत करणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आवश्यक वाट झाले. त्यामुळे प्रारंभीच्या काळापासून अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कायाचिर त्यांनी भर दिला. संशीचा योग्य विनीयोग केल्यास अस्पृश्य व्यक्तींही उच्चविद्याविभूषित होते हे तत्व त्यांनी आपल्या उदाहरणाद्वारे समाजासमेर मांडले. अस्पृश्य समाजाचे योग्य शिक्षण झाल्यास ती समाज आपल्या हक्ककांविषयी जागरूक राहील व ते हक्कक प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न करेल असा त्यांचा विश्वास होता. गव्हर्नरच्या कार्यकारी मंडळाचा सदस्य म्हणून कार्य करतांना तसेच घटना समितीमध्ये सदस्य म्हणून कार्य करतांना अस्पृश्य वर्गाला आपल्या सर्वांगीन विकासासाठी आवश्यक त्या सर्व सवलती मिळतील याविषयी त्यांनी विशेष दक्षता घेतली. १९४६ मध्ये त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या संस्थेच्या वर्तीने मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय व औरंगाबाद येथे मिलीद महाविद्यालयाची स्थापना केली. विविध बसंतीशुहाची स्थापना करून दलित बिद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या सोडविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या प्रयत्नामुळे अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली व शिक्षित झालेला हा समाज आपल्या हक्ककांसाठी जागृत व कार्यप्रवण झाला.

हिंदू कोडबिल : स्त्री-पुरुष भेदभाव विरहीत समता स्थापन करणे हे हिंदू कोडबिलाचे खरे उद्दिष्ट होते. प्राचीन भेदभावाच्या संकल्पना त्यागून आधुनिक, प्रगत व पुरोगामी विचारसंरणीनुसार समाजव्यवस्थेची पुरेबांधी करणे हे कोडबिलाचे इस्पित होते. साध्य होते. हिंदू कोडबिलाद्वारे महिलांना दैनंदिन व्यवहारात पुरुषांबरोबरीचे अधिकार देण्यात आले. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या हिंदू

महिंग्यातील लोकसभेच्या तिसऱ्या बैठकीत संपूर्ण कोडबिल विचारार्थ माहण्यात आले होते. त्यावेळी चर्चेत सहभाग घेणाऱ्या १४ सभासदापैकी १३ सभासद बिलाच्या विरोधात गेले होते. हिंदू कोडबिल हे वस्तूतः स्थियांना आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक स्वायतता मिळवून देणारे एक मीठे साधन आहे. परंतु स्थियांनी हिंदू कोडबिलाबदूदल आत्मीयताच दाखविली नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी आपले दुःख व्यक्त केले. पार्लिमेंटमध्ये निवडून आलेल्या स्थियांनी देखील या बिलाबाबत काहीही जागरूकता दाखविली नाही. हिंदू कोडबिलास देशातील धर्ममार्तडांनी केलेल्या प्रश्न विरोधासुले हे बिल पास होवू शकले नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सप्टेंबर १९५१ मध्ये विशी मंडळाचा राजीनामा दिला. परंतु डॉ. आंबेडकरानी तर हिंदू कोडबिलाचा आग्रह धरला होता. दलित समाजाचा नेता हिंदू स्थियाच्या हक्कासाठी निर्धारने लढत होता. हिंदू कोडबिल रित्याच्या अधिकारासंदर्भात महत्वाचे आहे हे लक्षात घेवून नंतर या बिलातील काही भाग हिंदू विवाह कायदा १९५५, हिंदू उत्तराधिकारी कायदा १९५६, हिंदू नाबालिंग आणि संरक्षण कायदा १९५६, हिंदू दत्तक आणि पालनपोषण कायदा १९५६, विशेष विवाह कायदा १९५६ ह. कायद्याच्या रूपात पास करण्यात आले.

भारताचे संविधान : भारतीय स्वातंत्र्य लढायाला समांतर अशी सामाजिक समतेची लढाई हा बाबासाहेबांच्या कतृत्वाचा महत्वाचा भाग आहे. पुढे १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या चौकटीत राहून अस्युश्यांचा प्रश्न सोडविण्याची नवी जबाबदारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे आली. ते नेहरू मंत्रीनंदितात पहिले कायदेनवी होते. २९ ऑगस्ट १९४७ ला संविधान मसुदा समितीच्या अध्यक्ष पदावर त्याची निवड करण्यात आली. भारतीय संविधानाची रचना करताना त्यानी संविधानात नागरीकांना आर्थिक न्याय प्रदान करणे हे शासनाचे कर्तव्य उरविले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेत सामाजिक, राजकीय स्वातंत्र्य, बंधुभाव आणि सर्वांना समान सधी ठेवली. भारतीय संविधान म्हणजे आदर्श समाजाचा धर्मनव होय. भारतीय समाजात मूलगांनी परिवर्तन घडून यावे, हा समाज विज्ञान निष्ठ, इच्छावारी आणि करूणावारी व्हावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ठामपणे बाट डॉ. त्यामुळे त्यांनी देशाला प्रबळ व सक्षम अशी राज्यघटना दिली. या राज्य घटनेवरच संपूर्ण देश चालत आहे.

धर्मातर : प्रारंभी मासूनच अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जे अनुभव आले होते त्यामुळे हिंदू धर्मात अस्पृश्यांना माणुसांकीचे अधिकार मिळाणार नाहीत असे जागन्वू लागले होते. अस्पृश्यांना मनुष्यपण मिळविण्यासाठी धर्मातर अपरिहार्य आहे याची जाणीच झाली होती म्हणून २३ ऑक्टोबर १९५६ रोजी पूर्ण केली. नागपूर येथील ऐतिहासिक समारभात आपल्या असंख्य अनुयायासह बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे हे धर्मातर म्हणजे त्यांनी जोपासलेल्या आदर्श समाज स्वनेच्या कल्पनेच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले पाऊलच होते. अस्पृश्यांना माणुसपण मिळवून देण्यासाठी त्यांनी हा ऐतिहासिक निर्णय घेतला होता.

निष्ठर्ण : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची सामाजिक चळवळ म्हणजे भारताच्या सर्वकरण प्रगतीच्या दृष्टीने केलेले प्रयत्न आहेत. त्यांनी देशातील प्रत्येक व्यक्तिमत्वाला न्याय मिळवून देवून खाल्या अर्थात सक्षम लोकशाही कशी रूजेल यासाठी सतत प्रयत्नशील राहीले. आंबेडकराची सामाजिक चळवळ ही केवळ अस्पृश्यता निवारण्यासाठीच उपयुक्त नव्हती तर ती संपूर्ण चळवळ समर्त भारतवासीयांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक होती. त्याच्या विचारात सर्व स्तरावरील शोषीत, अकीत जनेतेच्या सर्वप्रकारच्या समस्या सोडविण्याचे सैद्धांतिक व क्रियाशील मार्ग सापडतात. भारतातील सर्व महत्वाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक तसेच राजकीय संकल्पना व संस्था यांचे चिकित्सक अध्ययन व अन्वेषण करून सर्वांयांनी समर्थ भारतीय समाजिनिर्मीतीच्या कार्यात त्यांचे योगदान महान आहे.

संदर्भ :

१. घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर— किशोर गायकवाड.
२. डॉ. बी. आर. अम्बेडकर का नैतिक दर्शन— डॉ. डी.आर. जाटव.
३. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर— प्रभाकर दिघे.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार— शंकरराव खरात, हंदामणी साहित्य प्रकाशन, मुणे.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सामाजिक व राजकीय चळवळी— श्री कृष्ण मेणसे, सहावी आवृत्ती २००९.
६. आंबेडकर संस्कृती— डॉ. यशवंत मनोहर.
७. महामानव डॉ. भिमराव रानजी आंबेडकर— डॉ. ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड, राजवरा.
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर— भालचंद फडके.
९. आंबेडकरी चळवळ— य. वि. फडके.

पा. डॉ. पद्मा वारगे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, पी.डब्ल्यू.एस. महाविद्यालय नागपूर

प्रचलीत शिक्षणपद्धती व डॉ. आंबेडकराचा शैक्षणिक दृष्टीकोण

रत्नपाल एम. डोहणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सविधानाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व सामाजिक न्याय या तत्त्वावर आधारीत नवसमाज निर्माण करण्याचे घेय बाळगले. भारताचे भावी नागरीक व राष्ट्रविकासाला लागणारे कुशल मनुष्यबळ घडविण्याच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यानंतर अनेक शैक्षणिक आयोग राबविण्यात आले या आयोगाने देशात उत्तम नागरीक निर्माण करण्याचे उद्दीप्त उरविण्यात आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व काळात शैक्षणिक व सामाजिक दृष्टीने अत्यंत मागासलेला असल्यामुळे भारताची शैक्षणिक दृष्टीकोणातून प्रगती झाली नाही. १९३७ मध्ये मुलोदोहोरी शिक्षण व्यवस्था ;ठेपव म्हकनवजपवदद्व करण्यात आली. शिक्षणाचा प्रकाश सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचावा या दृष्टीकोणातून सार्ज समिती १९४४ ला शैक्षणिक धोरणाची आखणी ब उपाययोजना करण्यात आली. १९५२ मध्ये मुदलीयार माध्यमीक शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. स्वतंत्र भारतातील पहिलेच शैक्षणिक धोरण लोकशाहीला पुरक व धर्मनिरपेक्ष दृष्टीकोणातून देशाच्या विकासात अडथळा निर्माण न होता योग्य व जबाबदार नागरीक निर्माण करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करावे व गुणवत्तेच्या दृष्टीने माध्यमीक शिक्षणाला फार अर्थ प्राप्त होते. त्यानंतर राधाकृष्णण आयोग १९४४ ला आहे. १९६४-१९६६ कोटारी आयोग मध्ये शैक्षणिक धोरणात आमुलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी ब शैक्षणिक पुर्वरचनेचा सदर्भात महत्वाचे पाऊल उचलले. १९८५-१९८६ ला नविन शैक्षणिक धोरण जाहीर करून एक कृती कार्यक्रम घोषीत केला. आजचे शिक्षण हे उद्याच्या काळाची गुंतवणूक ठरावी. दुर्बल घटकांना समानतेकडे नेणारी व सर्वाना समान संघी प्राप्त व्हावी हा त्यामागचा उद्देश होता. या व्यतीरिक अनौपचारीक शिक्षण, नवोदय विद्यालये, ग्रामीण भागातील शिक्षण, शिक्षणक्षेत्रात आतरराष्ट्रीय घडामोही ह संदर्भात काळानुसार शिक्षणव्यवस्थेत बदल घडवून आणला.

शिक्षणाचे खाजगीकरण व व्यावसायीकरण : नवे शैक्षणिक धोरणानंतर व्यावसायिक शिक्षणावर भर देण्यात आला. आर्थिक रचनेत मुलगानी बदल न केल्यामुळे बेरोजगारांची संख्या वाढत गेली. प्रशिक्षीत व व्यावसायीक कुशल बेरोजगारांची भर पडली. व्यावसायीक शिक्षणाने विद्यार्थ्यांला स्वयंवरीजगार करता येते. सार्वजनीक व खाजगी उत्पादन क्षेत्रात वाढ करण्यात आली. याचा परिणाम तात्रीक शिक्षणावर झाला. मुल्यशिक्षणावर भर न देता शिक्षणाचे व्यावसायीकरण करण्यात आले.

शिक्षणाचे खाजगीकरण नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार उच्च शिक्षणाचा विस्तार खाजगी उद्योगांधंदयाच्या पुढाकाराने झावा, खाजगीकरणामुळे बहुसंख्य शाळा शासन स्थापीत असल्यामुळे पालकांच्या आपल्या मुलगांना इंग्रजी माध्यमाकडे पाठविण्याचा कल वाढला. शासकीय जिल्हा परिषद शाळांची अत्यंत वाईट स्थिती होत गेली. अशाप्रकारे नव्या शैक्षणिक धोरणाने शिक्षणाचा खाजगीकरणाचा पुरस्कार म्हणजे सरकाराचा भांडवलदारी हितसंबंधाचा पुरस्कार करण्याचा आर्थिक धोरणाची ती शैक्षणिक वाजु आहे.

स्त्री शिक्षण : भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्री ही देखील मागासवर्गीय जाती—जमातीप्रमाणे विषमतेची बळी आहे. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी बनविणे व पारंपारिक दृष्टीकोण बदलण्यावर भर दिला. नव्या शैक्षणिक धोरणाने स्त्रीयांमधील निरक्षरतेचे प्रमाण फार भायांक आहे. भारताची लोकसंख्या १२० कोटी घोड्याली असतांना एकुण लोकसंख्येच्या ५०: असलेल्या स्त्रियांना भारतीय समाजात समान दर्जा प्रदान करण्यात प्रवलीत शिक्षणपद्धती अपयशी ठरली आहे.

अनुसूचीत जाती—जमातीचे शिक्षण : हंटर आयोगापासून तर नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणापर्यंत अनुसूचीत जाती—जमातीच्या शैक्षणिक प्रश्नाना विशेष प्राधान्य दिले. त्याच्यासाठी खास उपक्रम सुरु करणे आवश्यक आहे. दलीताच्या शिक्षणाला उच्चवर्णांयांवर अवलूबून राहणे म्हणजे दलिताना शिक्षणापासून वंचीत ठेवणे होय. या व्यवस्थेने दलीतांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला असल्याने या हत्थागतीत वर्गाने द्विटिशा नोकरशाहीची जाग घेतली. तर हा वर्गांनी दलीतांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारेल. या धोरणाने दलित मुलांचे शिक्षणातील गळतीचे प्रचंड प्रमाण लळात घेऊन आपला कृतीकार्यक्रमामध्ये त्याच्या शिक्षणासंदर्भात उपाययोजना सुचिविल्या असल्या तरी त्यांची अंमलबाबणी मिट झाली नाही.

डॉ. आंबेडकर म्हणातात की, शिक्षण सामाजीक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे. स्थावी शैक्षणिक पद्धती सामाजिकवादी असून तिला रुद्धीवादाच्या मर्यादा आहेत. म्हणुनच लोकशाही समाजवादाचे उद्दीप्त गाठाव्याचे असेल तर शिक्षणात आमुलाग्र परिवर्तन आणले पाहीजे. परंतु शिक्षणात आमुलाग्र परिवर्तन करण्यापूर्वीच शिक्षणाच्या क्षेत्रात वाढ करणे म्हणजे प्रस्थापीत वर्गांचे शिक्षण विस्थापीत वर्गाणाही थोडे बहुत कमी दर्जाचे शिक्षण देण्याचा कार्यक्रम भांडवलवादी वर्गाच्या कल्याणकारी योजनेचा एक भाग ठरतो. त्यासाठी समानतेसाठी शिक्षण हे काळीकारक पाऊल आहे.

ज्या देशातील बहुजन समाज निरंतर आहे अशा देशाचा जीवन कलहात टिकाव लागावयाचा नाही. चांगले जीवन जगण्याकरिता लोकांना सक्षम शिक्षण मिळावे असा त्याचा आग्रह दिसतो. किंतु वर्गांपासून शासन या विषयाकडे गांभिर्याने पाहायला तयार नाही. उलट प्रस्थापीत वर्ग लोकांकरीता खाजगीकरणाद्वारे सोयी उपलब्ध करून देऊन असमानतेचा पुरस्कार करीत आहे. सामाजीक विषमता नष्ट करण्याकरीता संवैधानिक नितीचे काटेकोर पालन होणे आवश्यक आहे. जाहीरातबाजीने फारसे काही उत्पन्न होणार नाही.

राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्याकरीता राष्ट्रीय अनुशासनाची आवश्यकता असते. अनुशासनाची आवश्यकता आहे. भारतीय माणसात त्याची उनीच असण्याचे कारण जातीव्यवस्थेत विभागलेला वर्णाश्रम धर्म होय. म्हणुनच ब्रह्मा स्तरापासून ही शिक्षा खालच्या स्तरापर्यंत झीरपली तर अतिशय प्रभावीपणे अमलात आणता येते. म्हणुनच डॉ. आबेडकर म्हणतात की, ज्याप्रमाणे पडीत जमीनीस खात वगैरे घालुन तिची मशागत करावी असेच मनुष्याच्या बुद्धीचे आहे. म्हणजे जसा संस्कार होतो तशी तीची योग्यता असते. बुद्धीप्रमाणेच मनुष्याच्या अंतरणालाही संस्कार आवश्यकता आहे आणि हा जो संस्कार करावयाचा त्यालाच खरे शिक्षण म्हणतात.

घटनेची कलम ४५ नुसार वयाच्या १४ वर्षापर्यंत मुलाना मोफत आणि सक्रीये शिक्षण दिले पाहीजे तसेच दुर्बल घटकाचाही जेव्हा संवैधानिक मूल्ये राबविण्याचा कार्यक्रम जाहीर होतो. तेव्हा त्याच अपव्यय होतांना विस्तो. भारताचा शिक्षणावरील खर्च अन्य देशाच्या तुलनेत फारच की आहे. शिक्षणावर अनुदानाच्या माध्यमाने होणारा अपव्यय दाढता येण्यासारखा आहे. जे पालक शिक्षणावर खर्च करू शकतात त्यांना सरस्करण फी माफी देण्याचे काही कारण दिसत नाही. वास्तविकता आर्थी निकष लावून गरजु मुलांनाच मोफत शिक्षण हे धोरण जाहीर केले असते तर सरकारचा बराच खर्च वचला असतो.

भारतीय शिक्षण पद्धतीचे अपयश : भारतीय शिक्षण पद्धती ही भारतीय जनतेचे शैक्षणिक प्रश्न सोडविण्यात अपयशी ठरली आहे. डॉ. आबेडकरांच्या मते अस्पृश्याच्या आर्थीक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी पुस्तकी शिक्षणापेक्षा तंत्रशिक्षणाची अधिक गरज आहे. अशा ज्ञानाचा प्रसार बुजन बर्गात फारसा झालेला नाही. कारण तंत्रशिक्षण हे महागडे झालेले आहे. साक्षरता अभीयान कार्यक्रम, मुक्त विद्यापीठ, कार्यानुभव ह. कार्यक्रम सरकार हाती घेऊनही फारसे साध्य झाले नाही. सध्या गुणवत्ता लेखी परिक्षेतील गुणावर आधारलेली आहे. खरे तर शिक्षण विविध स्तरावर चालले असुन त्याच्यात समानता अजीबात नाही. त्याकरीता परिक्षा पद्धतीत अमुलाग्र परिवर्तन आणने आवश्यक आहे.

भारतीय संविधानीक मुल्यांमध्ये जुनी समाज व्यवस्था बदलवून त्या जागी सामाजीक अभिसरणाला योग्य अशा समाजवादी समाज रचना स्थापन करण्यात आहे. त्यात जुनी मूल्य बाद उरविता आली नाही तर नविन मूल्यांचे बिजारोपन करता येणार नाही. म्हणजे समाजाचे आधुनिकीकरण करावयाचे त्यासाठी तरुणांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीचा विकास झाला पाहीजे. जुन्या रुद्धी आणि सांस्कृतीक मूल्ये इतिहासाच्या सशोधनाचे विषय आहेत. जीर्ण, रुढी परफेरला सहज त्यागण्याची वृत्ती जनमाणसात रुजविण्याचे राष्ट्रीय कार्य शैक्षणिक धोरणातून राबविता आले पाहीजे.

डॉ. आबेडकरांनी अपेक्षीत शिक्षणातील ध्येय : समाज उन्नती, ज्ञानप्राप्ती, शील संवर्धन, शारीरीक व मानसीक विकास, औद्योगीक विकास, सांस्कृती संवर्धन ह. प्रकारचा बदल डॉ. आबेडकरांनी शैक्षणिक संवर्धनातून केला जावा म्हणून प्रचलीत शिक्षणपद्धतीतील तत्वज्ञानाचे मुल्यमापन केल्यास त्यांना अपेक्षीत असलेली ध्येय, उद्दीप्ते व वैशिष्टे सांगता येतील. शिक्षण हे समाजातील अगदी खालच्या बर्गाला मिळायला पाहीजे. पदलीतांच्या सर्व प्रकारच्या सामाजीक दुरुण्यावर शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे. असे डॉ. आबेडकर म्हणतात. समाज एखादया माणसाच्या हातात तलबार आहे तो ह्या तलबारीने एखादयाचा खूनही करील किंवा एखादयाचा बचाबही करील ज्ञानाचेही तसेच आहे. तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व ही लोशाहीची मूल्ये समाजात रूजवून पारपारीक रहाटगाडग्यात हातपाय बाधून ठेवलेल्या भारतीय संस्कृतीची मुक्तता करावी. समाजाला घडविण्याचे व वाढविण्याचे क्रातीकार्य करावे असे झाले तरच भारताला डत्कर्ष प्राप्तीसाठी वाटचाल करता येईल.

थोडक्यात भारतीय शिक्षण पद्धती ही भारतीय जनतेचे प्रश्न सोडविण्यात अपयशी ठरली आहे. सर्वांसाठी शिक्षण ह्या ध्येयापासून या शिक्षण पद्धतीची फारकत होऊन शिक्षण हे मुठभर उच्चवर्णीय जातीनवादी, त्रिमत भांडवलदारांच्या हीताकरीता राबविण्यात येत आहे. स्वार्थी, भृष्ट, सत्तालोलुप राजकारणी लोकांनी शिक्षणाचा व्यापार चालविला आहे. आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी शिक्षणावर आलेली आहे. तेव्हा शिक्षणपद्धतीत अधिकांशीक लोकाभिमुख होण्याची गरज आहे.

तसेच प्रचलीत शिक्षणपद्धतीने उदात जीवनमुल्यांशी फारकत घेतल्यामुळे शिक्षण म्हणजे ज्ञान संपादन करणे नसून ते एक पोट भरण्याचे साधन ठरले आहे. शिक्षणाकडे पाहण्याचा हा संकुचीत दृष्टीकोन बदलला पाहीजे. शिक्षण क्षेत्रावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या मुठभर लोकाची मवतेदारी काढून घेतली पाहीजे. डॉ. आबेडकर हे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतीही भावी भारताच्या शिक्षणाचा वेद घेणारे शिक्षणातज नात्याने स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात बावरतांना दिसतात प्रचलीत शिक्षणात असलेले दोष आणि डॉ. आबेडकरांनी मांडलेले विचार आजच्या काळातही लागू पडतात. त्याकाळी त्यांची दिलेले सावधतेचे इशारे आजही आपल्याला सावध करतात त्यातून त्यांची दुरदृष्टी विसून येते.

संदर्भ :—

१. भारत सरकार, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण—१९८६, मनुष्य बळ विकास मत्रालय, भारत सरकार (शिक्षण विभाग), दिल्ली (१९८६)
२. डॉ. आबेडकर बी.आर, देविदास घोडेस्वार (अनुबाद) 'दलितांचे शिक्षण' समता प्रकाशन नागपूर, (१९९७)

३. अग्रवाल जे.सी. 'राष्ट्रीय शिक्षा निती', प्रभात प्रकाशन दिल्ली ६, प्रथम संस्करण (१९९४)
४. डॉ. अमिताभ, 'भारतीय शिक्षणपद्धती एक अभिशाप', साकेत प्रकाशन औरगाबाद (१९९४)
५. आकोलकर ग.वी., 'शैक्षणिक तत्वज्ञानाची रूपरेखा', श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे (१९८८)
६. कल्यानकर बा.ह., 'डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन, (डॉ. अंबेडकर गौरव ग्रंथ १९९३)', प्रकाशक महाराष्ट्र शासन प्रथम आवृत्ती (१९९३)
७. गंगावने ल. वी., डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर शैक्षणिक विचार, प्रका. सौ. नवीनी गवळी, कोल्हापुर (१९९१)
८. चाघमरे डॉ. जनर्थन, 'आजचे शिक्षण, स्वप्न आणि वास्तव', प्रकाशन, सुरेश एजन्सी, पुणे प्रथम आवृत्ती (१९९३)
९. Dr. Babasaheb Ambedkar, 'Writing and Speeches', Education Department Govt. of Maharashtra, Vol.2 (1982)
10. Education Commission, Education & National Development Report of the Education Commission, 1964-66, Ministry of Education, New Delhi, Reprint (1970), Vol. 1 & 2
11. Dr. Behara K. Sanjay, 'Database On Scheduled cast Literacy In India', Published by Indian Social Institute, New Delhi (1999)

रत्नपाल एम. डोहणे

प्राध्यापक, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, त.जि. भंडारा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय संविधाना अंतर्गत वृद्धांचे मुलभूत अधिकार प्रियंका केवलदास अंवादे

मुलभूत हक्क हे आजच्या दिवसापर्यंत वादग्रस्त झाले आहेत. मुलभूत हक्क हा मुलभूत असून, व्यक्तीला दिलेले मुलभूत स्वतंत्र आहे. मुलभूत हक्काद्वारे स्वातंत्र्य बहाल केलेले असले तरी ते निरक्षण नाही तर ते न्याय चौकशी योग्य याचा अर्थ न्यायिक दृष्ट्या अंमलबजावणी योग्य आहे ते कायदेशीर हक्कांपेक्षा वेगळे आहे. कायदेशीर हक्क हे सर्वसाधारण कायद्यांद्वारे संरक्षित केले जाऊ शकातात व अमलात आणले जाऊ शकातात. तर याडलट मुलभूत हक्क हे, संविधानाद्वारे संरक्षित केलेले आहे व बहाल केलेले आहे या मुलभूत हक्कांच्ये सर्व सामान्यापासून, लहान, मोठ्या पासुन, स्त्री, पुरुषांपासून, जात, वर्ग, धर्म, लिंग, वंश परंपरे पासुन सर्वच मुलभूत हक्कांच्ये सर्वांना समान संभी डॉ. बाबासोहब आंबेडकरानी भारतवासीया करीता निर्माण केलेला हा भारतीय संविधान आहे. मात्र त्याचा सदुपयोग होताना आढळतो.

१९७८ च्या ४४ व्या घटना दुरुस्तीपुर्वी, मालमत्तेचा हक्क हा अनुच्छेद ३१ खालील एक मुलभूत हक्क होता, परंतु ते आता अनुच्छेद ३०० के अन्यथे कायदेशीर व घटनात्मक हक्क झाला आहे. संयुक्त राष्ट्राने अशी १८ तत्वे ही वृद्धांच्या पाच हक्कावर आधारलेली आहेत. वृद्धांचे पाच हक्क हे स्वातंत्र्य, सहभाग, शुश्रुषा, स्वयंपुर्ती, सम्मान आहेत. उर्वरित आयुष्याचा वर्णनाच्ये जीवन समाविष्ठ करण्याच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्राने १६ डिसेंबर १९९१ रोजी सर्वसाधारण संभेद्या ४६/११ हया ठरावानुसार हया तत्वांचा पुरस्कार केला आहे. वृद्धांचे ५ मुलभूत हक्क खालीलप्रमाणे.

अ) स्वातंत्र्य :— स्वातंत्र्य हक्कातील तत्वे : वृद्धांना पुरेसे अन्न, पाणी, निवारा, वस्त्र आणि बैद्यकीय सुविधा हया आर्थिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आधारातुन आणि स्वयं सहाय्य तरतुदीमधुन मिळाल्या पाहिजेत. वृद्धांना काम करण्याची संभी मिळावी किंवा इतर आर्थिक प्राप्तीच्या संभी मिळाव्यात. वृद्धांना श्रम कार्यातुन, श्रम रोजगारातुन केव्हा आणि कोणत्या गतीने बाहेर पडावे हे ठरविण्यासाठी सहभाग शक्य करावा. वृद्धांना योग्य त्या शैक्षणिक आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्रवेश असावा. वृद्धांना त्यांच्या वैकितक आवडीनुसार आणि बदलणाऱ्या कुबीलुसार सुरक्षित व अनुकूल वातावरण राहणे शक्य व्हावे.

ब) सहभाग — सहभाग हक्कातील तत्वे : वृद्धांनी समाजात एकत्रितपणे राहावे, कल्याणकारी जीवनाकडे सुखी जीवनाकडे नेणारी धोरणे निश्चित करण्यात व ती अमलात आपण्यात सहभागी व्हावे. तरुण पिढीस स्वतःचे ज्ञान आणि कौशलपै वाढुन द्यावीत. वृद्धांना समाजसेवा करण्यासाठी त्यांना सोध व विकासाची संभी उपलब्ध करून द्यावी, म्हणजे त्यांना स्वतःच्या कुवटीप्रमाणे व आवडीनुसार स्वयंसेवक म्हणुन सेवा करणे शक्य झाले पाहिजे. वृद्धांची चलवळ किंवा सघटना बांधणे शक्य झाले पाहिजे.

क) शुश्रुषा — शुश्रुषा हक्कातील तत्वे : वृद्धांना आपापल्या समाजाच्या सास्कृतिक मुल्य प्रणाली नुसार कौटुंबिक आणि सामाजिक सेवावे तसेच सुरक्षिततेचे फायदे मिळाले पाहिजे. वृद्धांना किमान शारिरिक, मानसिक व भावनिक सुरक्षित निळविण्यासाठी किंवा राखण्यासाठी आणि आजारी पडण्याभाई फायदे किंवा आजारावर प्रतिबंध करण्यासाठी आरोग्य सेवेचा लाभ मिळायला पाहिजे. वृद्धांना त्यांची स्वायत्ता, संरक्षण आणि काळजी घेण्याच्या बाढीसाठी सामाजिक व कायद्याच्या सेवा मिळायला पाहिजेत. वृद्धांना परोपकारांची आणि सुरक्षित वातावरणात सुरक्षा पुनर्वर्सन आणि सामाजिक व मानसिक प्रोत्साहन देणाऱ्या संस्थात्मक सेवांचे योग्य स्तर वापरता आले पाहिजे. वृद्धांना त्यांच्या मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे त्या वेळेस ते कुठेही राहुन आश्रय सेवा किंवा उपचार घेत असो, त्यांच्या प्रतिष्ठा शक्ता, गरजा व एकांत याकडे लक्ष दिले जाईल तसेच त्यांना त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा ठरविण्याचा हक्क असेल.

द) स्वयंपुर्ती — स्वयंपुर्ती हक्कातील तत्वे : वृद्धांना त्यांच्या अंगभूत गुणांच्या पुर्ण विकासासाठी संभीच्या पाठलाग करणे शक्य झाले पाहिजे वृद्धांना समाजाच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक आणि कर्मणूकीच्या साधनांची सोय असली पाहिजे

ह) सन्मान — सन्मान हक्कातील तत्वे : वृद्धांना सुशील्य आणि कायद्यापासून आणि शारिरिक किंवा मानसिक छळा पासून स्वतंत्र तसेच प्रतिष्ठेने आणि सुरक्षित राहता यावे. वृद्धांना वय, लिंग, जात, पात, पारश्वभूमिक, अपंगत्व किंवा तत्सम दर्जाशिवाय आणि त्यांच्या आर्थिक दर्जाशिवाय स्वतंत्र्य मुल्य देऊन सन्मानाने बागावयाला पाहिजे. अनुच्छेद ५१ के मध्ये मुलभूत कर्तव्ये दिलेली आहेत. सन १९७६ मध्ये संविधानाच्या ४२ व्या घटना दुरुस्ती द्वारे भाग — चार क समाविष्ट करून त्याद्वारे ही तरतुद लागु करण्यात आली ही कर्तव्ये प्राधिलेखाद्वारे अमलात आणता येऊ शकत नाहीत. ती घटनात्मक पद्धतीने अमलात आणता येतात. सर्व प्रकाराच्या भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बधुभाव वाढीच लावणे, महिलाच्या प्रतिष्ठाकमी करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे. जन्म दिलेल्या मात्या पित्या वृद्धांची देऊरेख पालणपोषण करणे, मुलांचे परम कर्तव्य आहे असे न केल्यास वृद्ध मात्या पित्यांना आर्थिक उदरनिवार्द्धा करिता धन प्राप्तीचा खाटला न्यायालयाद्वारे प्राप्त करून घेता येतो. परंतु वास्तविक पाहता २०१५ च्या ज्येष्ठ नागरिकांच्या सोहळ्यात अॅड. जाधव यांनी सांगितले कि, लोकांच्या लाजीपाई कुणीही स्वतःच्या जन्म दिलेल्या मुलांबर खटला न घालता हलाखीचे जीवन जगणेच सोईचे समजून जीवन जगतात. मुंबई मध्ये केवळ एकच केस आली ज्याची मुले फरिनला जॉब करतात आणि त्याच्या कडून आर्थिक मदत मिळावयास वृद्ध मातापिता यांनी धडपड केली. परंतु आजही मिडल क्लास फॉमीली मध्ये वयस्क व्यक्तित अशी कामगिरी उचलत नाही. अनुच्छेद ३२ मध्ये मुलभूत हक्कांची

अमलवजावणी करण्यासाठी काही विशेष उपाययोजना करण्यात आलेली आहे.

मानवी अधिकारांची घोषणा संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे १० डिसेंबर १९४८ ला केल्या गेली. ज्या अंतर्गत नागरिकांचे पाच मुलभूत हक्ककांना संरक्षण देण्याचे दायित्व सरकाराला मानले गेले होते. त्यात (भोजन) जेवनाचा हक्क, (वस्त्र) कपड्यांचा हक्क, (निवास) राहण्याचा हक्क, (चिकित्सा) अर्थात आरोग्या विषयीचा हक्क आणि शिक्षणाचा अधिकार मानल्या गेलेला होता.

भारतीय संस्कृती नुसार धर्माचे वर्गीकरण दोन शिष्यर्थी मध्ये केल्या गेले. पहिला आहे साधारण अर्थात नित्य धर्म अर्थात नैतिक वैशिक मुल्य आणि दुसरा आहे विशिष्ठ धर्म अर्थात विशेष नैतिक मुल्य हया विशेष नैतिक धर्माचे उदा. वर्ण, धर्म, आत्मधर्म, गुणधर्म, नैमित्तिक धर्म, आणाद धर्म आणि युगधर्म साधारण धर्मात सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, दमन, क्षमा, माता – पिता आणि बृद्धांकरिता आदरशील मधुरवचन अतिथि सेवा हृत्यादीचा सनावेश केल्या गेलेला आहे. धर्मांचे अर्थच हे आहे की धारण करणे आत्मसात करणे आपल्या कर्तव्याचे निर्वहन करणे.

आपल्या भारतीय संस्कृती मध्ये प्राचीन काळापासुनच “वसुधैव कुटुंबकम्” चा जीवन दर्शन(शिर्ष) उच्च स्थानावर असतो. भारतीय संस्कृतीतील प्राचीनतम ग्रंथ ऋग्वेद मध्ये इंद्र देवता आणि सर्व जनसमुदाया करिता जेवनाचा समृद्धिकरिता प्रार्थना केल्या गेली आहे. “अर्थवेद मे इंद्र” तथा “ऋहस्यति” पासून उचित निवास स्थानाच्या मार्गदर्शन प्राप्ती करण्या हेतु निवेदन केल्या गेले होते. ऋग्वेदाचा ऋचांचो मध्ये राजांचे कर्तव्य मानल्या गेले की तो राजा आपल्या प्रजा करिता आहार वस्त्र निवास आणि रूग्णालयाची सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि राजांचे शिक्षेच्या प्रसाराकरिता निवेदन ही केल्या गेले होते. ही सर्व कामे लोकतंत्राच्या राज्याद्वारे अपेक्षित केल्या जाते.

भारत सरकाद्वारे जनसेवा अंतर्गत बृद्धांकरिता विशेष सुविधा प्रदान केल्या गेली आहे हे बृद्धांच्या आरक्षण मानवी हक्कांच्या परिणाम स्वरूप प्राप्त केल्या गेले आहे. वाहतुकीच्या सेवा अंतर्गत ५० टक्के किंवा त्यापेक्षा ही अधिक सवलती दिल्या गेली. फ्लेटफॉर्म वर पौहचविषयाची सुविधा, रेल्वे मध्ये खालील बर्थर्ची सुविधा जे कि विशेष स्वरूपात राखीव ठेवण्यात येते.

बृद्धांचे वास्तव्य अधिकार ज्या बाहेली जागेपासुन जोडले असतो तो म्हणजे रूग्णालय अत्यंत निष्काळजीनपणा आणि अन्यायाची काही विशेष घटना पुढील प्रमाणे आहे. एक बृद्ध महिला जी रूग्णालयामध्ये भर्ती होती. त्याचे आरोग्य अत्यंत नाजुक अवस्थेतील होते. परंतु रूग्णालयातील व्यक्तिने अशया बृद्ध महिलेची काळजी रूग्णालयात न करता घरी परतवून ठिले कि तिची काळजी घरीच करावी शेवटी आरोग्याशी कंटाळून एका वकीलाद्वारे गुन्हा दाखाल करण्यात आला कि मानव अधिकाराच्या आधारावर अशे बृद्ध महिलोना रूग्णालयातुन बरे करण्यापेक्षा त्याच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन घरी जाण्यास विवश करून रूग्णालयामुळे त्याच्या शासिरिक आरोग्य आणि मानसिक आरोग्यावर विपरित परिणाम झाले आणि निर्णय बृद्ध महिलांच्या पक्षाद्वारे घेण्यात आले.

एक दुसरे उदा. अशी बृद्ध महिला ज्याना बृद्धांवस्थेमुळे दृष्टी नाहीशी झालेली असून काहीही डोळ्यास दिसत नाही. रूग्णालयातील नर्स आणि अन्य कर्मचारीही अशया बृद्धांची काळजी न घेता त्यांना जेवण खावनाचीही सोय न करून देता ताट तसेच सोडुन निघुन जातात आणि अशया अंधवृद्ध महिलोना त्याविषयाची पुर्व कल्पनाही दिली जात नक्ती. हदूद तर त्यावेळेस झाली जेढा बृद्ध महिलेनी कमोड मांगितली आणि नर्स नेही पैडचा वापर करण्यास सांगितले. नर्सचे कार्य हे रूग्णालयातील रूग्णांची सेवा सुश्रुता करणे परम कर्तव्य असते. परंतु अशया नर्समुळे बृद्धांचे भावना दुखावल्या जातात.

८९ वर्षीय बृद्ध खोकल्यानी ऐवढी त्रासुन गेली आणि त्या रोगावर डॉक्टरांनी त्यांना खोकल्यापासुन वाचविण्या ऐवजी त्याच्या त्रासाला अधिक तिव स्वरूप भारण करणा अशा ओऱ्योपचार केल्यास आठ दहा दिवसातच ती बृद्ध महिलांचा मृत्यु होऊन जातो. अशया प्रकारच्या अमानवीय व्यवहारांना लक्षात घेता स्वास्थ्य आणि सामाजिक देखरेख नियम २००८ च्या कायद्यानुसार खाजगी आणि ईच्छिक संघटनाद्वारे बृद्धांच्या राहण्या जागे कठोर कायद्याचे नियम तयार केले गेले. मानवधिकाराद्वारे खवतःच्या पाल्यांची काळजी घेण्यास मुलांना बढिलांच्या प्रती कर्तव्य दोन प्रकारे केल्या गेले. एक आहे नैतिक कर्तव्य आणि दुसरा आहे कायद्याद्वारे कर्तव्य यातील नैतिक कर्तव्य ऐच्छिक कर्तव्य आहे तर कायद्यातील कर्तव्य अनैच्छिक कर्तव्य असल्याचे म्हटले गेले.

भारतीय आचार सहितेच्या धारा १२५ मध्ये हे स्पष्ट पाणे उल्लेख करेल की, जन्म देत्या आई बडीलाची देखरेख ठेवणे मुलांने परम कर्तव्य आहे. जर मुलांगा आपल्या कर्तव्याकांक्षे दुर्संक्षीकृत असेल तर आई – बडील आपल्या जीवनातील उदर निर्वाहाकरीता धनप्राप्तीचा खटला न्यायालयाद्वारे प्राप्त करून घेऊ शकतो.

एवढेच नसुन अशया बृद्धांना ज्यांना आपल्याच स्वतःच्या घरी संपुर्ण स्वतत्र अधिकार नसतो, त्यांना घरातील कामकाजात सम्मिलित करून घेत नाही. केवळ एकाच खोलीत एकाच पंलग खाटेवर किंवा सोफ्यावर टाकून देतात, घरातुन काढून टाकण्याची धमकी नेही देने, बृद्धांशी मध्ये सोडुन देणे, अशया प्रकारचे दुव्यवहार ज्यातुन बृद्धांच्या भावना मानसन्मान दिल्या जात नाही. पायाखाली दाखुन ठेवल्या जाते हृत्यादी स्वरूपातील तुच्छविहार करिता माता पित्यांना पूर्णपणे हक्क असतो, परंतु सर्व बृद्धांना या विषयी जनजागृतीच नसते. आपल्याचे घरात कुटुंबातील बृद्ध अशया समस्या तानाव आणि दुर्खात तोड दयावे लागते. त्यांचे मुळ कारण पारंपारिक, मनौवैज्ञानिक आणि आर्थिक या मुळ स्वरूपातील करणास्तवच बृद्धांना समस्यांना घेऊन जीवन जगावे लागत असते.

मानसशास्त्रीय दृष्टीकाणातुन लक्ष दिले असता प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्यांना खाली पाहण्याचा सदैव प्रयत्न करीत असतो. तो दुसऱ्यांना खवतःच्या दाताखाली ठेऊन त्यावर अनैतिक प्रकारचे नियंत्रणात डांबुन ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. “कभी सास तो कभी बहु”

अश्या असमायोजनात्मक कुटुंबामध्ये अशाति सदैव दर्बळत राहते. सुनेला जावुन मारण्याचा प्रयत्न सासुला घरावाहेर काढुन टाकले जाते ही बातमी सांवधान इंडिया सारख्या कार्यक्रमाद्वारे सर्वत्र पाहली जाऊ लागली आहे.

बदलत्या नैतिक मुत्यांना लक्षात घेता सुने सह मुलगा सुधा स्वार्थी होऊन निवड आपल्यापती आणि स्वतःच्या मुलांना कुटुंब म्हणुन आपल्या माता – पित्यांना महत्वहीन बनने ही सामान्य बाब झालेली आहे. दुरदर्शन वरील सुप्रसिद्ध चैनलवर प्रसारित सत्य घटनावर आधारित लाईफ ओफे, क्राईम पेट्रोल, सांवधान इंडिया आणि रेड कोड इत्यादी कार्यक्रमा अंतर्गत वृद्धांबरील सत्य घटना द्वारे वृद्धांच्या समस्या दशा, तुरंदशाना प्रत्यक्षात काल्पनिक कथेद्वारे सादर करून हृदयपूर्ण सर्व अनुभवल्या जाते, उदा. वृद्ध महिलेंची संपूर्ण जायदात स्वतःच्या नावावर काण्याच्या प्रयत्नात अपयश मिळाले तर शेवटी वृद्ध महिलेला गुंगीचे औषध देऊन मुलगा आणि सुनेने अंगढ्याचे चिन्ह कागदावरून घेऊन संपूर्ण घर, भन, संपत्ती, स्वतःच्या नावावर करून शेवटी स्वतःच्याच आईला घरून काढुन वृद्ध महिलेला बैधर केल्या जाते.

आर्थिक कागणा अंतर्गत दरिद्रांग गरिबी, बेरोजगारी आणि बेकारी इत्यादी कागणे सांगुन वृद्ध आहे वडीलांकडे दुर्लक्ष केल्या जाते आणि स्वतःची पत्ती, मुळ बाळ याच्या भरण, पोषण, शिक्षण, आरोग्य आणि अन्य सुख सुविधेच्या वस्तु करिता कलही करून पैशेश्याची जुळवणुक केल्या जाते. परंतु वृद्धांच्या गरजा, अपेक्षा याकडे दुर्लक्ष केल्या जाते. भारतीय परिषेध मध्ये संपूर्ण पृथ्वीला स्वतःचे घर मानणारे भारतीय आपल्याच घरातील स्वतःच्या मात्या पित्यांना ओळेस समझून त्याच्या कटकटीतुन दुर जाण्याचा प्रयत्न केल्या जाते. तेव्हा भारत देशावरील अनैतिकतेला अनुभवल्या जाऊ लागला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि भारतीय संविधानाच्या कार्बलियात वृद्धांना मानवी अधिकाराशी संबंधित जे काही प्रांतवधान दिल्या गेले. परंतु अश्या समस्यांचे सामान्यान कायदयातील कागदांवर कवचीतच पाहण्यात येते. बदलत्या नैतिक मुल्या द्वारे वृद्धांच्या समस्यांना याबविण्यास समाजात नैतिक संस्काराला परस्पर स्वतःच्या आवरणात आणण्यास प्रोत्साहित प्रसारित आणि प्रेरित करावयास हवे.

प्रत्येक वृद्ध कुटुंबा समक्ष “श्रवण कुमार ” द्वारे स्वतःच्या वृद्ध माता पित्यांची काळजी त्यांची इच्छा आकांक्षाना पुढे ठेऊन मर्यादा पुरुषोत्तमक रामाच्या आपल्या वडिलांच्या वचना/ शोब्दाकरिता चौदा वर्षांचे वनवसाच्या कष्टाला सहन करणे, वीर शिवाजी द्वारे आपल्या जीजामाताला ईश्वराप्रमाणे सन्मान देणे इत्यादी भारतीय संस्कृती मधील असे अनेक प्रसंग मुलांच्या मनात, हृदयात बुधीच्या आणि सरकाराकरिता महत्वपूर्ण भुमिका पार पाडता येऊ शकते. सोबतच शाळेत आणि महाविद्यालयात आपल्या नाना – नानी, दादा – दादी यांच्या प्रति रसेह, प्रेम, आदर जे करी होऊ लागले आहे अश्या आर्दश कथा गोष्टीना कार्यक्रमाद्वारे मुलांच्या हृदयाला स्पर्श करून भारतीय संस्कृतीला योग्य प्रकाशाच्या संस्काराचे जतन करून ठेवल्या जाऊ शकते, असे विशिष्ट उद्देशा ठेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय संविधानाची निर्निती सर्वसाधारणत: माणसाच्या ढीतावड केल्या गेली होती.

संदर्भ :

1. Behera Dr. Avimanyu Right to health: Indian Prespective Right to Healths Vol. 12 No. 2 Dec. 2009.
2. Dr. B.K. Swain Ageing through the ages: from past to present & future (Marathi & Hindi) attsans PublicationNagpur 2015 Page No. 2, 33, 84, 63, 90.
3. D. P Lalwani, Nw Trends of Protection of Human Rights in India. Protectin of Human Rights Vol.II 1 & 2 June & Dec. 2008.
4. Bhardwaj Ramdev, Indian Prepective of Human Values & Human Rights, “Theoretical foundations of Human Rights Vol.9, No.1 June 2006.
5. आर.आर.टिप्पणीस, भारताचे संविधान प्रश्न उत्तरे, भारतीय संविधानाचा संक्षिप्त गोषवारा, प्रकाशक मुकुंद प्रकाशन ठाणे, पान क्र. ७.१२ (२००८).
6. प्रदिप गायकवाड, भारताचे संविधान शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर, प्रकाशन प्रदिप गायकवाड, नागपुर १४ वी आवृत्ती १ जाने. २०१५.
7. डॉ. सोनू जेसवानी मानव अधिकार एवं बुजुर्गी की देखभाल Human Rights: Reality and Legality, Renuka Publisher, Renuka College Besa, Nagpur 2015.
8. The code of criminal Procedure 1973, Universal Law Publishing Co. Pt. Ltd., New Delhi 2014.

Priyanka Kewaldas. Ambade

(Research Scholar Ph.D. in Social work),
Dept. of Sociology, P.G. T.D. Campus Mahatma Phule Parisar, Amravati Road, Nagpur - 440033

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

पा. लखपती वा. गायकवाड

स्वातंत्र मिळून कित्येक वर्ष उल्टून गेली तरी या देशत माणूस माणसाला त्याच्या जातीशिवाय ओळखत नाही. म्हणून तर जाती निर्मलनाचा लळा आजपर्यंत संपलेला नाही. असावे म्हणावे लागत आहे. भारतीय समाज जिबनात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासू अनेक समस्यानी ग्रस्त कैलेले होते. भारतीय समाजव्यवस्थेचा अधुनिक पूर्वनिर्माण करता व भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशातील गरीब, कष्टकरी, शोतकरी, श्रमिक अशा अनेक समाजातील घटकांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी अहोरात्र परीक्रम केले. त्यांच्या परिश्रिमाचे फल आज भारतीय समाज व्यवस्था उपशोगीत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सर्व वित्तनाचे मध्यवर्ती केंद्रबिंदु समाज आहे. हे समजत होते. राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक हे सर्व विचार या संदर्भातच करतात. सर्व समाजात अर्थात जरठ असा हा हिंदू समाज आज अनेक वर्षांच्या परकीय आकर्षणमुळे हादरून गेला आहे. हिंदू समाजात ज्या मुर्खण्याच्या व घाणेरडया समजुती दृढमुल झाल्या आहेत. ज्याच्यामुळे हिंदू समाजात ज्या मुर्खण्याच्या व घाणेरडया समजुती दृढमुल झाल्या आहेत. ज्यामुळे हिंदू समाज विस्कळीत व तुर्कल बनलेल्या आहे. त्या समजुती व त्या अनुसरून असलेल्या चालीरीता याच्याकडे लक्ष घ्याऱ्याचे नाही. अणि भलत्याच गोटीकडे समाज जास्त लक्ष देत असतो. याप्रकारे हिंदू समाजाचे स्वश्रृंग डॉ. आंबेडकर स्पष्टपणे ओळखतात वर्ण व्यवस्था परपरावादी कृती आत्म परीक्षणाचा व भवितव्याकडे पाहण्याचा अभाव यामुळे हिंदू समाजाने आत्मघात करून घेतला आहे हा त्यांचा निष्कर्ष योग्य ठरला आहे.

ब्राह्मण म्हणजे काय? डॉ. आंबेडकर ब्राह्मणाचा दूषेण करीत होते. असा आरोप केला जावू शकतो. पण त्या संदर्भातील आपली धूमिका निट मांडतात. आम्ही ब्राह्मणाच्या विरुद्ध नाही ही गोष्ट आम्ही जाहीर करून इच्छितो. आमच्या काकाश ब्राह्मणावर आहे. ब्राह्मण लोक आमचे वैरी नसून ब्राह्मणप्रस्त लोक आमचे वैरी आहेत. असे त्यांनी स्पष्ट केले होते. या भावनेने प्रेरीत झाल्यामुळे ब्राह्मणप्रस्त ब्राह्मणेतर हा आम्हाला दूरचा वाटतो व ब्राह्मणव्यस्तीत ब्राह्मण आम्हास जवळचा वाटतो. अर्थात हे ब्राह्मण म्हणजे काय? तर इतरपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत हे दाखाविण्याची मनोकृती ब्राह्मण म्हणजे ब्राह्मण नव्हे, इपीरीयालियम, ब्रोलंशीविजाम, कौर्पीलिजाम, सोशालिजाम वौरै संप्रदायाप्राणापे ब्राह्मण हा एक संपदाय आहे, कोणत्या ना कोणत्या इतर जानीवेक्षा आपली जात श्रेष्ठ आहे ही भावना म्हणजे खारे. तर ब्राह्मण होय. डॉ. आंबेडकर म्हणतात ब्राह्मणाची खारी व्याख्या कोणी कशीही करो जन्मजात उत्तर निच्य ब्राह्मणाची खारी व्याख्या आहे.

वर्णसिरथा व जातीसंस्था हा या समाजाला लागलेला विषमज्वर होय. ब्राह्मणाचा जन्म अर्थात ब्राह्मण वर्गातुनच झाला. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, ब्राह्मणाच्या असंगल गोंधा उगम ब्राह्मण वर्गातुनच झाला असलेला तरी तिच्यापुढे मोठे व खोल होत गेलेल्या पात्रातुन अनेक लोक वाढून जाण्यास लागले आहेत. तर उगमाचे लोक तिचा प्रवाह थावित नाहीत, 'रिडलस इन हिंदूझम' या वादव्याप्ती ग्रंथातही तेंया ब्राह्मण्याने ज्या बहुसंख्याना गुलाम केले त्यांना बुद्धीप्राप्त्यावादाच्या ताकदीने या गुलामीतुन बढवे पडण्याचा महामार्ग दरखवित आहेत. या वापणी देशाला वर्ण जातीत करून टाकले आहे. परस्परात अविश्वास व विषमता निर्माण केली आहे. समाजाचा प्रभाव दिसून येत नाही. डॉ. आंबेडकर म्हणतात ब्राह्मणापासुन हिंदू समाजाचे किती अपरिमीत नुकसान झालेले आहे हे सर्वांना माहीती आहे. जातीशिवाय गती नाही या आंशुचित तत्वज्ञानाचे अमंगल जीवन जनतेस पाजुन अशिखल जनतेच्या मनोभावना दुखावान्याचा प्रवत्तन केला आहे. श्रेष्ठ व कनिष्ठ हा भेदभाव जन्मावरून ठरून वैद्यकितक उन्नतीला व सुधारणेला अवश्य लागणारा अवसर नाहीसा करण्यात आला.

पुर्वी जातीभेद व गुणभेद यापैकी कोणत्याही पद्धतीने गट पाडले तरी ते सारखेच पडत कारण जाती अशा जन्माने श्रेष्ठ अशा गुणानेही श्रेष्ठ असत व जन्माने कनिष्ठ तशा गुणानेही कनिष्ठ असत. कनिष्ठ मानलेल्या जाती गुणानेही कनिष्ठ राहील्या यांचे मुळ्य कारण असे की, त्यांना गुणवान होण्याची कायदेशी बंदी करण्यात आली होती. जातीमुळे हिंदूसमाज खिल्खिला झाला. समाजात एकी होणे अशक्य झाले. परकेपणामुळे कितीही अन्याय असा स्वजातीचा फायदा व इतर जातीचे नुकसान हीच निती पाळण्यात येते. त्यामुळे जातीचा दूषेण हा कधीच थांबला नाही. स्वराज्याविष्यी कोणाला तळमळ वाटत नाही, जातीमुळे माणसे हिंदुतुन परमधर्मात जावू शकतात. हिंदुधर्मात येवू शकत नाहीत. सामाजिक सुधारणा करणे अशक्य झाले.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, हिंदू राष्ट्र जगले यांत त्याचा पराक्रम नसुन ज्या लोकांनी त्याला जिकले त्याचा शहाणपणा आहे. एकदेच नव्हे तर आम्ही जगलो याचे कारण आम्ही शास्त्राप्रमाणे बागलो हे नसुन आम्हास आमच्या शरुवाती ठार मारले नाही हेच होय. शास्त्राप्रमाणे बागुन जर काही झाले असले, तर ते हेच की इतर राष्ट्रपेक्षा आम्ही जास्त हत्तबल झालो व कोणाविरुद्ध दोन हात करून विजय सापादन करण्याहातीकी ताकद आमच्यात राहील नाही, असे सर्व अनर्थ एका जातीसंस्थेने केले असे डॉ. आंबेडकर सांगतात, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर व बहिष्कृत असे तीन वर्ग हिंदु धर्मानी पाडले आहेत. ब्राह्मणांना वाटत होते की, भुभागावील आपण श्रेष्ठ आहे, सर्व मानवाचा जन्म आपल्या सेवेसाठी आहे असे समजत होते. ब्राह्मणेतर म्हणजे क्षत्रिय, वैश्य म्हणविणारे लोक होय बहिष्कृत म्हणजे अस्पृश्य होय यामध्ये बहिष्कृताचे अस्तीत्व नाहीशे झाले होतो. तेच्चा डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाचे अस्तीत्व ठळकपणे माझून न्याय दिला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक जात म्हणजे त्याचा एक एक मजलाच होय. या

मनोन्यास शिंदी नाही आणि म्हणुन एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यानी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे, जातीजातीत असलेल्या या उचनीच भावना गुणा व गुणंचा पायातर झाल्या आहेत असे नाही. उच्च जातीत जन्मतलेला मग तो किंतीही गुणी असो तो नीचं राहावयाचा अशी या जातीसंखेची पोलादी अपरिवर्तनशीलता व माणुसकीला काळीमा लावणारे अन्याय स्वरूप डॉ. आंबेडकरांनी मांडले आहे.

अस्पृश्यता ही गुलामगिरीच आहे काहीना अस्पृश्य ठरवायचे. घाणेरडी कामे त्यांच्यावर लादायची, त्याचे शिक्षण बंद करायचे त्यांना कोणतोच काम घायचे नाही हे प्रकार जसे गुलामगिरीच्या इतिहासात तसेच या देशातही अस्पृश्यतेच्या इतिहासातही दिसून येतात. धर्माच्या डृष्टिपाखाली मागासलेल्यांचा स्वाभीमान नष्ट झाला. त्यांना आपल्या माणुसकीच्या हक्कांचा विसर पडला. पेशवाईमध्ये रस्त्यात थुंकल्याने रस्ता अपवित्र होईल म्हणुन अस्पृश्याच्या गळवात मळके व त्यांच्या पावलांनी विटाळलेली भुल वाहुन जावी म्हणुन काटयाचा खराटा व ओळखाता यावे म्हणुन हातात काढा दोरा बांधावा लागे. ज्याने हे पशुत्व त्यांच्यावर लादले ते हिंदुत्व अस्पृश्यांना शाप आहे असे आंबेडकर म्हणतात. अस्पृश्याना या हिंदुधर्मवर नोठा कलंक आहे असे गांधीजी म्हणाले होते, पण आंबेडकर म्हणतात हा आमच्यावरील कलंक आहे अशी आमची जाणीव झाल्यामुळे तो धुभुन काढण्याचे पवित्र कार्य आता आमचे आम्हीच स्वीकारले आहे आणि हा कलंक गरज पडली तर आपल्या रक्तानेही तो आम्ही धुवून काढू. अशा या संतप्त भाषेत डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मुलनाची गरज आहे असे व्यक्त केले आहे. त्याला अमलदाराची कोणतीही कामे केळवाही बिनाभार करावी लागत होती. त्याच्या वरच्या कोणत्याही वयाच्या स्त्री पुरुषाला ती करावी लागत होती. त्याच्यप्रमाणे त्यांना वेटुबिगारी करावी लागत असे.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, मददाराचा मुशाहिरा बळुत्याच्या रूपात देण्यात येत असल्याकारणामे मदात वतनाला अत्यंत घाणेरडे व किळसवाने स्वरूप आले आहे. बळुते म्हणजे पगार, मुशाफिरा किंवा नोकरीचा मोबदला असा जो महारांचा व रथतेचा समाज व्हावयाचा तो तसा न होता बळुते म्हणजे भाड आणि महार म्हणजे भिकारी असाच उभय पक्षाचा ग्रह होउन बसला त्यामुळे अस्पृश्याना अपमानाचे, पशुचे जिंगे, शिव्या खात, तिरस्कार झोलत जगावे लागते. त्यामुळेच हे महारवतन नष्ट झाले पाहीजे यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आकाश पाताळ एक केले आहे.

अस्पृश्यता, जातीव्यवस्था, धर्मिक अधशळ्या, यांच्या निर्मुलनाचे एक तत्वज्ञान डॉ. आंबेडकर यांनी मांडलेले आहे. यामुळे समाजाची, देशाची प्रगती होवू शकत नाही. या गोष्टीचे सनाजावर दुष्परिणाम पडतात. सनाजात जरी विषमता निर्माण झाली आहे ती दुर व्हायला पाहीजे यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी अनेक उपायोजना केल्या आहेत. बुध्दी प्रामाण्यवाद, समता, स्वातंत्र व बंधुत्व या देशात प्रस्थापित व्हावी या ध्येयानेच आपले सामाजिक विचार मांडलेले आहेत. त्याच्या सामाजिक विचारानेच देशाचे उज्ज्वल सौदर्य दिसून येते.

संपूर्ण

१. संशोधन पुस्तीका—२०१५
२. युले आंबेडकारी चळवळ—धनराज डहाट
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे व्यक्तित्व आपले विचार — स.मा. गर्गे
४. आंबेडकरांची समाजक्रांती — धनराज डहाट
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रप्रेम आणि काही अविमरणीय प्रसंग — प्रा.रा.को. शेरके
६. आंबेडकरी चळवळ — य. दि. फडके
७. डॉ. आंबेडकर — धनंजय किर
८. आंबेडकरी चळवळीतील प्रतिक्रिया — प्रा. संदिप नंदेश्वर

पा. लक्ष्मपती वा. गायकवाड

इतिहास विभागप्रमुख, महिला कला महाविद्यालय, उमरेड ग्रा. नागपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण प्रणाली

प्रा. विश्वेष एस. नौरे,

सारांश (Abstract) : 'ज्ञान म्हणजे प्रकाश' ही ज्ञानाची अविसुंदर व्याख्या बुध्दांनी जनसमुदायासाठी केली. चातुर्वर्ण्याचे ग्रहण लागलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेबाबत तिखट प्रतिक्रिया महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्याएवढी कुणीच केली नाही. ते स्वतः अविशुद्ध नसूनही त्यांनी शुद्ध आणि अविशुद्ध यातील भेद मिटवून या दोन सामाजिक वर्गांत पहिल्याप्रथम ऐवज निर्माण केले. समग्र भारतीय समाजव्यवस्थेचा चिकित्सक विचार जोतिरावांनी अविशाय आव्रहान माडला. जोतिरावांच कार्य म्हणजे ऐतिहासिक सांसाक्रांतीचा जाहिरनामाच होता. कबीर आणि महात्मा जोतिराव फुले यांना गुरु मानणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांची चळवळ पुढे नेण्याचा वसा घेतात. हे फक्त विचार माडण्यापुरतंच घडल नाही तर डॉ. आंबेडकरानी या महापुरुषाच्या स्वपानां अधिक क्रियाशील, अधिक धारदार आणि सक्षम बनविल अविशाय खालच्या कट्ट करण्याचा वर्गासाठी भारतात ज्या चळवळी झाल्या त्यात डॉ. आंबेडकराचे कार्य अधिक परिणामकारक ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराना ज्ञानाची कझीही न सपणारी तहान लागली होती. मिळविलेल्या संपूर्ण ज्ञानाचा उपयोग सामाजिक परिवर्तनासाठी एक गुणकारी औषध म्हणून त्यांनी केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या सार्वजनिक जीवनामध्ये शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्व होते. न्हनूनच त्यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनातील प्रथम संघटना जी निर्माण केली त्यामध्ये अस्पृश्याच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिल्याचे दिसते. १ मार्च १९४८ रोजी त्यांनी बहिष्ठ हितकारिनी सभेची स्थापना केली. सभेच्या घेय व उद्दिष्टांमध्ये शिक्षणावर जोर दिला, अस्पृश्यांमध्ये उच्च शिक्षण प्रसार करणे, वाचनालये स्थापणे, वस्तिगुहे काढणे, लायक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देणे, औद्योगिक आणि विशाळा सुरु करून लोकाच्या आर्थिक स्थितीमध्ये प्रगती व सुधारणा करणे इत्यादी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी या देशातील सर्व दृष्टीनी बचीत असलेल्या समाजाला दिलेला दिव्य संदेश आहे, तो म्हणजे शिक्षा-शिक्षक, चेता-चेतवा व संस्कृत व्हा. हाच आपला जीवन मार्ग होय, असे ठामपणे सांगितले त्यांनी या विचित समाजात उच्च शिक्षण पोहचविण्याचे कार्य केले. या शोध निवधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची शैक्षणिक दूरदृष्टी व शैक्षणिक धोरणाचा विचार करणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना : आपल्या आयुष्यात जन्मापासूनच किंवा आईच्या गर्भात असल्यापासूनच शिक्षणाला सुरुवात झालेली असते. शिक्षणाच्या अनेकानी अनेक अंगांनी व्याख्या केल्या आहेत. सात आधुने आणि एक हत्ती या गोष्टीसारखे प्रत्येकालाच शिक्षणाचा वेगवेगळा मूल्यानामध्ये घटक महत्वाचा वाढू लागला आहे. शिक्षणाची पेरपूर्ण व्याख्या होऊच शकत नाही. तरीही ज्याला जसे वाटेल त्याने द्यायचे, विद्यार्थ्यांनी आपल्या पात्रतेनुसार घ्यायचे याच देवाणघेबाणीला आपण शिक्षणव्यवहार म्हणत आलो आहोत.

जगातील सर्वात प्राचीन म्हणून नावलीकिक प्राप्त भारत देशाचा प्राचीन शैक्षणिक आलेख अतुलनीय आहे. बुध्दकालीन व नंतरच्या भारतातील नालंदा, विक्रमशिला, तक्षशिला, उदन्तपुरी, घोसरावा, सोनपूरी, जगदल इत्यादी विश्वविद्यालये प्राचीन भारतात जगप्रसिद्ध होती. नालंदा हे सर्वात प्राचीन व अत्यंत प्रगत असे शिक्षण केंद्र झाले होते. जे जगभरातील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत होते. जपान, चीन, थायलंड, इडोनेशिया, तुर्कस्थान यासारख्या देशांतून विद्यार्थी अध्ययनाकरीता भारतात येत असत. एकाच वेळी दहा हजार विद्यार्थ्यांच्या निवासाची व्यवस्था असलेल्या या विद्यार्थीतात धर्म, इतिहास, विधी (कायदा), औषधी, विज्ञान, आरोग्य, शिल्पशास्त्र व खोदकाम, खगोलशास्त्र, गणित यांसारख्या विषयांचे अध्ययन व संशोधन होत असल्याचे पुरावे क्लूएनतंसंग, इतिहास व युआनशबांग याच्या सारख्या बिदेशी अभ्यासकांच्या प्रवासवर्णनातून प्राप्त होतात. पुरातत्वीय अभ्यासकांनी, अशोककालीन शिलालेखांनी व इतिहास संशोधकांना मिळालेल्या अवशेषांनी याची वारंवार पुष्टी केलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे “जे लोक आपला इतिहास विसरतात, ते इतिहास घडवू शकत नाही” या जाज्वल्य इतिहासाचे विस्मरण झाल्याने व इतिहासाला संपुष्टात आणण्यासाठी झालेल्या प्रतिक्रांतीमुळे आजच्या शिक्षणपद्धतीची अवनंती दृष्टीपथास येत आहे.

पेशव्याच्या राजकृती दलितानां शिक्षण पूर्णपणे वर्ज्य होते, कारण पेशव्याची संपूर्ण राज्यव्यवस्थाच मनूस्मृतीवर आधारित होती. त्यांच्या राज्यव्यवस्थेला धर्मांचे अधिष्ठात्र होते, मनूस्मृतीनुसार शुद्ध आणि अविशुद्धांना कदाचित जिवत राहण्याचा, स्वातंत्र्य आणि संपत्तीचा अधिकार अपुढी शकेल. पण शिक्षणाचा अधिकार मुलीच नाही. दलिताना अशा असाधार्य अवघेत जीवन जगावे लागत असल्याने अशा धर्मांशिष्ठित सततेच्या पतनानंतर स्वाभाविकत त्यांनी सुवर्केचा विश्वास सोडला. इंग्रज राजकृतीच्या उदयाने दलितांच्या मनात मोठी आशा निर्माण झाली. कारण वर्णव्यवस्थेत शिक्षण घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांचा होता. या ब्राह्मणाना विरोध करून महात्मा फुल्यानी सर्वसामान्याना शिक्षणाची दारं खुली व्हाबीत म्हणून त्यांनी सर्वप्रथम या देशात ३ जुलै १९५५ ला मुलीची पहिली शाळा सुरु केली. मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे सर्वात महत्वाचे माध्यम म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षण हे बाधिणीचे दुध आहे व ते प्राशन केल्यानंतर माणपूस गुरुगुरुल्याशिवाय राहणार नाही. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत होते. व्यक्तित्वे मन, मनगट व मेंदूला उर्जा देण्याचं सामर्थ्य शिक्षणामध्ये आहे. ज्या समाजाचा, देशाचा शैक्षणिक पाया भरभक्तम असतो तो समाजही, तो देश सबल व समृद्ध असतो. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. त्यांच्या दृष्टीकोनातून भारतामध्ये उच्च शिक्षण कशाप्रकारे असावे हे या शोधनिबंधातून अलपसा शोध घेण्यात येत आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे माणसाला घडवित असते. जे माणपूस

घडविते ते शिक्षण असे त्याचे मत होते. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रजा याचा सुरेख संगम केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही, तर जे उपयोगी येते तेच खरे ज्ञान; अशी त्याची धारणा होती. शिक्षणाचा परिणाम शील आणि चारिस्याची निर्मिती करणे असा असावा हा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. आंबेडकरांना शिक्षण हे मूल्याधिष्ठीत म्हणजेच उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे असं बाट छोट. प्रथं हे त्या शक्तीचं साधन आहे अस ते समतज होते. 'जी व्यक्ती आपल्या पती आणि आपल्यापेक्षाही शिक्षणावर अधिक प्रेम करते, त्या व्यक्तीला शिक्षणप्रेमी म्हणावे' हे सांगतानाच त्यांनी शिक्षणाचा शिस्त, विकास आणि समाजनियंत्रणाशी असलेला संबंध स्पष्ट केला आहे.

भारतात आज शैक्षणिक, नैतिक मूल्यांना बाजूला फेकून शिक्षणाचा धंदा जोरात सुरु आहे. धर्देवाईक शिक्षणाच्या नावाखाली चोरांचा धंदा म्हणजे शिक्षण बनल आहे. बहुजन लोकांच्या नावाखाली चालविलेल्या शाळा म्हणजे साक्षर लोकांचे फक्त गोडे आहेत. भारतातील शाळा—कॉलेजेसना शैक्षणिक गुणवत्तेपेक्षा 'पोलट्री फार्म' चे स्वरूप प्रात झाले आहे. भारतात आज शाही आणि श्रीमंत मुलाशास्ती शाही शाळा आणि लोकांच्या नावाबर चालणाऱ्या लोकशाहीत गरिबाच्या मुलांना शाळाच नाही. भारतातील समुदायाचं शिक्षण व्हावे हात डॉ. आंबेडकर याचा शैक्षणिक विचार होता. आज ते पूर्णत: थांबलं असून शिक्षणाचा धंदा लुटाव वगाच्या हातात गेला आहे. आता गरिबाच्या शाळाच वंद पडायच्या मार्गावर आहेत. महात्मा बुद्ध म्हणाले होते, 'माणसाच्या सर्व प्रश्नाची मुळ त्याच्या अज्ञानात आहेत' भारतात आता अज्ञान कसं टिकलू जाईल देच पाढिल जातंय. आंबेडकर, फुले, बुद्ध यांना अभिप्रेत समुदाय शिक्षणाचा विचार संपविण्याचे प्रयत्न प्रतिगानी करताहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ज्याला देशीय मूलधार आहे असे शैक्षणिक तत्वज्ञान प्रतिपादन केले आणि निरक्षर जनतेमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या. निरक्षर जनतेला त्यांच्या गाठ झोपेतुन जागे करण्याचे अवघड कार्य डॉ. बाबासाहेब यांना करावयाचे होते आणि त्यांना ब्राह्मणांनी त्याच्यावर कशी अमानुषत लादली होती याची जाणीव करून द्यावयाची होती. त्यांनी संघर्ष करून त्याना हाक दिली, 'शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा' त्यांनी प्रतिपादित केलेले शैक्षणिक तत्वज्ञान मनुष्याचे डोके, हृदय आणि हात यांच्या अंतर्गत गुणवत्तांना जोपासणारी प्रक्रिया म्हणून शिक्षण संकल्पीत करते. ते माणसाच्या अंगीभूत मुरलेल्या शक्ती मुक्त करते आणि पशुतुल्य अस्तित्वाच्या पातळीवरून ते त्याग, विशुद्धता, सदगुण आणि सात्विकता यांच्या पातळीपर्यंत उन्नत करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याना शिक्षण हे आत्मविकल ऐहिक हिताचे वाट देते आणि त्याच्याशिवाय जीवनामध्ये दुसरे कोणतेही हित प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हा एक राजनार्थ आहे.

उच्च शिक्षणातील आपल्या लोकांच्या माणसलेपणाची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांना नेहमी होती. त्याची प्रगती घडवून आण्यासाठी त्याची अत्यंत गरज आहे आणि ते अत्यंत मोठे हत्यार आहे असे त्याना वाट देते. आपल्या लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी शक्य त्या प्रत्येक साधनाचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केला १९२४ मध्ये अन्पृश्याच्या उद्दारासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी 'बहिक दितकारिणी सभे' ची स्थापना केली. या सभेची घेय व उद्दिष्ट होती. अ) वसातिग्रहे उद्भूत दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा प्रसाराचे प्रचालन करणे किंवा त्यासाठी अशाच प्रकारची आवश्यक किंवा इष्ट वाटगारी साधने उपयोगात आणावी. ब) बाचनालये, समाजकेंद्रे आणि वर्ग किंवा अभ्यास मंडळे उद्भूत दलित वर्गामध्ये संस्तीच्या प्रसाराचे प्रचालन करणे. क) औद्योगिक आणि विद्यालय सुरु करून दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थितीमध्ये प्रगती आणि सुधारणा करणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुंबई विधिमंडळातील मुंबई विद्यापीठ कायदा दुरुस्तीविघेयकाबरील दि. ५ ऑक्टोबर १९२७ ला आपले मत व्यक्त करतात, विद्यापीठाच्या अनेक महत्वपूर्ण आणि मूलभूत कार्यापैकी एक म्हणजे गरजू. आणि गरिबाच्या दारापर्यंत उच्च शिक्षणाच्या सोयी पोहोचविणे हे आहे. माणसवर्गीय जमातीना उच्च शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे हे कोणत्याही आधुनिक विद्यापीठाचे प्रयत्न करिंव्य आहे. म्हणून विद्यापीठाच्या कारभारावर काढी प्रमाणात माणसवर्गीयांचे नियंत्रण असेने आवश्यक आहे. उच्चवर्गीयाना आम्ही जेथे आहोत आणि जे आहोत, तेथेच आणि तसेच राहावे असे त्यांना वाटते.

मुन्ही यांनी विद्यापीठ सुधारणा व कार्य यासंबंधी आपली जी मते मांडली ते म्हणतात की, भौतिक लाभाच्या वाटपाचा प्रसन असता तर सीनेट्वर कजात निहाय प्रतिनिधित्वाच्या तत्वाचा त्यांनी सहज स्वीकार केला असता, परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्याना जाणीव करून देतात की शिक्षण हा सर्वात महत्वाचा भौतिक लाभ आहे याची माणसवर्गीयांना जाणीव झाली आहे. अमच्यासाठी शिक्षण हा सर्वात महत्वाचा भौतिक लाभ आहे. त्याकरिता आम्ही तीक्ष्ण संघर्षासाठी तयार आहोत. त्यासाठी आम्ही कोणत्याही प्रकारच्या भौतिक लाभाचा त्याग करून शकतो. या संस्तीने उपलब्ध करून दिलेल्या प्रत्येक लाभाचा त्याग करावयाची आमची तयारी आहे. पण कोणत्याही परिस्थितीत उच्च शिक्षणाचा अधिकार आणि सधी यांच्या महत्वातम उपयोगाच्या हक्कांचा आम्ही त्याग करावयास तयार नाही, असे बाबासाहेब स्पष्टपणे मुन्ही उत्तर देतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून पूर्ण देशभरात दलित समाजात जास्तीत जास्तीत उच्च शिक्षणाचा प्रसार करणे, संस्थेच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी बहुजन समाजामध्ये शिक्षणाची जिदूद निर्माण केली. त्यांनी सिद्धार्थ कॉलेज, मिलीद, कॉलेज अशी उच्च शिक्षणाची केन्द्रे सुरु केली. अरपृश्य समाजाची जी तात्कालीन स्थिती होती ती जर दूर

करावयाची असेल तर आधी उच्च शिक्षणाकडे लक्ष पाहिजे असे डॉ. आबेडकराना वाटते होते, ते म्हणत असत “एक मुलगा बी.ए. झाल्याने अस्पृश्य समाजास जो आभार होईल तसा एक हजार मुळे चौथी शिक्षन पास झाले तरी होणार नाही” अस्पृश्य समाजातील जास्तीत जास्त संख्येने मुलांनी उच्चशिक्षण घ्यावे, प्रशासनात उच्च पदे प्राप्त करावी व शासनकर्ती जनात बनून समाजाची प्रगती करण्यासाठी प्रयत्न करावेत असे त्यांना वाटत होते, स्वतः डॉ. बाबासाहेब आबेडकरानी एक विशेष कार्यक्रम हाती घेतला होता, तो म्हणजे उच्च शिक्षणासाठी गरीब व होतकरु विद्यार्थ्यांना परदेशी पाठविण्यासाठी सहाय्य केले. ह.स. १९४५ मध्ये त्यांनी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी बीस विद्यार्थ्यांना अमेरिका व हालंड येथे पाठविले परिणामी बहुजन समाजाला शिक्षणाच्या समान संधी प्राप्त होऊ लागल्या.

पिपल्स सोसायटीने औरंगाबाद येथे जे महाविद्यालय सुरु केले होते, तिथे मुलांसोबत मुली सुधा शिक्षण घेत होत्या. महाविद्यालयापासून दूर राहणाऱ्या मुली केवळ दूर राहत असल्यामुळे उच्च शिक्षणापासून बचित राहू नये म्हणून महाविद्यालयातर्फे एका बसची व्यवस्था करण्यात आली होती. महाविद्यालयात सर्व जाती धर्मांचे मुले व मुली एकत्र शिक्षण घेत होते एवढेच नाही तर तेथील प्राध्यापक वर्गात सर्व जाती, धर्मांचे लोक होते. महाविद्यालयात सामुख्याने अस्पृश्य आणि इतर सामास बातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष देण्यात यावे यासाठी डॉ. आबेडकरानी आग्रह धरला होता, हि बाबासाहेबांची दुरदृष्टी होती, परतु आजच्या शिक्षण समाजांचा यांत्रिकीय विचार केला तर विद्यार्थ्यांकडून जास्तीत जास्त फिस करी घेता येहील व प्राध्यापकाच्या नियुक्त्या करतानी सुध्या जास्तीत जास्त ऐसे कोण देऊ शकेल याच्याकडे त्यांची दूष्टी असते.

सद्यास्थितील प्राथमिक शिक्षण : प्राथमिक शिक्षण राष्ट्रीय सर्वांगीण प्रगतीच्या इतारतीचा पाया आहे. त्यामुळे हा पाया समानतेच्या खालीबाबर उभारलेला असागे अपेक्षित आहे. पाया जर विषमतेवर आधारित असेल तर इतारतीचे भवितव्य धोक्यात असते. सद्यास्थितीत प्राथमिक शिक्षणाबाबत पाहिले असता असे दिसून येते की, एकीकडे खाजगी शैक्षणिक संस्था, विना अनुदानित शैक्षणिक संस्था ह्या बालबाडी (जळ)ते पुढील शिक्षणासाठी मोठे मोठे बोर्ड होणीला लावून सुसज्ज इमारतीचे, शाळेये मैदानाचे व हतर बाबीचे आमिष दाखवून त्यात इंगिलिश मिडीयम, इंटरनेशनल स्कूल वौरे भलाबाण करून (अन्वाच्या सव्या) बांडेल ती कॉर्पीटेशन फी, डोनेशन, इमारत निधी, डेव्हलपमेंट फी, प्रवेश फी, अभ्यासक्रमीक फी वौरे द्वारा पैशाची लूट करीत आहेत. या खाजगी हिंगिलिश मिडीयम आणि खाजगी व इंटरनेशनल स्कूलची की बहुजन, वाचित, गरीब विद्यार्थी—पालक भरु शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांना प्रवेशबदी (जानबदी) अशी वस्तुस्थिती आहे. या खाजगी शाळांनी येचे केवळ श्रीमंतांचीच, मध्यमवर्गीचीच मुले शिक्कु शकतात अशी परिस्थिती आहे.

प्राथमिक शिक्षण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यत महत्वाचा आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशात बहुजन समाज निश्चिन्ह आहे अशा देशाचा जीवनकलहात टिकवा लागवयाचा नाही. प्राथमिक शिक्षणाचा सर्वांगीक प्रसार होणे म्हणजे राष्ट्रीय सर्वांगीण प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. म्हणून प्राथमिक शिक्षण हे सार्वत्रिक बळावे असे डॉ. बाबासाहेब आबेडकराना वाटत होते त्यांनी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हे दलित, शोषित आणि फिडीतांना मोफत देण्यात यावे म्हणून सूचिविले होते.

सर्वांना शासनाची देण्याबाबत, प्राथमिक शिक्षणाचा ढक्क शासणाची उदासिनता त्यासाठी अनेक ‘कलुप्या.’

अ) शिक्षणावरील खर्चात—सतत क्षणात ही शासनाची भूमिका आहे.

ब) विनाअनुदान तत्व— खर्च टाळणे पर्यायाने शिक्षण नाकारणे.

क) अनुदानित शाळेच्या शिक्षकांचा पागर जड वाटत असल्याने शिक्षण सेवक योजना— मानधनावर शिक्षक नियुक्ती.

द) बेतनेतर अनुदानात कपात— इमारत, मैदान, वाचनालय सुविधा वौरैबाबत सतत कपात.

या आणि अशा अनेक ‘कलुप्या’ आढाव्यो, योजना—शिक्षण नाकारायचे, डलट वरून म्हणायचे ‘शिक्षणाचा हक्क बहाल, मोफत शिक्षण, केंद्रासान आणि आता राज्यपासन (महाराष्ट्र राज्य) यात सामील झाले आहे.

सद्यास्थितील उच्च शिक्षण : स्वातंत्र्य मिलाल्यानंतर शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करण्यात आले परतु बहुतांशी बहुजन वर्ग पूर्णपणे केवळ साक्षर देखील आजपावेते होऊ शकला नाही. निरक्षणाची टक्केवारी पूर्णपणे कमी किंवा नाहीशी झाली नाही. उच्च शिक्षण केवळ मोजक्या लोकापर्यंत पोहऱ्याले आहे. अशी स्वातंत्र्याच्या ६०—६५ वर्षांपर्यंतची शैक्षणिक स्थिती असताना आता पुढा एकदा शिक्षणावर वचित—गरिब बहुजनांचा ढक्क नाही किंवा त्याच्यापर्यंत उच्च शिक्षण पोहोचणार नाही अशी शैक्षणिक व्यवस्था करण्याकडे पाऊलवाट करून वचित—गरिब समाज उच्च शिक्षणापासून बचित राहून केवळ चाकरमाने शिक्षण त्याला मिळेल अशी व्यवस्था करण्याचा घाट घातला जात आहे. १९८० पासून विना अनुदान तत्व, १९९० पासून खाजगी अभिमत विद्यापीठे, २००२ मध्ये शिक्षणक्षेत्रात खाजगी विदेशी गुतवणुकीला मान्यता, २००९ पदव्युत्तर शिक्षणात आरक्षण नाही अशा सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय, २०१० मध्ये विदेशी विद्यापीठांना प्रवेश देण्यासाठी पाऊले.

अशाप्रकारे केंद्र शासन आणि राज्यशासन शिक्षणाबाबत वचितांना—गरिबांना शिक्षण घेता येणार नाही या दिशेने पाऊलवाट करीत आहे यात केंद्र—राज्य समाईक सूचितील शिक्षण हा विषय प्रथमत: निमी निमी भागीदारी (५०:-५०:) गुंतवणूक ही संकल्पना मांडली नंतर च्या म्हणजे चाहून चाहून विद्यापीठे पदव्युत्तर शिक्षणात आरक्षण नाही, सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय आणि आता विदेशी विद्यापीठांना (खाजगी) प्रवेश देण्याचा केंद्रीय मंत्रिमंडळाचा निर्णय म्हणजे वचितांना शैक्षणिक बाबीबाबत पूर्णपणे वचित करण्याचा प्रकार आहे. थोडक्यात

— विनाअनुदान तत्व, पब्लिक प्रायव्हेट (चै) पार्टनरशीप, अभिमत विद्यापीठ या खाजगी विद्यापीठ शैक्षणिक संस्थाबोर्ड विदेशी विद्यापीठात देखील गरिब, बचित, कनिष्ठ मध्यमवर्गी विद्यार्थी दर्जात्मक शिक्षणापासून बचित शहिल, चांगलं करिअर करण्यासाठी चांगली रक्कम, हे पैशाने जग विकत घेण्याची नवी संस्ती उदयाला येर्हल, पैशाने शिक्षण विकत घेऊन पैशाच्या माध्यमातून उच्च चांगले करिअर करून, श्रीमत अधिक श्रीमंत आणि गरिब करिअर बचित होईल हे बेगळे सांगणे नको अशी परिस्थिती निर्माण होईल.

ब्रिटीश इंस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनले या अनुभव व एका म्हणीनूसार नवीन म्हणं अझी असेल ती म्हणजे विदेशी विद्यापीठात शिक्षणात (गुतवणूक), ज्ञानदान करण्यास आले आणि गुलाम करून गेले या दोन्ही म्हणीत किंवा बाबकात सान्य आले ते म्हणजे काही नाकाही करणानी ब्रिटीश हे भारतातील समाजव्यवस्थेपेक्षा वरचाढ होते दुपरे असे की, त्याचा हेतू कोणाला कळला नव्हता. सद्यस्थितीत शिक्षणात गुतवणूक करून विदेशी विद्यापीठ ज्ञानदान करण्यासाठी येणार आहेत त्याचा नेमका हेतू काय आहे हे काळच संगेल या विदेशी विद्यापिठांना इतका ज्ञानदानाचा कळकळ का? औदार्य का? हे सुजास सांगणे नको. एवढे मात्र नव्हकी की, देशी—विदेशीमध्ये जुपेलदेशाची परवड अनेक करणामुळे होईल आणि हे दान ज्ञानदान करणारे हूकुमत करू लागतील. थोडक्यात हे ज्ञानदान करणारे आपल्याला गुलाम करून राज्यसत्ता हाती घेतील.

या देशात गरिबाचे दृष्टचक्र, रोतकन्याच्या कर्जाचे दयनिय दृष्टचक्र, जातीव्यवस्थेचे दुष्टचक्र त्याचप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रात ‘विनाअनुदान’ धोरणाचे—फक्सवृत्तीचे दृष्टचक्र अशी दुष्टचक्राची मालिका आपल्या देशात आहे. गरिब अधिक गरिब होत आहे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहे. अशी भिषण—दुष्पणावड स्थिती असतांना शिक्षण क्षेत्रात शासणाच्या उदासिन धोरणामुळे प्रथामिक शिक्षणापासून ते माध्यमिक; उच्च माध्यमिक उच्चशिक्षण (पदवी—पदव्युत्तर), तत्र व्यावसायिक शिक्षण त्यात ‘मेस’ म्हणजे मेडिकल; इंजिनिअरिंग अंड मॅनेजमेंट आणि व्होकेशनल अशा सर्व प्रकारच्या आणि सर्वस्तरावरील शिक्षण ‘विनाअनुदान’ या विनाशकारी, दर्जाडीन क्षमताहीन, कुबतहीन, दिशाहीन, फ्रावालदील शिक्षणाची मोहिम राबविली जात आहे.

शासनाने आमदार खासदारांच्या मंत्रीपदाच्या मागणीला ‘बगल’ देण्यासाठी शिक्षणात विनाअनुदान धोरण अबलंबिले. त्यामुळे महत्वाकांशी आमदार—खासदारांनी मंत्रीपद न मागता आपल्या परिसरात विनाअनुदान तत्वावर शैक्षणिक संस्था सुरु कराव्यात. या विनाअनुदानित शैक्षणिक संस्थांसुरवातीला मुख्यतः डॉ. एड. कॉलेजेस आणि बी.एड. कॉलेजेसचा भरणा होता. या डॉ. एड. आणि बी.एड. कॉलेजच्या माध्यमातून या स्थानिक आमदार खासदारांशी आणि राजकीय तसेच धनदांड्यांना परवाने विकून यांनी डोमेशन कॉफीटेसन, डेवलपमेंट फंड, फी व प्रवेश या नावाच्या शीर्षकांतर्गत बळकळ पैसा गोळा केला. तेलगीला लाजवेल असा हा प्रकार होता. यात डॉ. एड. आणि बी.एड. विद्यार्थी पालकांची लूट केली. त्याचबोरेर या शाळा महाविद्यालयावर नियुक्त केलेला शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचारीर्वा याचेकडून देखील नोकरीवर नियुक्ती देण्यासाठी अब्बाच्या सब्बा छुप्या मागणी बेहिरेबी झट्टाचार केला. त्यामुळे आमदार—खासदारांचा मंत्रीपद मागण्याचा रेटा कमी झाला, किंवाहुना नष्ट झाला. कारण हे आमदार—खासदार, शासनाचे आणि राजकीय पक्षाचे बगलबच्ये यांना आप आपल्या परिसरात चरायला मूबलक कुरण उपलब्ध झाले. (जसे गुरे—डोरे कुरुणात चरतात तसेहे हे चरू लागले.) हे या कुरुणावर इतके पोसले गेले की, सद्यस्थितीत ‘शिक्षण संस्थानिक’ किंवा ‘शिक्षणसप्लाट’ म्हणून मिशकिले जात आहेत. या विनाअनुदानित शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून आपले राजकीय अऱ्डे—आडाखे म्हणून बापर करतांना दिसत आहेत. या राजकीय वरदहस्तामुळे या विनाअनुदानित—अनुदानित शैक्षणिक संस्थाचालकांनी शिक्षणाच्या दर्जाची ऐपी तैसी करित शिक्षण क्षेत्रात अनांगेदी माजविली आहे.

या शिक्षण समाजांनी शिक्षक—शिक्षकेतर कर्मचार्याच्या नियुक्त्या करतांना पैसे घेतात, कायम नोकरीत ठेवू असे आशवासन देतात आणि कर्मचार्याच्या नियुक्त्या करतात. पुढे या संस्थाचालकांना पूर्ण पैसे दिले नाही तर कोणतेही कारण पुढे करून त्यांना नौकरीवरून काढून टाकण्यास मागेपुढे पाहत नाही.

विनाअनुदानित शैक्षणिक संस्थाना केवळ अनुदान मिळाल्याने हा शिक्षक—शिक्षकेतर तसेच विद्यार्थी आणि शिक्षणाचा दर्जा हे प्रश्न सुटपार नाहीतर या अनुदान मिळाल्यामुळे शिक्षणसमाट अजून जबर आणि गळव होतील. वेठबिगर Bonded Labour म्हणून कार्यरत शिक्षक—शिक्षकेतरांना तसेच विद्यार्थ्यांना काहीच मिळणार नाही.

या सर्व परिस्थितीवर एकमात्र उपाय जो शिक्षणाचा दर्जा निर्माण करेल, विद्यार्थी घडवेल, शिक्षकांचे जीवन सुकर होईल आणि तो म्हणजे शिक्षणाचे ‘राष्ट्रीयीकरण’ यातून ज्यांना जे इव्वे ते मिळेल, शिक्षकांना उचित बेतन सेवाशर्तीची अंमलबजावणी होईल. विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षक—शिक्षण मिळेल, देशाला उत्तम नागरिक मिळतील. उत्तम मनुष्यबळ विकसित होईल देश घडविण्यासाठी शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण ही काळाची गरज आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपले मत स्पष्ट करतात.

समारोप : शिक्षण हे समृद्ध जीवन जगण्याचे साधन आहे. पण आज चित्र अगदी उलेच पहाब्यास मिळते. आजच्या पदवीधर विद्यार्थ्यांना नोकरी जर मिळाली नाही तर भड शेती सांभाळता येत नाही ना व्यवसाय १२ वी ला गैरमार्गाचा बापर करून गुणवत्ता धारण केलेले विद्यार्थी सीईटी, पीईटी, पीएमटी, एआयपीएमटी, एनडीए आणि हत्तर स्पर्धात्मक परीक्षेत मागे का राहतात? डॉबर्टर, इंजिनिअरिंग जाऊन दोन—दोन वर्षात एकही विषय न काढता परत कसे येतात. या सर्व गोष्टींचा विचार करण्याची बेल पालक, शिक्षक, शासन, विद्यार्थी आणि समाज यांच्यावर आहे.

शाळेला आम्ही विद्यामंदिर म्हणत होतो. आज हे विद्यामंदिर कोठे दिसतच नाही. शिक्षणमहर्षी होते तोपर्यंत विद्यामंदिर होते, आता शिक्षण समाटाचा सुलभुकाट झाला आणि विद्यामंदिर लोप पावली आहेत. शिक्षणाचे बाजारीकरण झाले आणि विद्यामंदिराची चक्क 'मंडी' तयार झाली. या मंडीत विद्यार्थी हरविला आहे आणि ही मंडी विद्यार्थ्यांचे, तरुणाईचे भविष्य उद्भवस्त करीत आढे, हे सांगायला कुणाचीही गरज नाही.

निष्कर्ष :

- १) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांना कैबल प्राथमिकच नाही तर उच्च शिक्षण मिळावे याचा आग्रह घरला.
- २) उच्चशिक्षणासाठी मागासवर्गीयांना शिष्यवृत्ती असावी, असा त्यांनी आग्रह केला.
- ३) शैक्षणिक संस्था शासनाच्या अखालत्यारीत असाव्यात ज्यामुळे कोणत्याही एखाद्या घटकाची ती मक्तेदारी होणार नाही.
- ४) उच्च शिक्षणामुळे अस्पृश्य, दलित समाजातील ज्या उगिवा आहेत त्या भरुण निघतील असे त्यांना वाट छाते.
- ५) व्यावसायिक शिक्षणाकार शासनाने भर दूयावा.
- ६) भारतीय शिक्षण व्यवस्था दलिताच्या अनुषंगाने कार्य करणारी नाही, त्यामुळे समता, बधुता व शील या तत्वाचा त्यात समावेश व्हावा हा विचार डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी प्रथम माडला.
- ७) उच्च शिक्षण प्राप्त करणाऱ्या अस्पृश्य समाजातील लोकांनी आपल्या बांधवाच्या कल्याणाकडे लक्ष दिले पाहिजे, जिथे अन्याय, अत्याचार दिसेल त्याचा विरोध केला पाहिजे, याबाबत ते फार आग्रही होते.

संदर्भ :

- १) डॉ. मिलीद तायडे—शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण मुलभूत गरज, प्रथम आवृत्ती २६ जून, २०१३, मिलीद प्रकाशन वर्धा
- २) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर, गौरव ग्रंथ — महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सार्वतिक महाल, मुंबई—१९९३
- ३) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर, दलितांचे शिक्षण
- ४) प्रा. दीपककुमार खोब्रांडे (मुख्य दीक्षाभूमी गौरव ग्रंथ खांड —२
- ५) Pradip Hadke (Editor) -DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S HUMAN RIGHTS SOCIO-ECONOMIC POLICIES & AFFIRMATIVE ACTION
- ६) ऑड. भूपेंद्र रायपूरे (संपादक), अवेक इडिया, मराठी ईमासिक विचारपत्र, जानेवारी—फेब्रुवारी—मार्च २०१४
- ७) दैनिक तरुण भारत, (धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महात्मव विशेषांक) ६ ऑक्टोबर, २०११
- ८) दैनिक तरुण भारत, शनिवार, २२ फेब्रुवारी, २०१४

प्रा. फिशोर एस. चौरे,

हतिहास विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बललारपूर, जि. चांदपूर.

भारतीय संविधान आणि प्रतित्यसुन्तप्ताद

पा. नागसेन लांडगे

स्वतंत्र भारताची राज्यघटना असित्वात आल्यानंतर भारत सरकारने २६ जानेवारी, १९५० रोजी राश्ट्रचिन्ह स्विकृत केले. समाट अषोकाचा सारनाथ येथील स्वतंत्र भारताचे सिंहधिर्ष (ज्यावर चारही दिघेने सिंह गर्जना करताना दिसतो.) याची स्वतंत्र भारताने राश्ट्रचिन्ह म्हणून निवड केली. या स्वतंत्र भारताचे सिंहधिर्षमध्ये एकमेकांकडे पाठ करून उभे असलेले चार सिंह आहेत. हे सिंह एक चौकटीवर मांडलेले आहेत आणि त्यामध्ये हत्ती, धावणारा घोडा, बैल आणि सिंह चक्रांनी विभाजित करून घटेच्या आकाराच्या कमळफुलावर ठेवलेले आहेत. राश्ट्रचिन्हामध्ये फक्त तीनच सिंह दुश्टीस पडतात, चौथा सिंह दुश्टीच्या आढ आहे. चौबीस आन्यांनी युक्त असा धम्चक चौकटीच्या मध्यभागी ठेवलेला आहे. त्याच्या उजव्या बाजूला बैल आणि डाव्या बाजूला घोडा आहे. चार सिंह हे बुद्धाचे प्रतीक आहेत. बुद्धाची धिक्कवण ही सार्वत्रिक अहे आणि ती सर्व दिखाना पोहचते, याचे हे चार सिंह प्रतीक आहेत.

यावरुन स्वतंत्र भारत देशाची बाटचाल बुद्धाच्या मार्गनुसार झावी, ही घटनेच्या धिल्पकाराची भूमिका स्पष्ट होते. देशाचा विकास प्रतित्यसुन्तप्ताद किंवा कार्यकारणभाव या सिद्धातानुसार घडून येऊ यक्तो, हा त्याचा मनोदय यामधून दिसून येतो. हे राश्ट्रचिन्ह निवडून घटनेच्या धिल्पकाराची या देशाच्या नागरिकांना बुद्ध धम्चके तत्त्व समजून घेण्याचा आणि त्यानुसार आचारण करत्याचा जणू संदेशन दिला आडे. या राश्ट्रचिन्हाची निवड म्हणजे, या देशात आतापर्यंत जन्मलेल्या सर्वांत महान अषा बुद्धाप्रती स्वतंत्र भारताने व्यक्त केलेली ही आदरांजलीच आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी समाट अषोकाच्या सारनाथ येथील लॉयन कॅपीटलची राश्ट्रचिन्ह म्हणून निवड होण्याच्या कार्यात महत्वाची भूमिका बजावली. बोधिसत्व आंबेडकरानी या देपातील नागरिकांना दिलेले बचन पूर्ण केले. मी भारत बौद्धमय करीन' अषी घोशणा डॉ. आंबेडकरानी केली होती. समाट अषोकाच्या सारनाथ येथील स्वतंत्र भारताचे सिंहधिर्ष राश्ट्रचिन्ह म्हणून निवड करून हा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी आपली घोशणा खुरी केली आहे. प्रतीकात्मकरीत्या भारताची बाटचाल ही बुद्ध धम्चक आणि होणारे हे राश्ट्रचिन्ह निवडीमुळे उघड स्पष्ट झालेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी काठमांडु येथे त्याच्या तीस चिनिटाच्या भाशणात जोरदारपणे मत मांडले की, बुद्ध धम्चक यांच्या पुनरुज्जीवनाची भारतात सुरुवात झालेली आहे. त्यांनी आपल्या मतास पुश्टी जोडली की, भारतीय गणराज्याच्या राश्ट्रपतीना स्वतंत्र भारताच्या राश्ट्रध्वजाची निवड करण्यासाठी बाह्यणवादाचे कोणतेही चिन्ह घेण्युनही न सापडल्यामुळे, बुद्ध धम्चके प्रतीक असलेल्या अषोक चक्राकडे बळावे लागेल. भारतीय गणराज्याला तीन सिद्धाचे राश्ट्रचिन्ह मान्य करण्यासाठी बुद्ध धम्चके मदत केली आणि जेब्हा भारताच्या पहिल्या राश्ट्रपतींचा घणथंविधी होत होता, तेब्बा त्या ऐतिहासिक प्रसरी आसऱ्यु इन्हू देव आणि देवताच्या मूर्ती कार्यक्रमस्थळी न ठेवता भगवान बुद्धाची मूर्ती ठेवण्यात आली होती, असेही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले.

धम्चक आणि प्रतित्यसुन्तप्ताद : राश्ट्रध्वजावरी मध्यल्या पटटयावर धम्चक विराजमान आहे. धम्चक हे प्रतित्यसुन्तप्ताद आणि चार आर्यसत्यांचे प्रतीक आहेत. धम्चक्राच्या उजव्या बाजूला असलेला बैल सिंहार्थ गौतमाच्या बुद्धाच्या घेती या व्यवासायाशी निगडीत आहे. उजव्या बाजूला असलेला घोडा सिद्धार्थ गौतमाने वयाच्या २९ व्या वर्षां घेतलेल्या परिव्रजेपी निगडीत आहे. सिंहार्थ गौतम यांनी आपले गणराज्य कंठक नावाच्या घोडण्याच्या पाठीवर स्वार होऊन सोडले. समाट अषोकाचे सारनाथ येथील सिंहधिर्ष स्वतंत्र भारताचे राश्ट्रचिन्ह म्हणून निवडणे म्हणजेच, देशाच्या विकासासाठी बुद्धाच्या धिक्कवणीला मान्यता देणे होय. यावरुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रतित्यसुन्तप्तादविशयीचा गंभीर दृश्यितकोन स्पष्ट होतो.

धम्चक चार आर्यसत्यांचे प्रतीक आहे. चौबीस आन्यांनी युक्त असा धम्चक समाट अषोकाच्या सारनाथ येथील सिंहधिर्षावर आढळते. धम्चककाळा अषोकचक्र असेही म्हणतात. धम्चक्रातील चौबीस अरे अनुलोन प्रतित्यसुन्तप्तादव्या बारा कड्य आणि प्रतीलोम प्रतित्यसुन्तप्तादाच्या बारा कड्य यांचे प्रतीक आहे. अनुलोन प्रतित्यसुन्तप्तादाच्या बारा कड्य दुःख आणि दुःखाचे कारण ही दोन आर्यसत्य दर्शवितात. प्रतीलोम प्रतित्यसुन्तप्तादाच्या बारा कड्य दुःख निरोध आणि दुःखाचा मार्ग क्षय तिसऱ्या आणि चौथ्या आर्यसत्यांचे प्रतीक आहे. अषाप्रकारे धम्चक हे प्रतित्यसुन्तप्ताद, या सिद्धान्ताचे चित्रमय रेखाकन आहे. धम्चक अषाप्रकारे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान दर्शविते, ते आर्यसत्यांचे प्रतीक आहे. धम्चक हे तथागताचे सारनाथ येथील नृगदाद्य बनात गतीमान केले होते व तेच धम्चक भारताच्या मुदेवर अंकित करून बुद्धासानाचा विचार यशस्वीपणे आधुनिक भारतात पुर्स्थापित केले आहे.

धम्चक आणि भारतीय राश्ट्रध्वज : भारतीय राश्ट्रध्वजाच्या मध्यल्या पटटयावर धम्चकब्रे रेखांकीत केला आहे. भारताच्या घटना समितीने २२ जुलै, १९४७ या दिवांची राश्ट्रध्वजास मान्यता दिली. राश्ट्रध्वज मान्य करण्याविशावीचा टराव घटना समितीसमोर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ठेवला. या टरावामध्ये राश्ट्रध्वजाच्या मध्यल्या पटटयावर समाट अषोकाच्या सारनाथ येथील सिंहधिर्ष बरील धम्चक रेखांकीत केला जाईल असा उल्लेख होता. त्या प्रसागी घटना समितीच्या अनेक सदस्यांनी समाट अषोकाच्या कर्तृत्वावर आणि धम्चक्रामध्ये निहित असलेल्या स्वतंत्र भारताच्या आदर्श आणि इच्छा आकांक्षावर प्रकाश टाकला. आपल्या भाशणात पंडित नेहरूनी अषोकाचा “भारताच्या च नक्ते

तर संपूर्ण जगाच्या इतिहासातील सर्वात उज्ज्वल असे नाव' असा उल्लेख केला आणि घोशणा केली, "भारताच्या इतिहासातील अघोकाचा काळ हा खन्या अर्थाने भारतीय इतिहासाचा आंतरराशद्वीय काळ होय. तो फक्त राशद्वीय काळ मुळीच नव्हता. भारताचे राजदूत त्या काळात दूरदूरच्या देषामध्ये साम्राज्याचा विस्तार करण्यासाठी गेले नाहीत, तर ते घातता, संस्कृती आणि संदिल्ला यांच्या बाढीसाठी प्रदर्शन गेले असा तो काळ होता. पंडित नेहरू पुढे म्हणाले, "त्यामुळेच हा ध्वज, जो आपल्यासमोर ठेवण्याचा मला मान प्राप्त झाला तो, मला आषां व विष्वास आहे की विस्तरबाढीचा, साम्राज्याची व दुसऱ्याचे प्रभूत्व गजविण्याचा पुरस्कार करण्याचा ध्वज असणार नाही, तर तो फक्त आमच्याच स्वातंत्र्याचा नाही तर ज्या ज्या व्यक्ती त्याचा आदर्श घेतील त्या सर्वाच्याच स्वातंत्र्याचा प्रतीक ठेरल. त्यांनी असा आषावाद व्यक्त केला की, जेथे जेथे हा ध्वज जाईल, तेथे तेथे तो सर्व लोकांच्या स्वातंत्र्याचा, मित्रवाचा संदेश तेथे पोहचवेल आणि असाही संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवेल की, भारत जगातील सर्व राशद्वांती मित्रवाचे संबंध प्रस्थापित करील आणि ज्या राशद्वाना स्वातंत्र्य प्राप्त करावाचे आहे, त्यांना भारत मदत करील. (संविधानसभा बूतात)

घटना समितीचे सदस्य वडी. आय. मुनीस्वामी पिल्लई यांनी अघोकाच्या सारनाथ येथील सिंहधिशीरचे स्वागत केले. अघोकाचे आपल्याला श्रेष्ठ असे पंचांगील दिलेले आहे असे विधान करून जे बुद्धाचे तत्त्व दुर्खाच्या खायीत पडलेल्या मानवाला अमूल्य अणी सहानुभूती दर्शविते, तेच बुद्धाचे तत्त्व हा ध्वज मान्य करून या देषामध्ये फुलविले जाईल, असा आषावाद त्यांनी व्यक्त केला. अघोकाच्या धमचक्र हे धमचक्र आहे, असे विचार डॉ. सर्वपलली राधाकृष्णन यांनी माडले. सध्याद मोहम्मद साहूला यांच्या मते राशद्वज या देषासाठी पुढील आदर्श आणि इच्छा प्रदर्शीत करतो.

"अघोकाचा धमचक्र हा त्या भारताच्या महान बौद्ध समाजाच्या काळातील लोकांची परिस्थिती प्रदर्शीत करतो. त्यांनी स्वतंत्र्या वैयक्तिक भरभराटीसाठी राज्य केले नाही तर, त्यांच्या साम्राज्यातील लोकांचे समाधान, घाटी आणि उत्कर्श यासाठी त्यांनी राज्य केले. राशद्वजामध्ये अतभूत असलेले हे राशद्वचिन्ह देषातील प्रत्येक प्रशासक आणि या देषातील प्रत्येक नागरिक यांना याची आठवण करून देईल की, आपण आपला भूतकाळ विसरला पाहिजे आणि भाविष्यकाळाविशयी विचार केला पाहिजे आणि असा महान बौद्ध समाज अघोकाची परंपरा पुढे चालविली पाहिजे आणि आपल्याला नेहमीसाठी सुद्धा प्रयत्न करणार आहोत. हा चङ्ग हे धार्मिक प्रतीक आहे आणि आपण आपले सामाजिक जीवन धार्मिक जीवनापासून वेगळे करू शकत नाही." हा ध्वज, ज्याने आपला बंधुत्वाचा संदेश संपूर्ण जगभर पसरविला, त्या महान समाज अघोकाच्या धमचक्राचे प्रतीक आहे, असे विधान सरोजीनी नायदू यांनी केले. (संविधानसभा बूतात)

अध्यापकांने राशद्वज स्वीकारल्यानंतर या देषातील लोक आणि प्रथासन हे बुद्ध आणि अघोकाची परंपरा लोकांच्या सुख समाधानासाठी आणि उत्कर्शासाठी या देषात चालवतील असा आषावाद आणि विष्वास घटना समितीच्या सदस्यांनी घटना समितीत व्यक्त केला. घटना समितीने एकमताने राशद्वजाच्या सन्मानासाठी उमे राहून भारताचा राशद्वज स्वीकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे राशद्वजाच्या मध्यल्या पटट्यावर धमचक्र प्रस्थापित करण्याच्या कामी अग्रभागी होते. स्वतंत्र भारताचा राशद्वज त्यार करण्यासाठी एका समितीची नेमणूक करण्यात आली होती. या समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे होते. त्या व्यतिरिक्त या समितीमध्ये डॉ. भिमराव आंबेडकर, अन्युल कलाम आझाद, के.एम.पाणीकर, सरोजीनी नायदू, राजगोपालचारी, के.एम.मुर्षी हे सदस्य होते.

२३ जून, १९४७ रोजी स्थापन झालेल्या ध्वज समितीने १४ जुलै, १९४७ रोजी तिरंगा ध्वजाचा भारताचा राशद्वज म्हणून स्वीकार करण्याचा निर्णय घेतला. या समितीने या ध्वजाच्या मध्यल्या पटट्यावर सारनाथ येथील अघोकाच्या सिंहधिशीरील चक्र रेखांकीत करण्याचा निर्णय घेतला. ध्वज समितीच्या निर्णयानंतरच पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हा ध्वज स्वीकार करण्याचा ठराव घटना समितीसमोर ठेवला. राशद्वजाच्या मध्यल्या पटट्यावर धमचक्र रेखांकीत करण्याचा निर्णय घेण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुल्य कानगिरी बजावली, हे त्यांच्या राजन येथील जागतिक बौद्ध परिशिदेत केलेलेला भाषणावरून स्पष्ट होते.

रंगून येथील जागतिक बौद्ध परिशिदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी परिशिदेला माहिती दिली की, भारतीय घटनेचे घिल्पकार म्हणून त्यांनी भारतातील बुद्ध धमाच्या प्रचार, प्रसाराच्या कानात मदतगार म्हणून उपयोगात येतील अघा अनेक गोरठी केल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी असे जाहीर केले की, "मी सुद्धा हिंदुस्थानात सर्व दूर्शीनी पूर्वतयारी हिंदुल्यावर बौद्धधर्माचा प्रचार करणार आहे. राज्यघटना बनवीत असता त्या दूर्शीने अनुकूल होतील अघा कलमांचा मी अंतर्भव केलेला आहे. पालि भाषेच्या अभ्यासास उत्तरेन मिळेण्याची तजवीज मी करून ठेवलेली आहे. दिल्ली येथील राशद्वपतिभवनाच्या दर्दनी भागावर बौद्धधर्मीय ग्रथातील एक सुभाषित कोरलेले आहे. अघोकाच्या भारताच्या ध्वजावर आहे, ती माझीच कामगिरी आहे. (भाशण व लेखान खंड १८)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या अश्वपैलु व्यक्तीमत्वाने अंगिल विष्वास्या मानव सामाजिक आंशुनिक युगात हुद्धाच्या सुखादारी मागाचे बहुआयामी पदभाटीने प्रकाशन केले. या प्रकाशाणामध्ये प्रतित्यसुत्पादाचा सिद्धांत हा इतर मध्यवर्ती सिद्धांतप्रमाणेच सक्षमपणे प्रदर्शित करून धमचक्र प्रगती व सषष्ठीकरणाची द्वारे अंधारात खिल पत पडलेल्या भारतीयांकरीता उघडली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांने अभिनिर्मित धमचक्राप्रतित्यसुत्पादाच्या प्रतिलोम कड्यांप्रमाणे सहास्थिती असलेल्या दुर्भ रक्कांचा निरोध करीत असल्याचे तेजर्वी चित्र विष्वाचे डोळे दीपवीत आहे.

सदर्नी

१. संविधानसभा बृतांत, भारतीय संसद, दिल्ली.
२. भाशण व लेखन खंड १८, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाशण खंड, महाराष्ट्र घासन
३. जनल ऑफ पाली टेक्स्ट सोसायटी, १९९०,
४. दी महाबोधी, मार्च २००४, जनल ऑफ द महाबोधी सोसायटी ऑफ हिंडिया
५. डॉ. आंबेडकराचे भम्म मिधन, घास तागडे
६. संविधानसभा बृतांत, १९५०, भारतीय संसद, दिल्ली.

पा. नागरेन लांडगे

पी.डब्ल्यू.एस.महाविद्यालय (डॉ. आंबेडकर विचारधारा विभाग)

१४ एप्रिल-‘विद्यार्थी दिन’ :विद्यार्थी परिवर्तनाकडे वाटचाल

डॉ. भारती सुदर्शन गोखला

परमपूज्य बोधिसत्त्व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शतकोत्तर रौप्य जयंती वर्ष देशभरात मोठ्या उत्साहात व आनंदात साज्रे करण्यात येत आहे. या निमित्ताने त्यांचा विद्यार्थ्यप्रती समाजपरिवर्तनाच्या व चळवळीच्या कार्याला उजलणी देण्याकरिता हा लेख प्रस्तुत, ज्यांनी समता, स्वतंत्र्य, बंधुता व न्याय या लोकशाही मुत्त्यावर अधिकृत असलेली समाजव्यवस्था व तथागत बुद्धाची प्रजा, शील, करुणा व मैत्री या मानवी मुल्यांची शिकवण जनमाणसात रुजविण्याच्या दिशेने मानवाप्रती व मानवी समाजाप्रती मौलिक कार्य केले, अशा परमपूज्य भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाला कोटी कोटी प्रणाम.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शतकोत्तर रौप्य जयंती वर्षानिमित्त केंद्र शासनाने २०१५-१६ हे वर्ष उत्साहपूर्वक, अर्थपूर्ण, प्रभावी व परिणामकारकरित्या तर राज्य शासनाने ‘समता वर्ष’ म्हणून साज्रे करण्याचा निर्णय घेतला.

भारतीय युवा पिढी ही सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाची आजची व उद्याची प्रेरक शक्ती म्हणून उभी करण्याच्या उद्देशाने विद्यार्थ्यांच्ये भारताच्या सविधानाच्या प्रास्ताविकेत नमूद केल्याप्रमाणे खाता «य, समता, बंधुता, न्याय व धर्मिनप्रेक्षाता यांचे संबंधन करणे, राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टिने सर्वांतम मुलतवे व मुलये यांची जोपासना करणे, हे समाजपरिवर्तनाचे कार्य युवा पिढीच्या हाती आहे. युवा पिढीने हे कार्य जाणिवपुर्वक करावे. याकरिता आदर्श विद्यार्थी म्हणून ज्यांची खुशी जगभर पसरलेली आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विद्यार्थ्यकरिता मांडलेल्या मौलिक विचाराना विद्यार्थ्यांनी आत्मसात करावे.

इतिहासपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर युवा पिढीला सागतांना म्हणायचे की, विद्यार्थ्यांनी आजन्म विद्यार्थी म्हणूनच राहावे. विद्यार्थ्यांनी विद्यार्जन करावे. विद्यार्जनाच्या कार्यात कोटेही खंड पढू देवू नये. इतर व्यसनाप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी विद्यार्जनाचे व्यसन स्वतःला लावून घ्यावे. अभ्यास म्हणजे विशिष्ट ध्येयपूर्तीसाठी सूत्रबद्ध, योजनापूर्वक प्रयत्नांचा व्यासांग याला विद्याव्यासांग म्हणायचे. ‘Education is an opportunity.’ शिक्षण ही संधी आहे. तिने कुठली प्रगती उपलब्ध करून दिली आणि तिचा उपयोग कोठे केला यावर ही संधी अवलंबून असतो. कारण कोणतेही पदवी घेतांना आपल्याला जग जिकले असे जरी वाटत असले तरी एक गोष्ट ध्यानात ठेवावयास हवी आहे की, आपणास ज्या लोकांशी टक्कर द्यावयाची आहे ते लोक पुढारलेले आहेत. आजव्या जीवन कलहाच्या दंगलीत पुढारलेल्या लोकांपेक्षा आही जर निरस ठरलो तर आमची घडगत होणार नाही. कारण आज सर्व सतता धारण करणारे पुढारलेले वर्ग आहेत. नोकरी मागण्याकरिता गेल्यास तेथे फक्त आणि फक्त वरीष्ठ अधिकाऱ्यांचे गोतावळेच आपल्याला आढळून येणार, त्यामुळे नुसती पदवी धारण करून चालूणार नाही तर पुढारलेल्या जातीच्या लोकांशी स्पर्धा करून आपल्या बुद्धीचा प्रभाव पाढावा लागेल. आपल्या बुद्धीचा प्रभाव जनमानसात पाडल्याशिवाय नुसत्या शिक्षणाचे चीज होणार नाही, हे तेवढेच खरे. यामुळे पुढारलेल्या जाती आपणास दाबणार नाहीत. बाबासाहेब म्हणायचे तुम्ही जे शिक्षण घेता ते असे घ्या की, त्यामुळे आपले सर्व विद्यार्थी सरस झाले पाहिजेत. अडाणी आईबापांच्या पोटी जन्म घेवून दुराभिमान बाळगु नका. आपल्या कर्तव्याला विसरू नका. या कर्तव्याची जापीव ठेवून झाडून अभ्यास करा. विद्यार्जन करून आपल्या कर्तव्यांपरिने आपण या पुढारलेल्या लोकांची तोडे बंद करू शकतो. आपण चांगले दिव्य करावे. या दिव्याची प्रचिती आपल्या समोर येहलच हे नव्हकी. कोणतेही कार्य जेव्हा त्याच्यापेक्षा शातशा: चांगले करू तेव्हा कोठे त्याच्या बरोबरीचे म्हणून आम्ही गणले जाऊ. ‘Knowledge is power.’ ज्ञान हीच सतता आहे. ज्ञान हीच संपत्ती आहे. सतता व संपत्ती विकसित करण्याचा एकमेव मार्ग विद्यार्थ्यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक कष्ट करून विद्याव्यासांग, विद्याभास करणे म्हणजेच अभ्यास करणे होय. ज्ञान वाटत चला असे बाबासाहेब म्हणत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सागतात की, विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा! हे सर्व करण्यासाठी आम्ही आमच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे गरजेचे आहे. दुसरी दैवी शक्ती ही आत्मविश्वासाच आहे. विद्यार्थ्यांनी आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये. आत्मविश्वासी मनुष्य नी जे करील ते होइल असे टपणीत बोलतो. अर्थात ते आत्मविश्वासावर अवलंबून करीत असतो. त्यात घेनेडखोर प्रैंडीबाजणा नाही तर तो आत्मविश्वास असतो. गरिबातील गरिब विद्यार्थी हा मोठी चांगली सोय अनुकूलता नसल्यानेही आत्मविश्वासाच्या बळावर दीर्घोद्योगनेच परकळी व बुद्धिमान होवू शकतो. कोणताही मनुष्य उपजत च परकळी किंवा बुद्धिमान निपजू शकत नाही. त्याचा आत्मविश्वास त्याला या सर्व उपाध्या घेण्यास प्रवृत्त करतो. तेव्हा तो त्या दिशेन वाटचाल करतो. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दीर्घोद्योगाचे महत्व सांगताना विद्यार्थ्यांना म्हणायचे की, दीर्घोद्योग व कष्ट करण्यानेच यशाची प्राक्ती होत असते. नुसत्या पदव्या प्राप्त केल्याने यशाला तुम्ही प्राप्त करू शकत नाही. पदव्या धारण करणे म्हणजे ज्ञान नाही. विश्वविद्यालयाच्या पदव्या व प्रत्येकाची बुद्धिमत्ता याचा काही संबंध नाही. शीलाशिवाय विद्या फुकाची याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, विद्याव्यासांग यासोबतच शील ही प्रत्येक विद्यार्थ्यांनिध्ये असणे आवश्यक आहे. शीलाबिना विद्या ही फुकाची. विद्या हे एक शस्त्र आहे. विद्या हे शस्त्र ज्याने धारण केले असेल तो शीलवान व्यक्ती एकाचे

संरक्षण करील. तर तोच इसम शील ज्याच्याजवळ नसेल विद्येच्या शस्त्राने दुसऱ्याचा घात करील. अडाणी मनुष्य कोणासही फसवू शकत नाही. फसवावे कसे हे त्याला उमगत नाही. लबाडी करणाऱ्या व्यक्तीस चातुर्य व बुद्धी लागते. लबाड्या करून फसविणारे लोक आपल्याला पदोपदी भेटील. परंतु या चातुर्य व बुद्धीला सदाचारांची अर्थात शीलाची जोड मिळाली तर लबाडी वा फसवाकरूवी करू शकत नाही. म्हणून चातुर्य व बुद्धी असलेले व्यक्ती शीलाशिवाय निपजू लागले तर त्याच्या शिक्षणातच समाजाचा व राष्ट्राचा नाश होतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीत विद्येभरोबरच शील असणे आवश्यक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी व राजकारण यांविषयी विद्यार्थ्यांना संबोधन करतांना सांगतात की, स्पृश्य समाज राजकारण करतो. कारण आज स्पृश्य समाज अधिकाररुद्ध आहे. मॅजिस्ट्रेट, कारकून, सर्कल इस्पेक्टर, तलाठी, फौजदार, मुन्सिसफ कोर्टकवेच्यामध्ये ही सर्व पदे स्पृश्य समाजातील लोकांनी काबीज केलेली आहेत. त्यांमुळे आपण न्यायासाठी गेलो तरी न्यायालयात न्याय मिळाणार नाही. या सर्व पदांवर आपण रुढ झाल्याशिवाय होत असलेला जोरजुलून थांबणार नाही. या जागा आपल्या ताब्यात कशा मिळू शकतील हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या प्रश्नाला सोडविषयासाठी बाबासाहेबानी दोन गोट्टी संगितल्या त्यातली पहीली गोष्ट अशी की, आपण सर्वांनी संघटन केले पाहिजे. आपण जर अस्पृश्य मानले गेलेले बहुजन लोक एकत्रित झालोत तर या भेदांच्या नागीच्या किल्ल्यास कोठेतरी चीर गेल्याशिवाय राहणार नाही. या एकमुठीसाठी विद्यार्थी वर्ग ही एकमुठ कशी सांभालील यावदल बाबासाहेब सांगायचे की, विद्यार्थ्यांनी आपल्या विद्यार्थी दशेत विद्या प्राप्त करण्यासाठी कसून झाटावे. ही उत्कृष्ट व समाजाची गोष्ट आहे. यांबरोबरच विद्यार्थ्यांनी संघटनेच्या कार्याची अंशत: धुरा आपल्या खांद्याबर घेतलीच पाहिजे. संघटन कार्य करतांना आपल्या वैयक्तिक मनिषा आगर आकोशा बाजूला ठेवून आत्मनाश करणाऱ्या स्वार्थास फाटा ठेऊन सर्वांनी संघटना करण्यास झाटावे. व्यक्तिगत स्वार्थांपेक्षा समाजाला फायदा मिळवून देण्याकडे लक्ष घावे. दुसरी गोष्ट अशी की, आपला उद्धार करण्यासाठी स्पृश्य समाजसेवक संघासारख्या हजारो संस्था स्थापन करीत आहेत. या संस्थांचे कार्य व अंतीम घेये हे कोण्ठीस दाणे टाकून कापण्यासाठी पकडण्याच्या स्वार्थी बुद्धीचे आहे. या संस्थांच्या घेयाला पूर्ण न होवू देंयो व आपआपसात मतभेद न बाळाणे, स्वार्थी बुद्धी ओळखून अशा स्वार्थी बुद्धीस व लबाडीस सहेतोड उत्तर देणे हे आजच्या विद्यार्थ्यांनी करावे. आपण एकमुठीने बागलात तर काढी तरी करू शकाल. आपल्या समाजाबर हजारो वर्षांपासून होत असलेले अन्याय व जोर जुळूम निवारण करण्याचे कार्य आजच्या युवा पिढीने स्वखुशीने आपल्या शिरावर घ्यावयास इव्वे आहे. हे सर्व कार्य ऐक्यामुळेच आपण करू शकाल. आपल्या समाजात ऐक्याची अत्यंत जरूरी आहे. या सर्व बाबतीत शिस्त अत्यंत कठोरपणे पाळली तर काहीतरी होईल. आपल्यात संघटना, शील व शिस्त बाढवा याने समाज उन्ही होईल. अशाप्रकारे आपली अभेद्य संघटना सर्व जगाला दाखवून दिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या कर्तव्यास जागरूक असावे. निबंधने म्हणजे आपल्या जगण्यामरण्याचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न सोडवून समाजाप्रती आद्यकर्तव्य आपण बाजाबले पाहिजे. राजकीय दक्कं संपादन करून आपली शक्ती पणाला लावून मोरिया जागरूकतेने आपले कर्तव्य पार पाडावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थ्यांना संबोधन करतांना सांगतात की, विद्यार्थ्यांनी आपला स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्य गमावता कामा नये. कोणत्याही प्रकारच्या आभिषाळा बळी पटून स्वाभिमान गमावायचा नाही. लबाडी व चातुर्य दाखवून कोणत्याही संघ संस्थांनी बुद्धीचातुर्यांने तसु विद्यार्थ्यांना आर्थिक अभिषेद दाखविली, त्यांना स्वतंत्र संघटनेपासून ओढून आपल्या गोटात नेले. तरी या आभिषाळा जितका फायदा करून घेता येईल तितका अवश्य घ्यावा. पण आपला स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्य गमावू नये. विद्यार्थ्यांना अन्यायाविरुद्ध लढण्याची ताकत येण्यासाठी आपण सर्वांनी स्वाभिमानी व स्वावरुंबी बनले पाहिजे. विद्यार्थ्यांना या पुढचा काळ हा अत्यंत आणीबाणीचा आहे. त्यामुळे अन्यायाच्या प्रतिकरासाठी आपण लढलेच पाहिजे. त्यासाठी आपणाला स्वतंत्र घेये गाठता आली पाहिजेत. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतःबदल सांगतांना म्हणायचे की, 'माझे तीन दैवत आहेत— पहीले दैवत विद्या, दुसरे दैवत स्वाभिमान आणि आणि तिसरे दैवत म्हणजे शील होय.' या तीनझी दैवतांच्या बळाबर मी या पदाला पोहोचलो, हे त्याच्याच शक्तीमुळे होय. त्यांग, चिकाठी, निस्वार्थीपणा व बल एकवटून कार्य करा. तुमचे जीवन आता तुम्हालाच उज्ज्वल करावचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्मदिवस हा 'विद्यार्थी दिन' म्हणून साजार करण्यात येतो आणि या वर्षात त्यांची शतकोत्तर रीत्य जवऱ्यांती आहे. या प्रसंगाचे औचित्य साधून बाबासाहेबांनी विद्यार्थ्यांना समोर ठेवून केलेल्या संबोधनाबदलची जागरूकता विद्यार्थ्यांन्यांने निर्माण करण्याच्या दृष्टिने त्यांनी विद्यार्थ्यांना केलेल्या संबोधनाचा सार यात घेण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खाल्या अर्थने आदर्श विद्यार्थी होते. ते संपूर्ण जीवन एक ज्ञानपिण्यासू व जागृत विद्यार्थी म्हणून जगलेत. विद्याव्यासांग, आत्मविश्वास, शीलवान, स्वाभिमान, शिस्त, समाजाप्रती कर्तव्याची जाण इत्यादी अनेक बहुविध गुणांनी बाबासाहेबांच्या स्फुरात 'महामानव' जन्माला येणे व त्यांचे महामानव सिद्ध व्यायला त्याना अस्पृश्य समाजाच्या उन्हींची चिता त्यांना जालीत होती. हिन्तू समाजात जन्माला आलेले महामानव बोद्धधर्मानुयायी होऊन बोधिसत्प झाले. त्यांनी उच्चारलेले शब्द खरे करून दाखविले. काय छोते ते शब्द? ते केवळ शब्द नव्हते तर माणूसकीच्या बागणूकीला

उत्तेजना देणारी तेजर्वी शब्दशक्ती होती. या शक्तीने एक प्रचंड भीमशक्ती जागृत झाली. या भीमशक्तीने आपल्या भीमाची स्वप्ने पूर्ण करून विद्यार्थ्यांनी जागृत झावे. समाजाप्रती असलेले आपले झर्कव्य ओळखून आत्मविश्वासाने आणि स्वाभिमानाने विद्यार्थ्यांनी जगावे. बौद्ध धम्मानेच जगाचा उद्घार होणार आढे. त्यामुळे बौद्धधम्माच्या सानिध्यात राहून त्यातील शांतीचा संदेश स्विकारणे हे महत्वाचे. जग बुद्धालाच मानते. जगात नाव जाहीर आहे ते बुद्धाचेच. आपला उत्कर्ष फक्त बौद्ध धम्मानेच होईल. बुद्धाने सांगितलेला मार्ग स्विकारून तो आत्मसात करणे हीच शातकोत्तर रौप्य जयंती वर्णनिमित्ताने परमपूज्य बोधिसत्त्व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवाला खरी आदरांजली राहील.

संदर्भ ग्रंथ

- १) प्राचार्य सुर्यभान बाधमारे — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा संदेश विद्यार्थ्यांनी जागृत झाला! सुगत प्रकाशन, नागपूर—१७,
- २) प्रा. प्रणोत्ती पानतावणे — मुलांचे आदर्श बाबासाहेब आंबेडकर जीवन—चरित्र, सुगत प्रकाशन, नागपूर—१७
- ३) डॉ. अमिताभ — अभ्यास विद्यार्थी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, द पीपलस् विहजन कम्युनिकेशन्स मुंबई (पूर्व),
- ४) श्री पुरण मेश्राम— भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शातकोत्तर रौप्य महोत्सवी जयंती शाताब्दी वर्ष, कृती कार्यक्रम आराखडा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर,
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर— जीवन कार्य एवं विचार
- ६) शिक्षण संक्रमण — महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, एप्रिल २०१६.

डॉ. भारती सुदर्शन गोखार्ही,

सहायक प्राध्यापक, श्री निकेतन कला—वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान एक ऐतिहासीक दृष्टीक्षेप.....

पा.डॉ. प्रमिला भोवर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनविषयक तत्वज्ञानात स्वातंत्र, समता बऱ्हुता या तत्वाना अत्यंत महत्व आहे. ही तत्वे हिंदुसमाजात रुजवून बाबासाहेबाना समतेवर आधारीत हिंदू समाज निर्माण करावयाचा होता परतु हिंदू समाजातील विषमतेमूळे ही तत्वे नाकारली गेली त्यामूळे दलित समाजाला अस्पूर्शतेसारखा कलंक माथी लादुन कुच्छा-मांजरापेक्षाही जीवन मुकाटयाने सहन करावे लागले होते. यावर शिक्षण ढाच एकमेव उपाय होता. की ज्याने दलित समाजाची असमीता जागृत करून तो प्रस्थापीत समाजाविरुद्ध बऱ्ह करण्यास उभा राहू शकत होता.

'पिपलस एज्युकेशन सोसायटी' चे धोरण जाहिर करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, '‘हे केवळ शिक्षण प्रसार करण्याचे साधन नसून भारतात बौद्धीक नैतीक अणि सामाजीक लोकशाही व्यावरी विकास अशी मनोवृती घडवून आणण्याचे कार्य तिळा शिक्षणप्रसाराच्या माझ्यमातृन करावयाचे आहे. आजच्या भारतात या गोष्टीची गरज आहे. आणि भारताविषयी सदिच्छा बाळगणाच्या सर्व लोकांना ही गोष्ट देशात घडवून आणली पाहिजे.’'

यावरून डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचार व कार्याची व्यापकता लक्षित येते. बाबासाहेबांचे शिक्षण विचार हे त्यांच्या जीवनविषयक तत्वज्ञानाची आचरणात्मक बाजू म्हणून प्रकार होते. म्हणुन त्यांचे शिक्षण विचार हैं नुसते शिक्षणविचार नसून ते एक शैक्षणिक तत्वज्ञान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा आशय समजून घेण्याकरीता शिक्षण आणि तत्वज्ञान याचा अर्थ लक्षित घेणे आवश्यक आहे.

अ) शिक्षणाच्या व्याख्या :— शिक्षणाच्या अनेक शिक्षणज्ञानी व्याख्या केल्या आडेत त्यापैकी काढी व्याख्या खालीलप्रमाणे आडेत.

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी “व्यक्तीला जाणीव (Realization) देते ते शिक्षण होय” अशी शिक्षणाची सुंदर व्याख्या केली आहे.

२) “तमसोमा ज्योतिर्गमय, अंधारातुन प्रकाशाकडे नेते” ही प्रार्थना शिक्षणाचे स्थुल स्वरूप व्यक्त करते.

३) “अपरिपक्व मनाशी परिपक्व मनाचा घनिष्ठ संबंध” अशी शिक्षणाची व्याख्या वेळतन या विचारवंतने केली आहे.

४) ‘ज्यान हयुर्ह’ यांनी “शिक्षण म्हणजे लहान व असाहाय्य मानवी व्यक्तीला सुखी, नितीमान व कार्यक्षम बनविण्यासाठी केलेले सहाय्य” असे शिक्षणाचे स्वरूप वर्णन केलेले आहे.

५) शिक्षणातून काय साधायचे म्हणजे शिक्षणाचे ध्येय आणि उद्दीप्तीचे रस्वरूप सांगतात अमेरिकेतील मध्यमिक शिक्षणाची उर्जरचना करण्यासेवांनी नेमलेल्या आयोगाने (१९१८) शिक्षणाची अशी व्याख्या केली आहे.

“प्रत्येक व्यक्तीमध्ये ज्ञान, ध्येय, सवयी आणि सार्थक याचा असा विकास घडवून आणावयाचा की, त्यात आपले (समाजातील) योग्य स्थान घेता येईल आणि त्या याचानाचा त्याला स्वतःचे क समाजाचे जीवण अधिकांशांचे उदात्त उद्दीप्ताकडे नेप्याला उपयोग करता येईल.”

करील व्याख्यावरून शिक्षणाचे स्वरूप व व्यापी लक्षात येईल. या व्याख्या बारकाही तपासल्यास दोन गोष्टी लक्षात येतात. पहिली गोष्ट म्हणजे शिक्षणाचे काढीतीरी ध्येय वा उद्दीप्त असते. शिक्षणाचा व्यक्तीच्या व समाजाच्या भावी जीवणाशी संबंध असतो दुसरी गोष्ट म्हणजे समाज व व्यक्ती याचा अभेद संबंध आहे. ‘‘ज्या दलित समाजामध्ये डॉ. आंबेडकरांचा जन्म झाला त्या सामाजास स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय समाज व्यवस्थेत अस्पूर्श यानले. म्हणून स्वतंत्र भारताच्या स्वराज्यामध्ये दलितांचाही सहभाग असावा. त्यांनीही माणूस म्हणून जगता यावे याकरीता भारतीय समाजाची साक्षरतेच्या अधारावर पुरुरचना झाल्याशिवाय भारताची प्रगती नाही ही जाणीव भारतीयांमध्ये निर्माण होण्याची गरज आहे. शिक्षणाने ही जाणीव निर्माण करता येईल म्हणून त्यांना शिक्षणाचे महत्व बाट देते. शिक्षणाचे स्वरूप विषद करताना ते म्हणतात ‘‘लोकांच्या मनाची व सामाजीक दर्जीची उंची वाढविणे म्हणजे शिक्षण होय.’’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते शिक्षण ढाच राष्ट्रीय उन्नतीचा मुलमंत्र आहे. सामाजीक कांती घडवून आणावयाची असेल तर त्याची विजे बालवयातच रुजिले पाहीजे. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण हे सामाजीक परिवर्तनाचे एक साधन असून भारतीय लोकशाहीला अपेक्षीत असा स्वतंत्र, समता आणि बऱ्हुता या तत्वावर आधारीत समाजशिक्षणाने निर्माण करता येईल यावर त्याचा ताम विश्वास होता म्हणून शिक्षणाचे धोरण काय असावे हे सांगतांना म्हणतात “भारतात बौद्धीक, नैतीक आणि सामाजीक लोकशाहीव्यावरी विकास होईल अशी मनोवृती घडविणे हे शिक्षणाचे कर्तव्य आहे.” असा राष्ट्रीय शिक्षणाचा विचार डॉ. आंबेडकरांनी माहला. शिक्षण ही एक पवित्र संस्था माणीत होते शाळेत मुलाची मने सुरांस्कृत करून समाजाहितास योग्य वळण लावावयाचे असते. शाळा हे उत्तम नागरीक तयार करण्याचे उदात्त कार्यक्षेत्र आहे. असे त्याचे मत होते.

ब) तत्वज्ञान आणि शिक्षण :— डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या जीवणाचे व्यक्तीक तत्वज्ञान सांगतांना “तत्वज्ञान म्हणजे दूसरे काढी नसून ज्याने आपले जीवण मोजावयाचे ती मापकाठी होय अशी अगदी साध्या भाषेत व्याख्या केली. शिक्षण आणि तत्वज्ञानावर दिलेल्या व्याख्यावरूप शिक्षण आणि तत्वज्ञान यांची उद्दीप्ते व कार्य ही सारखीच असल्याचे दिसून येते. शिक्षणाने मणुष्य ज्ञान संपन्न सद्गुरुी व्हावा त्याला उत्कृष्ट व आदर्श जीवणाचा लाभ व्हावा अशी सर्वसामान्यपणे अपेक्षा केली जाते. काय शिकवावे? कसे शिकवावे? या प्रश्नांची उत्तरे या अपेक्षांनीच

दिली जातात पण त्यातील उत्कृष्ट व आदर्शयासारख्या कल्पना तत्वज्ञानाकडून मिळत असतात व त्या कल्पना साकार करण्याच्या शिक्षण प्रयत्न करीत आहे. म्हणून शिक्षण ही तत्वज्ञानाची क्रियात्मक बाजू आहे. जगातील सर्व थोर विचारवंतानी आपले तत्वज्ञान साकार करण्याकरिता शिक्षण हेच एक प्रभावी व महत्वाचे साधन माणले आहे. कारण आदर्श जीवणमुळ्ये ही शिक्षणाच्या संस्कारानेच समाजात रुजबिली जातात तसेच शिक्षणाचे ध्येयही तत्वज्ञानाच्या आधारेच ठरविले जाते.

क) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे शैक्षणिक तत्वज्ञान :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे शैक्षणिक तत्वज्ञान हे त्याच्या जिवणाविषयक तत्वज्ञानाची आचरणात्मक बाजू म्हणुनच प्रकट होताना दिसते घटनेच्या माझ्यमातृन त्यानी भारतीयासमोर स्वातंत्र, समता, बंधुता आणि सामाजीक स्वाय या तत्वावर आधारीत भारतीय समाजाची रक्खण करण्याचे ध्येय ठेवले. ‘‘शिक्षण ही बाब रस्ते बांधणे, गटार साफ करणे वौरे बाबीपेक्षा निराळया प्रकारची आहे. शिक्षणमुळेच जनता जागृत होऊन राष्ट्रास जबाबदार नेतृत्व उदयास येते.’’ देशातील नविन पिढी शिक्षणामुळेच येणाच्या जबाबदारा व निर्माण होणारे प्रश्न सोडविण्यास समर्थ बनते. म्हणून शिक्षण ही मानवी जीवनात उपकारक आणि लळासभूत करणारी संजीवनी आहे. अशी शिक्षणावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची असीम अश्वा होती. त्याचा आग्रह होता की, ‘‘जाती प्रथेच्या तटबद्ध्यावर उघड हलला करण्यासाठी असपूर्यानी शिक्षण घेतलेच पाहीजे, दुकरासारखो आपले पोट भरण्यासाठी जगू नका परतु सांस्कृतीक विकासासाठी माणवी प्राणी म्हणून जगा’’ असा उपदेश केला.

हौ. आंबेडकराचे शिक्षणविषयक विचार तपासताना, सावित्रीबाईं पुले याच्या बचनाची आठवण येते त्या शिक्षणाचे महत्व सांगताना म्हणतात—

“सुदांना सांगण्याजोगा आहे, एकच मार्ग इच्छा,
शिक्षणाने मनुष्यत्व, पशुत्व हटते पडा.”

द) डॉ. बाबासाहेबाच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे महत्व :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. भारतीय संविधानाचे समतेबर आधारीत भारतीय समाज निर्माण करण्याच्या उद्दीष्टाने नवी पिढी घडविण्याची राष्ट्रीय जबाबदारी शिक्षणावर सोपविली होती त्या दूष्टीने आजच्या शिक्षण पृथक्तीच्या यश अपयशाचा विचार केल्यास आजची शिक्षणपद्धती उद्दीष्टाच्या दिशेने अपयशी ठरली आहे. भारतातील विषमता नष्ट झालेली नाही, धर्मवाद, जातीवाद, भाषावाद, युद्धितावाद व भाषाचार सर्वं बोकाळलेला आहे. शिक्षणने संपन्न व राष्ट्रप्रेमाने भारतेली निर्माणव्याबयास पाहिजे होती. परतु यादलेल आजच्या शिक्षणाने बेकारी, नैराश्य निर्माण होऊन शाळा, कॉलेजसांना कोंडवाड्याचे स्वरूप आले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या मते शिक्षण हे माणसाला घडविते असते. जे माणसु घडविते ते शिक्षण असे त्याचे मत होते. ‘‘शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम. केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही तर जे उपयोगी येते तेच खोरे ज्ञान’’ अशी त्याची धारणा होती. शिक्षणाचा परिणाम शील आणि चारित्र्याची निर्माती करणे असा असावा हा त्याचा आग्रह होता गंथ हे उच्चातम नैतीक आचरण निर्माण करण्याचे साधन आहे. ‘‘जी व्यक्ती आपल्या पत्ती आणि आपल्यापेक्षांशी शिक्षणावर अधिक प्रेम करते त्या व्यक्तीला शिक्षणप्रेमी म्हणावे’’.

आंबेडकर, फुले, बुद्ध याना अभिप्रेत समुदाय शिक्षणाचा विचार संपविण्याचे प्रयत्न प्रतिगामी करताहेत यावेळी डॉ. आंबेडकराचे गुरु म. फुले याचे विचार आठवतात.

“विद्येविना मती गेली, मतीवीना नीती गेली,
नीतीवीना गती गेली, गतीवीना वित्त गेले,
वित्तवीना सुद खुचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिनांक १३ जुन १९५४ रोजी रावळी कॅप, मुंबईच्या भाषणात ते म्हणाले ‘‘शीलशिवाय शिक्षणाची किंमत शृन्य आहे. ज्ञान हे तलबारीसारखे आहे समजा एखाद्या मानसाच्या हाती तलबार आहे तिचा उपयोग की, दुरुपयोग करावयाचा हे त्या माणसाच्या शीलावर अवलंबून राहील तो त्या तलबारीने एखाद्याचा खुनही करील किंवा एखाद्याचा बचावही करील ज्ञानाचे तसेच आहे. म्हणुन शिल वे जीवनाला अत्यंत आवश्यक आहे. शिल नसल्यामुळे आपले नुकसान होते.’’

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे थोर राष्ट्रभक्तपैकी एक महान युगप्रवर्तक महापुरुष होता त्यानी या देशाची पुनर्जना समतेच्या तत्वावर करण्याकरीता आयुष्यभर संघर्ष केला. बाबासाहेबाच्या मते, भारतातील विषमतावादी समाज व्यवस्थेमुळे सर्वसामान्य माणसाला (दलितास) आपला विकास करण्याची संधी लाभत नाही म्हणुन भारतात संविधानाने “एक व्यक्ती, एक मत” हे तत्व स्वीकारून राजकीय समतेचा उद्घोष जरी केला असला तरी सामाजीक व आर्थीक समता प्रस्थापित झाल्याशिवाय भारताला आपला सर्वांगीण विकास साधने शक्य होणार नाही.

भारतात ही समाजक्रांती घडवुन आणण्याकरीता शिक्षण हेच एक प्रभावी साधन आहे. यावर बाबासाहेबांचा ठाम विश्वास होता म्हणुन प्रत्येक भारतीयाला शिक्षण हे मिळायलाच पाहीजे. असा त्यानी आग्रह धरला. शिक्षण हे प्रत्येक भारतीयाचा मुलभूत अधिकार आहे व तो त्यानी भारतीय राज्यघटनेच्या माझ्यमातून प्रत्येक भारतीयास बहाल केला आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे महत्व विशद करून भारतात सामाजीक विषमता टिकून राहण्यास लोकांचे अज्ञान हेच एक

कारण आहे म्हणुन लोकांना सज्जान करण्यासाठी शिक्षण हे एक अमोय शस्त्र आहे ज्याने दृष्टांचा संदार करता येतो आणि दृष्टापासून स्वतःचे रक्षणाही करता येते.” “विद्या हे मनुष्याचे सुंदर रूप आहे. मुंदे डॉ. बाबासाहेब महणतात, ‘शिक्षण हे वाधिनीचे दुध आहे. जो ते प्राशन करील तो समाज व देश विधातक कृत्याविरुद्ध गुरुगुरुत्याशिवाय राहणार नाही.’”

परतु आजच्या शिक्षणाला पोटभारू व बाजारू स्वरूप येऊन आजचे शिक्षण हे मुठभर व्यापारी व राजकारणाच्या हातचे बाहुले बनले आहे. परिणामी शिक्षकासारख्या पवित्र पेशाही आज शिक्षणाचा थंदा करणाऱ्या खाजगी शिक्षणसंस्थामध्ये पैसा दिल्याशिवाय नोकरी मिळत नाही व जो पैसा देऊन शिक्षकांची नोकरी मिळवेल त्याच्या ढातून देशाचे भवितव्य घडवीणारी पिढी निर्माण होईल अशी कल्पनाही करणे मुर्खपणाचे ठरणार आहे.

यातुन जर आजच्या शिक्षणाची सुटका करावयाची असेल तर ज्या देशभक्त, विचारवत व राष्ट्रनेत्यांना या देशाला घडविण्यास अतोनात कष्ट केले आपल्या जीवाचे राण केले प्रसंगी आपल्या प्राणाची आहुती देण्यासही मागेपूढे पाहीले नाही. त्या राष्ट्रभक्त, विचारवंताच्या उदात विचारतत्वज्ञानाची आजच्या शिक्षणाला काय धरणे आवश्यक आहे. त्याच्या जीवण तत्वज्ञानाचा शिक्षण अभ्यासक्रमात समावेश होण्याची आज नितां गरज आहे. आता गरिबाच्या शाळाच बद पडायच्या मार्गवर आहेत महात्मा बुद्ध म्हणाला होता, ‘माणसाच्या सर्व प्रश्नांची मूळ त्याच्या अज्ञानात आहेत. भारतात आता आज्ञान कसे टिकले जाईल हेच पाहील जातंय’.

आज शिक्षणाला अशाच क्रांतीकारी विचार, तत्वज्ञानाची गरज आहे, जो देशामधील विषमता समूळ नष्ट करून समतेवर आधारीत भारतीय नव समाज प्रस्थापित करू शकेल ही सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याचे सामर्थ्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानात आहे. म्हणुन आज देशाला आणि शिक्षणाच्या समतेवर आधारीत नवसमाज, नवभारत घडविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाची अत्यंत गरज आहे.

संदर्भ सुची :—

- १) डॉ. आंबेडकर, बाबासाहेब, ‘माझी आत्मकथा’, प्रकाशन गजेंद्र रघुवंशी
- २) ‘शिद्धाण समीक्षा’ जानवारी १९९१
- ३) अकोलकर ग. वि.: शैक्षणिक तत्वज्ञानाची रूपरेषा. श्री. विद्या प्रकाशन
- ४) कीर धनंजय: विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मानस आणि तत्वविचार
- ५) मुंबई इलाऊद्यातील शिक्षणाची प्रगती: ब. भा. ३१ मे १९२३
- ६) सदानशिव प्रा डी. एन: डॉ. आंबेडकराचे शैक्षणिक कार्य डॉ.आंबेडकर गौरव ग्रंथ, म.सा.सा.स. (प्रकाशक १९९३) मुंबई
- ७) कल्याणकर बा. ह.: डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक दृष्टीकोण, ‘डॉ. आंबेडकर गौरव ग्रंथ’
- ८) महात्मा फुले ‘शेतकऱ्याचा आसुळ’
- ९) पाणतावणे, डॉ. गंगाधर: पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- १०) स्वराज्याची सर सुराज्याला नाही: ‘मुक्तनायक’ १४ फेब्रु. १९२०

प्रा.डॉ. प्रगिला भोयर

इतिहास विभाग प्रमुख

स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय, लाडाङी

बौद्ध धर्म एक मानवतावादी धरोवर

पा. वासन्ती डी. खांडेकर

भारत में ऐसे—ऐसे महापुरुष हो गये जिन्होंने अपने देश के लिये अपने जान की बाजी लगाकर भारत भूमि को दैदिव्यमान करने का बेंडा उठाया था। अपने प्रभावशाली व्यक्तित्व से संपूर्ण भारत में उज्ज्वल भविष्य की जिन्होंने कामना कि वह डॉ. भीमराव आंबेडकर जो भारत के कोटि—कोटि शोषित एवं पीड़ित लोगों के नेता थे। जिनकी आवाज संपूर्ण देश के शोषित वर्ग की आवाज थी। अस्पृश्यता हिन्दू धर्म के माथे पर एक भयंकर कलंक है। और उससे हिन्दू जाति के हृदय की कल्पुष्टा का दर्शन होता है। यदि अशूत पवित्र एवं निर्मल होकर भी देवदर्शन के लिए जाते हैं तो उनके लिये मन्दिर के दरवाजे बंद कर दिये जाते हैं। छूत—छात, भेदभाव, जातिपात को समूल नष्ट करना सर्वण दिन्दूओं का कर्तव्य है। लेकिन वह यह नहीं कर सकते। डॉ. आंबेडकर ने भारत के सभी शोषित—पिंडित अछूतों को आवाहन किया कि ऐसे धर्म को अपनाये जिसमें मानव—मानव में कोई भेद न हो, सचानता एवं भावूत्व के अधिकार प्राप्त हो। यह उच्च आदर्श सिफ़ बौद्ध धर्म में ही है। जिसप्रकार विभिन्न नामोबाली तथा विभिन्न दिशाओं से आवी हुई नदियाँ समुद्र में मिलकर एक हो जाती हैं, उनका समुद्र ही नाम हो जाता है, उसी प्रकार बौद्धधर्म को ग्रहण कर सभी समान हो जाते हैं, किसी प्रकार की विशमता नहीं रह जाती। बौद्धधर्म अस्पृश्यों के लिए नहीं है, यह मानवमात्र के लिए कल्पणाकारी है। इसे सभी दिन्दू भी अपनाकर अपना कल्पणा कर सकते हैं।

हिन्दू जाति के आगे बौद्धधर्म स्वीकार करना ही आशाजनक मार्ग है। पद—दलित—पिंडित, शोषित को धर्म के कौनसा मानसिक और नैतिक लाभ होगा। जिस धर्म से ऐसा लाभ होना संभव नहीं है, वह धर्म अवश्य ही मृत दशा को प्राप्त होगा। दिन्दूधर्म अस्पृश्य वर्ग के लिये मानसिक और नैतिक दृष्टि से उपकारी होगा अथवा नहीं इसका उत्तर हिन्दूधर्म नहीं के पक्ष में ही देंगा। पिछडे और अस्पृश्य लोगों को ऐसे उपकारहीन धर्म में ढूळे रहना क्या ठीक है। हिन्दू धर्म आज एक ज्वालामुखी पर्वत के समान जड़ा है। आज वह जीवित होते हुए भी मृतप्राय ही हो गया है। किन्तु अब तक मरा नहीं है। उसे भविष्य की हाय—हाय हो रही है, ऐसा ऐसा प्रतीत होता है। पिछड़ी जाति और अस्पृश्य जाति के लाखों हिन्दू जनता को अपनी मनुष्यता को मानवता को जानकर स्वाभिमान जाग उठा है। हिन्दू धर्म ने हमारा सर्वस्व हरण किया है यह सब उन्हे बिदित हो चुका है। पुराने सनातनी धर्म से उन्हाँने नहीं होगी। हिन्दू धर्म में हास्तव्य करनवाली जनता जागृत होते ही बौद्ध धर्म स्वीकार करेगी, यह निश्चितसे प्रतीत होता है।

किसी भी समाज व्यवस्था के नियमों का आधार नीतिपूर्ण हो तभी वह टिक सकती है। नीतिपूर्वक रहने का आधार लेकर समाज धर्म जो धरण करे तभी उपयोगी होता है। विवेक के विरुद्ध होकर धर्म कभी भी कार्य क्षमता नहीं रख सकता, यह स्पष्ट है। धर्म और नैतिक आचरण में अन्तर नहीं होना चाहिये। धर्म में नैतिक आचरण के नियम का समावेश स्वातंत्र्य, समता और बंधुत्व इनका समावेश आवश्यक है। सामाजिक जीवन में आवश्यक हन तत्वों का जिस धर्म में अधाव होगा उस धर्म को मूल्य तुल्य ही समझना चाहिये। बौद्धधर्म यह मानव धर्म है, मानव कल्पणा के लिए इससे उपयुक्त धर्म दूसरा कोई नहीं है। आर्य तथा नारों में सर्व प्रथम बुद्ध हुआ और आर्यों के पास घोड़े के होने के कारण उन्होंने नारों पर विजय प्राप्त की आज ये 'नारा' हिन्दू है। इन्होंने ही सर्व प्रथम बौद्ध धर्म स्वीकार किया और उसकी उन्नति—प्रगति करने में सफल हुये। इन नारों का दमन करने के लिए आर्यों ने अनेक बार प्रयत्न किया। इसका उदाहरण महाभारत में अनेक स्थानों पर प्राप्त होता है।

आर्यों ने बाह्यणधर्म को व्यापक बनाया, जिसमें अनेक दोष हैं। चातुर्वर्ण का उत्तरवर्ण बास्तुओं ने किया और बुद्ध ने इसका कड़ा विरोध किया। बुद्ध ने चातुर्वर्ण को समाप्त कर समता का प्रचार किया और ऐसी आधार पर बौद्ध धर्म की स्थापना हुई। बुद्ध ने यज्ञों को बुरा माना इसको समाप्त किया। हिंसा की प्रवृत्ति को समाप्त कर अहिंसा का प्रचार किया। बौद्धधर्म समुद्रियत है। यह किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं है। कल्पणा का प्रचार करके बुद्ध ने पदवालित वर्ग के मन को आकर्षित किया और सही मार्ग दिखाया। बौद्ध धर्म की उत्तम—अचित धर्म है। जिसमें उच—निच, गरीब—धनवान जाति—पाति अदि भावनाये विद्यमान नहीं है। भारत के पिछड़ी जाति का अछूतों का, अस्पृश्यों का कल्पण बौद्ध धर्म अपनाने से स्वीकारने से ही संभव है। हिन्दू समाज में व्याप्त असमानता, भेदभाव, अन्याय एवं रूढ़ी परंपरा, कुनितियाँ, बौद्धधर्म स्वीकारने से ही ढूळ हो सकती है। आज भारत देश से दलितों पर अस्पृश्यों पर, अछूतोंपर होने वाले अन्याय, अत्याचार एवं असामान्य रोषण के विरुद्ध कोई आवाज इसलिए नहीं उठाते। लेकिन अस्पृश्यता हिन्दू धर्म के माथे पर एक भयंकर कलंक है और उससे हिन्दू जाति के हृदय की कल्पुष्टा का दिव्यरूप होता है।

आज हम देखते हैं कि बौद्धधर्म में अनेक अछूत—कुल से प्रब्रजित भिश्य और भिश्युणियाँ थीं। जिनके उद्गार तथा जीवन चरित्र आज भी थेरगाथा और थेरीगाथा में विद्यमान हैं। आज की परिस्थिती में अछूतों को पिछड़ी जाति को, अन्य हिन्दू धर्म के लोगों को चाहिये कि हिन्दूओं के चरणों के नीचे से निकलकर भगवान बुद्ध, कल्पणा के सागर की शरण में जाये। और अपना जीवन मगलमय बनायें। अन्य धर्मों में ईश्वर को सुष्टिकर्ता कहकर सभी दोष ऊंची की सुष्टि से उद्भूत माने जाते हैं, और उसी के नाम सुरक्षित भी समझी जाते हैं, वहाँ बौद्धधर्म दुःख की समस्या और उससे मुक्ति पाने पर सर्वप्रथम विचार करता है। हिन्दू धर्म में अनेक मत हैं, परंतु शक्ताचार्यों का मत सबसे अच्छा और महत्वपूर्ण माना जाता है। और उनका 'बन्ध' सत्यम् जगन्मिथ्या' का सिद्धान्त सबसे अधिक महत्वपूर्ण है। किंतु बौद्ध दर्शन के समक्ष—सामने

वह बिलकुल तुच्छ और निस्सार है। हिन्दू संस्कृति की छानबिन करने से पता चलता है की उसमें कोई विशेषता प्राप्त नहीं होती। बौद्ध धर्म में सच्चे—सत्य ज्ञान की किरण दिखाई देती है। बौद्ध धर्म के कारण ही हम कह सकते हैं कि भारत देश महान है।

बौद्ध धर्म के कारण ही हम कह सकते हैं कि भारत देश महान है। हमारे राष्ट्रध्वज पर बुद्ध का चक्र है, हमारी राजमुद्रा बौद्ध तत्त्वज्ञान पर अधिष्ठित है, भारतीय घटना में भी प्रमाण है कि हमने राष्ट्रपति का जब राज्यभिषेक किया गया, उस समय बुद्ध की मुर्ति ही सर्वश्रेष्ठ मानी गई। बुद्ध सामान्य व्यक्ति थे, बुद्ध के उपदेश जाति और वर्ग के विरुद्ध थे। बुद्ध ने सामान्य जनता से सन्पर्क रखा और मानवीय दृष्टिकोण से जनता के दुःख दूर करने का प्रयत्न किया। भगवान बुद्ध का विचार शुद्धरूप से समाज के सामने रखा गया है। इसी में बौद्धधर्म का उत्थान—विकास करणे में महत होती है। दुःख और क्लेश से मुक्ति पाने का बुद्ध प्रणीत मार्ग मन परिवर्तन पर आधारित है। मनुष्य के जीवन को मुड़ी बनाने के लिए नीतिक रूप में उसके मन को सुसंरक्षित करना अनिवार्य है। भगवान बुद्ध ने इस पर जितना अधिक ध्यान दिया शायद ही संसार के किसी धर्म या विचार प्रणाली—तत्त्वज्ञान ने दिया हो। मनुष्य में विवक्ते हमेशा जागृत तथा कार्यक्षम बनाए रखते हुए नीतिक तत्व को शब्दों का अधिष्ठान प्रदान करना यह भगवान बुद्ध का हेतु है। क्योंकि नितितत्व को शब्दों का स्वरूप प्राप्त होने के बाद—उपरान्त अपने दुःख कम करने के लिए।

अजातशत्रु के मत्री ने भगवान बुद्ध को प्रश्न किया कि वे बज्जियों पर कैसे विजय प्राप्त कर पायेंगे। भगवान बुद्ध ने उत्तर में कहा कि जबतक वज्जी गणतन्त्र राज्यशास्त्र का संचालन बहुमत के द्वारा करता है, तबतक वह अजय है, जिस दिन बज्जि शासन गणतन्त्र प्रणाली को त्याग देगा, उसी दिन वह परामूर्त होगा। तथात बुद्ध का यह नीतिप्रधान जनतंत्र (लोकशाही) का मार्ग मार्कस्वाद की अपेक्षा अधिक छितकर और चिरस्थायी है। बौद्धधर्म एक प्रबल सामाजिक शक्ति है। आज भी विनाश की भयानक चोटी पर खड़े संसार को मार्ग दिखाने का सामर्थ्य इस बुद्ध धर्म के सामाजिक शक्ति में है। भगवान बुद्ध, करुणा के सागर की शरण में आकर आपना जीवन सुखकर, आनंदयी बनाये और अपना जीवन मंगलमल बनाये।

संदर्भ :

- १) बौद्ध धर्म का सार, पी.नरसु. अनु.भद्रत आनंद कौशल्यायन
- २) बौद्ध सरस्कृती, पडित शहुल संस्कृत्यायन
- ३) बौद्ध धर्म संस्कृती और अद्विसा, डॉ.दामोदर धर्मानंद कौसाम्बी
- ४) बान्धव और श्रमण संस्कृती, डॉ.दामोदर धर्मानंद कौसाम्बी
- ५) बौद्ध धर्म ही माणवधर्म, डॉ.बाबालालोद्देव आबेडकर

पा. वसन्ती डी. खांडेकर

डॉ. आबेडकर विचारशारा विभाग, पी.डब्ल्यू.एस. कला और वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर,

बौद्ध धर्म का उद्भव और विकास

पद्मिप कुमार

प्रस्तुत अंश में बौद्ध धर्म के उद्भव एवं विकास की समीक्षा की गयी है। इस अध्ययन में पूर्व महायान काल तथा पश्चात् महायान के दो कालखण्डों में बौद्ध धर्म के विकास प्राप्त स्वरूप की विवेचना की गयी है। भगवान् बुद्ध द्वारा प्रचारित धर्म को बौद्ध धर्म की सज्जा प्रदान की जाती है। इस धर्म में चार आर्थिक, अष्टांगिक, मार्ग एवं प्रतित्वसमुत्पाद आदि प्रमुख तत्त्व थे और मध्यमार्ग का अनुसरण कर निर्बाण की प्राप्ति जीवन का प्रमुख उद्देश्य था। निर्बाण प्राप्ति के बाद उसका दैहिक स्वरूप अद्वृष्ट था, अतः उसका अंकन चिह्नित नहीं था और मात्र प्रतीकों (बज्जासन, छत्र, कमल, गज, स्तूप, विरतन) द्वारा बुद्ध को संकेतित किया जाता था।

गौतम बुद्ध का जन्म वैशाख पूर्णिमा के दिन लगभग ५६३ ई० पू० में शाक्यों की राजधानी कपिलवस्तु के निकट लुम्बिनी बन में हुआ था। यहाँ पर अशोक का अभिलेखायुक्त एक स्तम्भ प्राप्त है, जिस पर हिंदु चुषे जाते सम्पन्न नीति लिखा है। प्राचीन बौद्ध साहित्य में बुद्ध के जीवन से सम्बन्धित कुछ सन्दर्भ भिलते हैं, जो परबर्ती बौद्ध साहित्य की विविध एवं परस्पर असमंजस सूचनाओं की तुलना में ऐतिहासिक रूप से अधिक ग्राह्य हैं। महाबग्ग में गौतम बुद्ध के पिता का नाम शुद्धोदन प्राप्त होता है जो हिमालय की तराई में स्थित शाक्य गणराज्य के राजा थे। उनकी माता का नाम दीघ निकाय में माया है। गौतम बुद्ध के जन्म के एक सप्ताह बाद इनकी माता का देहान्त हो गया। इनकी माता का देहान्त हो जाने पर सिद्धार्थ की मातृवास प्रजापति गौतमी ने इनका लालन-पालन किया। गौतमी द्वारा पालित होने के कारण इन्हें गौतम भी कहा गया।

बाल्यकाल से ही सिद्धार्थ में चिन्तन प्रवृत्ति एवं सहदयता तथा द्वयालुता के लक्षण दृष्टिगत होने लगे थे। राजकुमार के हृदय को मोहित करने में राजकीय दैभव सर्वथा असमर्थ रहा। गौतम द्वा विवाह १६ वर्ष की अवस्था में यशोधरा नामक राजकुमारी से हुआ।

गौतम एक दिन उद्यान विहार के लिए सारथी के साथ निकले। रास्ते में इन्होंने क्रमशः जर्जर बृद्ध, रोगी, मृतक तथा परिवाजक को देखा।^१ इन सबके सन्दर्भ में सारथी से गौतम के प्रश्नों का जो उत्तर मिला उससे जीवन के विलासों से विराग और दुःख से मुक्त होने का भाव जगा और संसार त्याग कर प्रवृत्ति होने का भाव जागृत हुआ। यह सब दृश्य देखकर गौतम का मन सांसारिक प्रवृत्तियों से हटकर निवृत्तियों की ओर होने लगा। जन्म, जरा, रोग, मृत्यु तथा दुःखों अन्य से उनके मन में सहसा तीव्र उड़ेगा उत्पन्न हुआ और संसार के प्रति उनकी उदासीनता और भी दृढ़ हो गई और सांसारिक सुखों के साधनों की पिष्फलता उनके हृदय में स्पष्ट हो गई। जीवों के अनन्त दुःखों तथा मृत्यु की भावना से वे आक्रान्त हो गये और वे विषय वासना से रहित एकान्तवास की गम्भीर शान्ति की ओर आकर्षित हुए। अतः एक शरीर अपनी पत्ती तथा पुत्र को सोते हुए छोड़कर अपनी आयु के २९वें वर्ष में गौतम ने शाश्वत सत्य की खोज करने के लिए अपने प्राप्ताद एवं राज्य को छोड़ दिया।^२ यह गृहत्याग की घटना बौद्ध साहित्य में महाभिन्नक्षमण के नाम से जानी जाती है।

अनेक पूर्व जन्मों के अर्जित पुण्य से अभिसरकृत गौतम के चित्त में जरा-रोग, मृत्यु आदि पर चिन्तन से जीवन की अनित्यता और निश्चारता प्रकट हो गयी तथा तीव्र बैशाय और जिजासा से प्रेरित होकर उन्होंने सन्ध्यस्त जीवन अपनाया। सन्यासी का जीवन अपनाकर सत्य और ज्ञान की खोज में नाना स्थानों में भ्रमण करते हुए गौतम ने आलार-कालाम और उद्दरकरामपुत्र नामक प्रसिद्ध आचार्यों के आश्रमों में ज्ञान एवं तपस्या का अभ्यास किया। उनकी ज्ञान पिपासा शान्त नहीं हुई। तत्पश्चात् गया में विचरते हुए गौतम ने उख्वेला के सघन बन में कठोर तप किया तथा अपने शरीर को कड़ी यातनाएँ दी एवं सत्य की प्राप्ति के प्रयत्न किये। उख्वेला में ही कौपिण्य सहित पाँच और सुधी (पंचवर्गीय भिष्म) तप कर रहे थे। इस तप के पश्चात् उन्होंने आश्वास-प्रश्वास रोकर अप्राकृत ध्यान का अभ्यास किया, किन्तु इस प्राणायाम के अभ्यास से गौतम को तीव्र बैद्यना और जलन का अनुभव हुआ। अनन्तर उन्होंने आहार छोड़ने का अभ्यास किया। निराहार तथा एकाकार जैसी अपनी साधना और तपस्या से उन्होंने अपने शरीर को इतना अधिक क्लोथे दिया कि वह अस्थिपंजर, मात्र रह गया था, किन्तु इस कठिन कायाकल्प से भी इनको उद्दिष्ट ज्ञान की प्राप्ति नहीं हुई। अन्ततः गौतम को तपस्या छोड़कर बचपन में अनुभूत ध्यान का स्मरण हुआ और उन्होंने सम्बोधि का मार्ग निर्वारित किया और उन्होंने अपना ध्यान-सुख का भव छोड़ दिया क्योंकि इस सुख का आधार न योग लालसा थी, न अपुण्य। किन्तु भूख, व्यास और धकान में मन स्वस्थ और एकाग्र नहीं रहता और न ध्यान में प्रवृत्त रहता है। अतः उन्होंने भोजन ग्रहण करने का विचार किया। बैधिसत्त्व के आहार ग्रहण करने पर पंचवर्गीय भिष्मजों (आज्ञा कोडंज, अस्सजि, वप्प, महानाम और भद्रिय) ने गौतम को साधना से पथभ्रष्ट मानकर छोड़ दिया। उख्वेला के निकट सेनानी ग्राम में निरजना नदी के किनारे पीपल वृक्ष के नीचे तृपु आसन पर गौतम पुनः साधनालीन हो गये। उख्वेला के सेनानी की उत्तीर्णी सुजाता वृक्ष पूजन करने के लिए गई, उस समय ध्यानस्थ बीधिसत्त्व को वृक्ष का साक्षात् देव समझकर क्षीर प्रस्तुत किया। पीपल वृक्ष के नीचे ध्यानस्थ गौतम ने सुजाता द्वारा प्रस्तुत क्षीर ग्रहण किया। गौतम ने ज्ञान प्राप्ति के लिए दृढ़ता पूर्वक पीपल वृक्ष के नीचे समाधि लगाया। समाधि स्थिति में बौद्ध पर्यावर्त्तों में मार द्वारा किये गए प्रकोप की चर्चा पाप्त होती है। जिसके प्रहरीं को निष्प्रभावी करते हुए अपने सत्कृत्यों के सन्तर्भ में पृथ्वी को साक्षी देकर मार को परास्त किया। इस घटना को मार विजय कहते हैं। निरन्तर निर्विघ्न तप के फलस्वरूप बैशाख पर्णिमा के दिन गौतम को सम्बोधि प्राप्त हुई, जिसके फलस्वरूप दिव्य चक्ष, पर्वत जन्मों की स्मृति

और प्रतीत्यसुत्पाद का ज्ञान हुआ। जीवन के पैतीसवें वर्ष में गौतम को महान् बुद्धत्व की प्राप्ति हुई और उन्हें बुद्ध या तथागत कहा गया।

सम्बोधि प्राप्ति के पश्चात् बुद्ध के मन में यह संशय उत्पन्न हुआ कि जिस अत्कर्य और सूक्ष्म परमार्थ का ज्ञान बहुत कष्ट से प्राप्त किया है उसे राग, द्वेष और मोह से अभिभूत सांसारिक मनुष्य किस प्रकार समझ पायेगे और उनमें धर्म प्रचार का प्रयत्न व्यर्थ होगा? इस प्रकार के संशय और धर्म प्रबर्तन की अनभिलिंगि बुद्ध के मन में स्वभावतः उत्पन्न हुई और इस अनुत्सुकता को देखते हुए बद्धा ने लोक के लिए उपदेश हेतु प्रार्थना की, जिसके फलस्वरूप गौतम बुद्ध ने जीवों पर करुणा कर धर्म देशना करना स्वीकार किया।

धर्म देशना स्वीकार करने के बाद बुद्ध ने सोचा कि अपना

ज्ञान पहले अपने गुरु आलाकर कलान् और उदक रामपुत्र को बताऊँ, पर वे इस समय तक जीवित न थे। उनके बाद उन्हें पंचवर्णीय भिक्षुओं का ध्यान आया जिन्होंने उनकी बड़ी सेवा की थी और उस समय बाराणसी के पास ऋषिपत्तन के मृगदाव में साधनारत थे। अतः बुद्ध भिक्षुओं से मिलने उत्तरवेला से ऋषिपत्तन के लिए चले। बोधिवृक्ष और गया के बीच उनसे भिक्षु उपक की भेंट हुई थी।

ऋषिपत्तन पहुँचने पर पंचवर्णीय भिक्षुओं ने गौतम को आवै हुए देखा और भिक्षुओं के मन में बुद्ध के प्रति विशेष आदर भाव नहीं जगा और उन्होंने किसी प्रकार का सत्कार न करने का निश्चय किया, लेकिन बुद्ध ज्यों—ज्यों उनके नजदीक आते गए बुद्ध के प्रभाव से भिक्षुओं के भाव बदलते गये और पास पहुँचने पर किसी ने उन्हें आसन दिया, तो किसी ने उनका भिक्षापात्र सम्भाल लिया और बुद्ध की आवधारणा की। आसन पर बैठने के बाद बुद्ध ने अपने ज्ञान की बात पंचवर्णीय भिक्षुओं को बताया लेकिन उनको विश्वास न हुआ। बुद्ध के समझाने—बुद्धाने पर वे उनका उपदेश सुनने को तैयार हो गये और पंचवर्णीय भिक्षुओं के सामने बुद्ध ने अपना पहला उपदेश ऋषिपत्तन मृगदाव में दिया। इस घटना को धर्मचक्रप्रबर्तन के नाम से जाना जाता है।

भगवान् बुद्ध ने अपने पथम उपदेश में, काम सुख की लिप्तता और काम क्लेश के दो अन्तों के बीच का मार्ग अर्थात् मध्यम मार्ग बताया। गौतम बुद्ध ने चार आर्यसत्यों का उपदेश किया— दुःख, दुःख समुदय, दुःख निरोध और दुःख निरोध गमिनी प्रतिपदा। इसके लिए अष्टांगिक मार्ग— सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति और सम्यक् समाधि। भगवान् बुद्ध के द्वारा बताये गये ज्ञान को अँख देने वाला, ज्ञान करने वाला, उपशम प्रदान करने वाला, अभिज्ञ या अभिज्ञता प्रदान करने वाला, सम्बोधि या परिपूर्ण ज्ञान देने वाला तथा निर्बाण प्राप्ति करने वाला कहा गया।

बुद्ध के इस प्रथम उपदेश को सुनकर पंचवर्णीय भिक्षुओं को ज्ञान प्राप्त हुआ।¹ उन्होंने धर्म प्रचार के लिए सघ की स्थापना की और धर्म प्रचार के लिए भिक्षुओं को नाना दिशाओं में भेजकर स्वयं बुद्ध ऋषिपत्तन से उत्तरवेला के सेना विग्रह की ओर प्रस्थान किए। उत्तरवेला में तीन जटिल काशयों को दीक्षित करने के उपरान्त बुद्ध ने राजगृह जाकर राजा बिन्दिसार को धर्म का उपदेश दिया और बिन्दिसार ने भिक्षुसंघ को बेपुन्न उपहार में दे दिया। राजगृह में ही शारिपुत्र और मोदगत्यायन ने भी शिष्यत्व स्वीकार कर लिया। बुद्ध श्रावस्ती, राजगृह, वैशाली और कपिलवर्तु आदि स्थानों पर वर्षावास करते हुए जीवन के ८० वर्ष तक धर्म प्रचार करते रहे। कोशल के राजा प्रसेनजित् भी बुद्ध के शिष्य बन गये। श्रेष्ठियों में अनाथ पिण्डक और विशाखा ने बुद्ध का उपासक बनकर श्रावस्ती में भिक्षुसंघ को जेतवन विहार का दान किया और विशाखा ने पुञ्चाराम—मिगारमातुयासाद का दान किया।² कौशाम्बी के वर्षावास के दौरान वत्सराज उदयन ने घोसिताराम विहार प्रदान किया था। श्रावस्ती के वर्षावास (बीसवें) की पहली घटना डाकू अंगुलिमाल का भिक्षु बन जाना है।³ श्रावस्ती में ही बुद्ध ने आनन्द को अपना निजी परिचारक नियुक्त किया। इनके दानों एवं सहयोग से बौद्ध धर्म का प्रचार—प्रसार होता गया। इस प्रकार अपने जीवनकाल में विभिन्न स्थानों पर धर्मोपदेश करते हुए अपने धर्म का प्रचार किया।

जीवन के अंतिम समय में गौतम बुद्ध राजगृह से वैशाली होते हुए पावा नार धूँचे, जहाँ सुकरमदवै⁴ खाने के बाद अस्वस्थ हो गये थे और अस्वस्था अवस्था में ही कुशीनगर पहुँचे जहाँ महाशाल बन में दो शाल बूँदों के बीच महापरिनिर्वाण प्राप्त किया।

इस प्रकार अस्सी वर्ष की वय तक गौतम बुद्ध ने अपने सर्वधर्म को भारत के कोसी से कुरुक्षेत्र तक तथा हिमालय से विष्व्यपाद तक प्रचार प्रसार किया।⁵

तथागत के महापरिनिर्वाण के बाद उनके उपदेशों के सकलन तथा बुद्ध बचनों की प्रामाणिकता के उद्देश्य से बौद्ध भिक्षुओं की एक महासभा का आयोजन ४८३ ई०प० में राजगृह के सनपर्णी गुफा में धार्मिक सिद्धान्तों (धर्म) एवं सघ के नियमों (विनय) के सकलन के लिए हुई थी। इसे बौद्धों की प्रथम संगीति के नाम से जाना जाता है। इस संगीति के सभापति स्थविर महाकाशयम थे तथा सरक्षक मण्ड नरेश अजातशत्रु। इस संगीति में भिक्षु उपालि ने विनय का संगायन किया तथा भगवान् बुद्ध के परम शिष्य आनन्द ने सुन्त और अभिधम्म का संगायन किया। विभिन्न स्थानीय संघों के पाँच सौ भिक्षुण प्रतिनिधियों के भाग लेने के कारण इसे पचशतिका कहा गया है। इस संगीति में प्रमाणिकता के आधार पर बुद्ध के उपदेशों की पिटकों— विनयपिटक तथा सुन्नपिटक में विभाजित कर दिया गया। कुछ शताव्दियों बाद लगभग ९० ई० प० में हन पिटकों को लंका में पालि भाषा में लिपिबद्ध किया गया।

लगभग एक शताव्दी बाद संघ के अनुशासनात्मक नियमों के विषय में बाद—विवाद उत्पन्न हो गया। वैशाली के भिक्षुण अनुशासन सम्बन्धी दस बातों के बन्धन में कुछ परिवर्तन चाहते थे। अतः कौशाम्बी और वैशाली के भिक्षुओं के मतभेद को दूर करने के लिए लिङ्गविस्त्रित कालाशोक के समय में बौद्धों की द्वितीय संगीति का आयोजन बुद्ध के परिनिर्वाण के लगभग सौ वर्ष बाद (अर्थात् ३८३ ई०

पू०) वैशाली में स्थिर रेवत की अध्यक्षता में किया गया। वैशाली के भिष्मणों के अपने नह पर अङ्ग रहने के कारण कोई निष्कर्ष नहीं निकला और इस संगीत का परिणाम यह हुआ कि बौद्ध धर्म के अनुयायी दो भागों— स्थिर एवं महासाधिक में विभक्त हो गये। स्थिर प्राचीन विनय का प्रतिपादन करते थे और महासाधिक परिवर्तन के इच्छुक थे। यह संगीत आठ माह तक चली तथा इसमें सात सौ भिष्म समिलित हुए थे। इस संगीत में पब्कुल सुन्त और गाथा मूल त्रिपिटक में जोड़े गये।

मौर्यकाल में सम्राट् अशोक (ई०प० २६३—२३३) द्वारा बौद्ध धर्म को विशेष राजकीय प्रश्न प्राप्त था। वह स्वयं बौद्ध धर्म का अनुयायी हुआ और धर्म प्रचार के लिए अपने अभिलेख, शिलाओं तथा स्तम्भों पर अंकित कराया तथा धर्मयात्रायें आयोजित किये। अभिलेखों के लिए निर्मित कराये गये स्तम्भों के माध्यम से बौद्ध मूर्तिकला को राजकीय प्रोत्साहन प्राप्त हुआ। स्तम्भों के अंतिक्रित शिलातक्षण एवं उत्कीर्णन के माध्यम से भी बौद्ध मूर्ति कला को स्वरूप प्राप्त हुआ और साथ ही साथ विभिन्न स्तूपों की रचना करके अशोक ने अपना योगदान प्रदान किया। बौद्ध धर्म के महान् संरक्षक अशोक के राज्यकाल में ही परिनिर्वाण के २३६ वर्ष उपरान्त बौद्ध भिष्म मौग्नलिपुत्रिष्ठ के सभापतित्व में पाटलिपुत्र में ई०प० २४६ में बौद्ध धर्म की तृतीय संगीत सम्पन्न हुई। इस समय बौद्ध धर्म स्थिरवादियों के बारह तथा महासाधिकों के छः, कुल अद्वारह सम्प्रदायों में विभक्त हो गया। इस संगीत के दो परिणाम हुए, प्रथम यह कि बौद्ध धार्मिक ग्रन्थ त्रिपिटक में तीसरे पिटक अभिधर्म का संकलन किया गया और उसमें पूर्व के दोनों पिटकों (विनय पिटक एवं सुन्तपिटक) के सिद्धान्तों की दार्शनिक व्याख्या की गयी। तीर्थिक भिष्मों का सघ से निष्कासन किया जाना दूसरा परिणाम था।

मौर्य शासकों के उपरान्त सेनापति पुष्यमित्र शुंग ने शुंग वंश की नींव डाली। पुष्यमित्र शुंग को बौद्ध विरोधी शासक के रूप में जाना जाता है, किन्तु शुंग काल के बौद्ध स्थापत्य एवं कला कृतियाँ, उस काल में बौद्ध धर्म के प्रचार—प्रसार एवं लोक बहुशुत धर्म के रूप में फला—फूला। इसी प्रकार पश्चिमी धारा के क्षेत्रों पर सातवाहन राजवंश के काल में भी बौद्ध धर्म के प्रसार—प्रचार एवं तत्सम्बन्धी कलात्मक क्रिया—कलाओं के लिए अवसर प्राप्त था। अतः जहाँ एक और बौद्धगया, मधुरा और भारहुत तथा साची और अमरावती के महास्तूपों की रचना हुई। इनके अंतिक्रित भी और कई स्तूपों एवं गुहाओं आदि का निर्माण हुआ।

कुषाण शासक कनिष्ठ प्रथम के समय में कई धर्मों के देवी—देवताओं तथा उनसे सम्बन्धित धर्मों का प्रचलन व्याप्त था, जैसा कि कुषाण कालीन सिद्धियों पर विभिन्न देवताओं के अंकनों से प्राप्त होता है, किन्तु बौद्ध धर्म के प्रसिद्ध समर्थक कनिष्ठ प्रथम द्वारा राजकीय संरक्षण प्राप्त हुआ। बौद्ध धर्म के लिए योगदानों में कुषाण शासक कनिष्ठ प्रथम (ई०प० ७३—१०३) के राज्यकाल में वसुमित्र एवं अश्वघोष के सभापतित्व में चतुर्थ संगीत का आयोजन किया गया। यह संगीत समस्त बौद्ध मतावलम्बियों के लिए न होकर बल्कि उत्तरी भारत (मधुरा से उत्तरापथ) के महायानी सम्प्रदाय की सभा थी। इस संगीत में गम्भार एवं काश्मीर के आवार्यों के परस्पर—मतभेद को मिटाने का प्रयास किया गया।

इस संगीत में त्रिपिटक पर टीका लिखने का निर्णय लिया गया। कनिष्ठ प्रथम के समय में ही सम्पूर्ण पालि—त्रिपिटक का संस्कृत में अनुवाद किया गया तथा उन्हें ताप्र पत्रों पर अंकित किया गया। इस संगीत में महायान सम्प्रदाय का विकास हुआ। इस संगीत में समिलित एक हजार भिष्मों ने व्यक्तिगत और समष्टिगत निर्वाण आदि विषय पर विचार किया जो हीनवान और महायान के भेद का आधार बना। बुद्ध एवं बौद्धिसत्त्वों की मूर्तियाँ प्रतिष्ठित करने में तथा स्तूप, चैत्य आदि के निर्माण में विशेष साराहनीय कार्य इस काल में हुआ। कनिष्ठ प्रथम के तीसरे वर्ष के सारानाथ बौद्ध—प्रतिमा—अभिलेख में त्रिपिटक भिष्मबुद्ध के द्वारा भगवत चक्रम में बौद्धिसत्त्व और छत्रयष्ठि की प्रतिष्ठा का उल्लेख मिलता है। कुषाण काल में मधुरा और गम्भार के कला केन्द्रों में बुद्ध की मूर्तियों का निर्माण आसम्भ हो गया। कुछ विद्वान् मूर्ति के उद्भव का श्रेय गम्भार कला को और कुछ इसका श्रेय मधुरा कला को देते हैं।

भगवान् बुद्ध ने अपने जीवनकाल में जिस धर्म को प्रतिरूपित किया उसमें अनित्य, दुख, अनात्म तथा शील आदि व्यवहार को विशेष महत्त्व देते हुए सासर के बधन को काटकर निर्वाण की प्राप्ति का उपदेश दिया। उनके उपदेश पालि भाषा में किए गये थे, जो बाद में तीन खण्डों में संग्रहीत हुए, और त्रिपिटक के नाम से जाने जाते हैं। भगवान् बुद्ध के परिनिर्वाण के बाद (४८३ ई० पूर्वी) उसी वर्ष बौद्धों की प्रथम संगीत राजगृह की सप्तपर्णी गुहा में हुई और आनन्द तथा उपालि ने बुद्ध वचनों का पाठ किया। बुद्ध के वचनों में जो धन्म को धारण करते थे उन्हें धन्मधर अथवा सुत्तधर या सुत्तातिक (सूत्रातिक) कहते थे। विनय को धारण करने वाले को विनयधर तथा मातिका को धारण करने वाले को मातिकाधर (मातृकाधर) तथा अभिधर्म को धारण करने वाले को अभिशम्भिक कहते थे। इस प्रकार विभिन्न बुद्ध वचनों एवं उसके संश्लिष्ट रूपों तथा दार्शनिक विवेचन करने वाले भिष्माण थे। बुद्ध के निर्वाण प्राप्ति के लाभग एक सौ वर्ष बाद (+३८३ ई० पूर्वी) बौद्धों की द्वितीय संगीत हुई, जिसका आयोजन वैशाली में किया गया, जहाँ धन्म और विनय का पुनः संग्रहयन हुआ, किन्तु बौद्धों के एक वर्ग ने इस सम्मेलन को न मानते हुए कौशाम्बी में अपने महासंघ का आयोजन किया। इस प्रकार द्वितीय संगीत के समय बौद्ध धर्म के मानने वालों के दो खेमें हो गये। वैशाली वाले खेमें को आर्यस्थिविर या स्थिरवादी और कौशाम्बी वाले खेमें को महासाधिक खेमे के नाम से जाना गया। इन खेमों में लगभग आगे के सबा सौ वर्षों में स्थिरवादियों में बारह तथा महासाधिक में छः भेद हुए और इस प्रकार कुल अद्वारह निकायों की स्थिति आयी। आर्यस्थिविर भगवान् बुद्ध को मनुष्य जैसा मानते थे और कुछ एक निकाय, उदाहरण के लिए प्रजापितावादी, जिनको लोकोत्तरवादी भी कहा जाता है, भगवान् बुद्ध को लोकोत्तर मानते थे। ऐसा मानने वाले बुद्ध से अद्भुत शक्ति और दिव्य शक्ति का संयोग मानते (रवीकार

करते) थे। इन लोगों ने भगवान् की मानवोत्तर लीलाओं के सन्दर्भ में नये—नये सूत्रों की रचनायें भी की।

बौद्ध धर्म की तृतीय संगीति अशोक के समय में पाटलिपुत्र में अशोकाराम विहार में हुई, किन्तु बौद्ध धर्म में उत्पन्न विवाद को सुलझाया नहीं जा सका, क्योंकि इसी समय सर्वास्तिवादी भिक्षुओं ने नालन्दा में अपनी पृथक् सभा की। मौर्यों के उपरांत शुगकाल में बौद्धों पर कहर ढाया गया और मगध तथा कोशल क्षेत्र से बौद्ध अन्य स्थानों पर जाकर केन्द्रित हुए। इस प्रक्रिया में स्थविवाद सांची में केन्द्रित हुआ और सर्वास्तिवाद मधुरा में केन्द्रित हुआ। मधुरा के सर्वास्तिवाद में भौगोलिक, आर्थिक एवं व्यापारिक तथा पश्चिमोत्तर के विशेष सम्बन्धों के कारण मूल सर्वास्तिवाद में थोड़ा परिवर्तन आ गया और इस कारण वहाँ के सर्वास्तिवाद को आर्यसर्वास्तिवाद माना गया है। कनिष्ठ के समय में सर्वास्तिवाद का प्रचार गाम्धार प्रदेश में हुआ। इसे मूलसर्वास्तिवाद के नाम से जाना जाता है कनिष्ठ के समय में बौद्धों की चतुर्थ संगीति आयोजित हुई। गाम्धार में विपिटक पर विभाजा नाम की टीकायें लिखी गयी और इन्हें प्रमाण मानने वालों की वैभाषिक कहा गया। इस संगीति में तीन प्रकार के यानों (अर्थात् अर्हत्यान जिसे श्रावकयान भी कहते हैं, खवं को बुद्धत्व प्राप्त करने वाला प्रत्येक बुद्धयान तथा बोधिसत्त्व रहकर सबका कल्याण करने के बाद निर्बाण को प्राप्त करे, ऐसा बुद्धयान, में से तीसरे प्रकार के यान अर्थात् बुद्धयान पर अधिक जोर दिया गया और यही महायान कहलाया। बौद्ध धर्म के अद्वारहों निकाय वाले इन तीनों यानों को मानते थे। भारत के उत्तरी क्षेत्र में जहाँ अश्वघोष और वसुमित्र वैभाषिक परम्परा को आगे बढ़ा रहे थे, वहीं दक्षिण की ओर शून्यवाद का प्रतिपादन करने वाले नागार्जुन माध्यमिक परम्परा स्थापित किये। आगे चलकर इन दोनों सम्प्रदायों का योग हो गया और शून्यवादी महायान सम्प्रदाय स्थापित हुआ, जिसमें अष्टसाहस्रित्वका और प्रजापारमिता नामक ग्रन्थों का विशेष महत्त्व था।

लगभग चौथी शती ई० तक चार दार्शनिक सम्प्रदाय दृष्टिगत होते हैं—(१) वैभाषिक, (२) सौत्रातिक, (३) योगाचार और (४) माध्यमिक। इनमें से प्रथम दो सम्प्रदाय ऊपर बताये गये तीनों यानों को स्वीकार करते थे, किन्तु परवर्ती दो सम्प्रदाय योगाचार और माध्यमिक केवल बुद्धयान में आस्था रखने वालों ने अपने को महायानी कहा और अन्यों को हीनयानी कहा। इस महायान ने पूर्ववर्ती महासांघिकों और लोकोत्तरवादियों की बहुत सी ऐसी बातें जो बुद्ध के अलौकिक चरित्र से सम्बन्ध रखती थी, गृहीत कर लिया। महायानी बौद्धों ने बोधिसत्त्व के मार्ग पर विशेष बल दिया। इन सबका परिणाम यह हुआ कि महायान के उदय के साथ भगवान् बुद्ध की मूर्तियाँ गढ़ी जाने लगी और साथ ही साथ बोधिसत्त्वों, तारा, प्रजापारमिता आदि अनेक देवी—देवताओं के अकन कला में प्रस्तुत किये गये। महायान सम्प्रदाय को मानने वाले ने अपने नये—नये सूत्र भी रखे और चौंकि ये सूत्र बड़े भारी—भरकम थे, अतः उनके लघु और लघुतर रूप अर्थात् धारणी एवं मन्त्र भी बनाये गये। इन परिस्थितियों में अपनी मनोकामनाओं की पूर्ति के लिए धारणियों एवं बोधिसत्त्वों आदि की अलग से पूजायें भी आरम्भ हुई। यही समय है जब मञ्जुश्रीमूलकल्प तथा गुह्यसमाजतन्त्र और चक्रसम्बर आदि विभिन्न तन्त्रों की रचना हुई।

इस प्रकार बौद्ध धर्म में सहज दिशाओं का, अर्थात् सहजतापूर्वक पूजा—पाठ करके मनोकामना की सिद्धि का मार्ग खुल गया। मञ्जुश्रीमूलकल्प ने तन्त्रों का रास्ता खोल दिया और गुह्यसमाज ने भैरवीचक के मदिरा, मैथुन, मत्रोच्चार आदि मकारों के माध्यम से पूजा अर्चा एवं उद्देश्य की पूर्ति को और आसान रास्ता दिया। महायान सम्प्रदाय में यह सब कुछ अत्यन्त गुप्त नीति से चलता था। इस गुप्त नीति—नीति को ही मन्त्रयान अथवा तंत्रयान या बज्रयान के नाम से जाना जाता है। इस सम्प्रदाय के मानने वाले बाहर से अपने को महायानी ही कहते थे। आठवीं शती ई० में लाभग सभी बौद्ध सम्प्रदाय लोकेषण वाले बज्रयान से प्रभावित हुए। ये सभी भीतर—भीतर गुह्यसमाजी थे, और स्त्री को मुक्तदायिनी प्रज्ञा तथा पुरुष को उपाय और मदिरा को अमृत की संज्ञा देते हुए अपने धार्मिक कृत्य सम्पादित करते थे। बस्तुतः आठवीं से बारहवीं शती ई० तक बज्रयान या भैरवीचक का प्राधान्य था। धारणियों, मन्त्रों आदि ने निर्बाण प्राप्ति का एक सुगम रास्ता दिखाया था और मध्यकाल में बज्रयान ने उसे अत्यन्त सहज बनाया और इसी कारण इस सम्प्रदाय को सहजयान के नाम से भी जाना जाता है। मध्यकाल में बौद्ध धर्म की जो स्थिति अपने नये दर्शन, एवं धार्मिक कृत्यों के साथ उभरी उसका भरपूर प्रभाव उस सुग की बौद्ध कला में देखने को मिलता है। कालान्तर में बज्रयानियों में से ही कालचक्रयान की अवधिति हुई।

बौद्ध धर्म के उद्भव ने भी कई तरह के विवादों को उत्पन्न किया है। नगरीय संस्कृति का उद्भव एवं विकास बुद्ध के जन्म के समय तक हो चुका था। ऐसी संस्कृति का प्रभाव एक साथ कष्टकारक एवं उद्घार करने वाले दोनों तरह का था। प्राचीन सामाजिक-धार्मिक व्यवस्था, जिसके सिद्धान्तों की नीति ब्राह्मण परम्परा के कर्मकाण्डों पर आधारित थी, वैदिक संभ्यता के पूर्वी क्षेत्रों में अपना प्रभुत्व बनाए रखने में असफल रही थी। इसके अलावा, नगरीकरण की नई सामाजिक व्यवस्था ने इस बैचारिक शून्यता को और भी बढ़ा दिया था। इसके परिणामस्वरूप, एक पूर्णतः नए एवं विस्तृत धार्मिक एवं दार्शनिक चिन्तन का जन्म हुआ। इस प्रकार की असामान्य परिस्थितियों की विवशताओं ने केवल इनके नए विश्लेषण खोजे बल्कि नए सामाजिक नियमों के लिए भी पृष्ठभूमि तैयार की। परिणामतः ब्रह्मदीशिक, अचेषणों का एक विशेष वर्ग बड़ी तेजी से पनपने लगा, जिसने नये प्रश्नों एवं उनके सम्भावित उत्तरों पर ध्यान केन्द्रित कर नई, सामाजिक व्यवस्था को ढाँचा प्रदान करने का प्रयास किया।

प्रारम्भ के कुछ विद्वानों की मान्यता थी कि बौद्ध धर्म विभिन्न प्रकार की प्राक्-बौद्ध काल में उत्पन्न परिस्थितियों के विकास (जैसे—याजिक कर्मकाण्डों द्वारा जीव हिंसा, अधविश्वास तथा बैद्धिक गतिरोध का उत्पन्न होना, लिंग एवं जाति आधारित असमानता आदि) के विरुद्ध एक आन्दोलन मात्र था। एस० राधाकृष्णन^{१०} तथा डी० आर० भण्डारकर^{११} जैसे विद्वानों की ऐसी मान्यता है कि बौद्ध धर्म एक ऐसी

नैतिक व्यवस्था थी, जो बैंदिक धर्म में उत्पन्न कुरीतियों को दूर करने का प्रयास कर रही थी¹⁴ राधाकृष्णन तथा भण्डारकर के विचारों में त्रुटि यह थी कि उन्होंने बौद्ध धर्म के आर्थिक तथा सामाजिक आयामों को अनदेखा कर इसे पूर्णतः वैचारिक आन्दोलन के रूप में देखा।¹⁵ जी० शी० पाण्डे¹⁶ तथा जी० एस० पी० मिश्रा¹⁷ ने बौद्ध धर्म के उद्धव को बैंदिकेतर तथा प्राक्-बैंदिक श्रमण परम्परा के पुनरुत्थान के रूप में देखा है, जो ब्राह्मण धर्म से परे विरक्ति पर आधारित था।¹⁸ उनके विचार में यह परम्परा, जिसने सासारनिरोध तथा संसारमुक्ति पर जोर दिया, ऋग्वैदिक काल में कर्त्यरील परम्परा द्वारा दबा दी गई थी। लेकिन श्रमण परम्परा ने स्वयं को पुनर्प्रतिष्ठित किया तथा इसे दुःखी मानवता द्वारा, पाण्डे के अनुसार, तब स्वीकार किया गया जब कार्य तथा पूजा, धन तथा कल्याण, मनुष्य तथा प्रकृति की बैंदिक समता कर्कशतापूर्वक तोड़ दी गई।¹⁹ बौद्ध धर्म सबसे अधिक सफल हुआ क्योंकि यह प्राक्-बैंदिक तथा बैंदिकेतर श्रमण परम्परा की अत्यधिक व्यवस्थित तथा सुस्पष्ट अभिव्यक्ति थी। हालाँकि यह नकारा नहीं जा सकता कि बौद्ध धर्म ने बहुत की प्राक्-बौद्धकालीन संकल्पनाओं को ग्रहण करने के साथ-साथ उनमें संशोधन किया परन्तु इस परिकल्पना की कमी यह है कि इसमें बौद्ध धर्म की मौलिकता तथा पूर्णता की ओर ध्यान नहीं दिया गया। जी० एस० घुर्यू²⁰ तथा एन० दत्त²¹ जैसे सामाजिक वैज्ञानिकों ने सुझाव दिया कि बौद्ध धर्म तथा इसके समसामयिक मत ब्राह्मणों के विरुद्ध क्षत्रियों द्वारा सामाजिक वर्चस्व हेतु चलाए गए संघर्ष का परिणाम थे।²² उनके अनुसार क्षत्रियों ने अपने महत्व का दावा उस समय करना शुरू किया जब ब्राह्मण याजिक कर्मकाण्डों पर अपने एकमात्र प्रभुत्व द्वारा क्षत्रियों सहित समाज के अन्य वर्णों पर अपनी श्रेष्ठता स्थापित कर चुके थे। क्षत्रियों ने ब्राह्मणों के इस मिथ्याभिमान पर प्रहार करने के उद्देश्य से आम जनसमूह, विशेषकर समाज के विकासोन्मुख सम्पन्न वर्गों जैसे प्रभावशाली व्यापारियों, की सहायता चाही। वृद्धियि यह नहीं नकारा जा सकता कि क्षत्रियों ने ब्राह्मणों के इस मिथ्याभिमान पर रोष प्रकट किया, परन्तु ऐसे रोष को ही बौद्ध धर्म जैसे आन्दोलनों के उद्धव की पर्याप्त व्याख्या नहीं माना जा सकता।²³ यह सत्य है कि बुद्ध न केवल क्षत्रिय कुल में पैदा हुए थे बल्कि तत्कालीन राजाओं ने भी बौद्ध धर्म को सहायता पदान की थी और बौद्ध धर्म द्वारा सामाजिक वर्ण-व्यवस्था में क्षत्रियों को ब्राह्मणों से ऊँचा स्थान दिया गया है। इन दो अनुत्पादक वर्गों में कुछ क्षेत्रस्थ, जो स्वाभाविक था, अवश्य रहा होगा परन्तु इसे अत्यधिक महत्व नहीं दिया जा सकता। अस्तु टी० डब्ल्यू० रायस० डेविड्स²⁴ की ऐसी धारणा है कि ऋग्वैंदिक काल के जडात्मवाद ने, जो आत्मन् अर्थात् व्यक्तिवाद की पद्धति के रूप में विकसित हुआ, ऐसी हर वस्तु पर प्रहार किया जो सामाजिक रूप से कल्याणकारी थी। इसके विपरीत, बौद्ध धर्म ने इस प्रक्रिया को उलटने के लिए इस पर प्रहार किया।²⁵ ए० एन० बोस का सुझाव है कि बौद्ध धर्म प्रोटेस्टेंट धर्म के समान व्यापारियों तथा राजाओं की उभरती धनाद्वयता का तपोत्पादन था।²⁶ इस प्रकार, रिचर्ड फिल्ड अनुभव करते हैं कि बहुत से राजाओं का नशापान, क्रूरता, दुश्चरिता, विश्वासघात, अशार्मिकता आदि तथा पुराहितों द्वारा राजाओं को अपनी मनमानी करने में सहायता देने की तत्परता के कारण जनसाधारण की परिस्थितियाँ अत्यन्त विघ्न हो गई होंगी।²⁷ राहुल साकृत्यायन का सुझाव है कि बुद्ध ने समसामयिक सामाजिक प्रवृत्तियों से प्रभावित होकर सौदागरों, राजाओं तथा सूदाखोरों के वर्गों के लिए अनुकूल नियम बना कर उन्हें पुरुष्कृत किया।²⁸ डी० डी० कोसाम्बी ने कहा कि विभिन्न प्रकार के सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक परिवर्तनों ने समाज को विभिन्न स्तरों पर अव्यवस्थित कर दिया था और विकास की विभिन्न अवस्थाओं में ये भिन्न सामाजिक समूह एक साथ उपस्थित थे।²⁹ उनके विचार में यद्यपि लोहे का प्रयोग इतर बैंदिक काल में प्रारम्भ हुआ, किंतु भी बलि प्रथा के प्रचलन के परिणामस्वरूप आर्थिक संसाधनों पर काफी दबाव पड़ा और इसने, बदले में, समाज के दो उच्च वर्गों के हितों को उत्पादक वर्ग के विरुद्ध प्रोत्साहित किया। परिणामतः उत्पादक वर्ग ऐसे नए सामाजिक दर्शनी की तलाश कर रहा था जो संस्कृति के निर्विघ्न विकास को सुनिश्चित कर सके। मध्य गंगा घाटी में बाह्याणीय धारणाओं एवं संस्थाओं के आगमन के कारण उत्पादक वर्ग ब्राह्मणीय सदाशायता को ग्रहण कर सकता था।³⁰ देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय³¹ ने कोसाम्बी के मत को रूपान्तरित करते हुए इस अवधारणा को प्रस्तुत किया कि चूंकि ब्राह्मणवाद के कर्मकाण्डयुक्त स्वभाव की तुलना में उत्तर बैंदिक काल में धार्मिक आन्दोलनों का दृष्टिकोण अधिक विस्तृत था, अतः वे इससे संतुष्ट नहीं थे। उनके विचार में जनतातीय संस्थाओं ने अंदर से ही विधित होना प्रारम्भ कर दिया था।³² विजय एवं विश्वार की उग्र चृद्धि में प्रारम्भिक राजतंत्रीय राज्य व्यवस्थित रूप से बची स्वतंत्र जनजातियों के अस्तित्व को मिटा रहे थे; और जिन क्षेत्रों में उनका सीधा प्रभुत्व था, वहाँ नीच, लोभ, नीर्मम व्यभिचार, धृणित धनलोकुपता, सार्वजनिक सम्पत्ति की स्वार्थपूर्ण लूट जैसे नए अवयव उभर रहे थे, जिनसे हाल में पीछे छूट जनजातियों, अनभिज्ञ थी।³³ दूसरे शब्दों में, व्यक्तिगत सम्पत्ति की उपस्थिति, जनजातीय एकात्मता का अंत, निरकुश राजतंत्र का उद्धव तथा हिंसा, लोभ जैसी असामाजिक प्रवृत्तियों के विकास और गिरवी, कर, सूदाखोरी जैसी संस्थाओं के विकास ने जन-साधारण को भयभीत कर दिया। इस प्रकार वे भयपूर्ण वातावरण में बुद्ध ने ऐसी विचारधारा प्रस्तुत की, जो जनसाधारण को मोर्चेज्ञानिक शाति पहुँचा सके। बुद्ध ने इस प्रकार की दशा के कारणों की खोज में न पड़ते दुरुलोगों ने सालारिक (भौतिक) दुःख की जाह वार्षीयम दुःख के ज्ञान द्वारा उन्हें आदर्श सामाजान दिया।³⁴ जिन्होंने सन्ध्याली बने रहना ही उचित समझा उन्हें बौद्ध संघ, जो जनजातीय जीवन-शैली अर्थात् स्वतंत्रता, समानता एवं भ्रातृत्व पर आधारित था, में जाह मिली। ट्रेवर लिंग के अनुसार इस क्षेत्र में कृषि के विकास ने अत्यधिक सघन आबादी एवं नगरीकरण को जन्म दिया। व्यक्तिवाद एवं राजतंत्रवाद के विकास ने व्यक्ति की नैतिक एवं आध्यात्मिक सोच को अस्त-व्यस्त कर डाला। इस दुविधा ने मानवीय परिस्थितियों के प्रति असंतोष पैदा किया और बुद्ध के लिए व्यक्तिगत दुःखों की यह बात ही उनके मानवीय दशा के विश्लेषण का आरम्भिक बिन्दु बनी।³⁵

कुछ विद्वानों का विश्वास है कि वैदिक काल के अन्तिम समय में लौह तकनीक के विकास एवं उसके प्रयोग के परिणाम स्वरूप समाज में युगात्मक परिवर्तन आया था तथा इसने गंगा धारी के नगरीकरण को जन्म दिया। आगे बौद्ध धर्म की उत्पत्ति को गंगा धारी के परिणाम के रूप में देखा जाता है। इन विद्वानों का कहना है कि लौह तकनीक ने कृषि के क्षेत्र में महत्वपूर्ण भूमिका अदा की, जिससे अधिशेष उत्पादन में सहायता मिली और इस प्रकार नगरीय केन्द्रों, जो कि दस्तकारी एवं व्यापार पर आधारित थे, उनका उद्दब्द हुआ। इस नगरीकरण से बहुत सी समस्याएँ पैदा हुईं जिनका सैद्धान्तिक (वैचारिक) स्तर पर समाधान आवश्यक था ताकि कृषि का आधार अधिक विस्तृत हो तथा प्रभावी सामाजिक ढाँचा अधिक दृढ़ हो सके। इन विद्वानों का विश्वास है कि बुद्ध ने इन्हीं कारणों से पशु हिंसा की निंदा की तथा शिल्प, व्यापार और सूदर्खों आदि को वैधता प्रदान की। उन्होंने असम्बद्ध महिलाओं तथा सार्वजनिक भोजनालयों को सामाजिक मान्यता प्रदान की। बौद्ध धर्म की ओर जनसाधारण को आकर्षित करने के उद्देश्य से बौद्ध भिक्षुओं को सलाह दी गई थी कि वे बाह्यण पुरोहितों के आडम्बरपूर्ण लोगों एवं असंख्यी जीवन के विपरीत सादीपूर्ण और पवित्र जीवन व्यतीत करें। इस प्रकार लौह तकनीक के बढ़ते प्रयोग को बौद्ध धर्म के उद्दब्द एवं सफलता के एक उत्तराधारी कारण के रूप में देखा जाता है। यहाँ पर इस परिकल्पना को विस्तारपूर्वक परखना सार्थक होगा।

प्राचीन भारत के परिप्रेक्ष्य में लौहे की भूमिका को १९५० के दशक के आरम्भ में उठाया गया था जब डी०डी० कोसाम्बी ने बुद्ध काल में होने का प्रयोग होने पर जोर दिया था।^३ उनके बाद इस विषय को कई विद्वानों ने आगे बढ़ाया तथा इसका समर्थन करते हुए उन्होंने लौह तकनीक की भूमिका को महत्वपूर्ण ठहराया।^४ इस परिकल्पना के प्रस्तावकों ने यह बताया है कि छठी सदी ई०प० से आगे लौह उपकरणों ने मध्य गंगा धारी में खेती के उद्देश्य के साथ—साथ उपनिवेश (बस्ती) हेतु घनी बनस्पतियों को साफ करने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। हालाँकि ये यह भी स्वीकार करते हैं कि इस कार्य में आग ने भी सहायता की, परन्तु ये इस बात को मानने के लिए तैयार नहीं कि जंगलों की सफाई में लौह उपकरणों की अपेक्षा किसी और चीज़ ने भी अग्रणी भूमिका निर्भाव। इस परिकल्पना के अनुसार, यदि आग का प्रयोग किया भी गया होगा, तो भी जली हुई बनस्पतियों के दूरी को हटाना सम्भव नहीं रहा होगा।^५ आगे मध्य गंगा धारी में इम पाते हैं कि वृक्ष अपनी जड़े क्षैतिज रूप से पकड़ते हैं और कृषि कार्य तब तक बढ़िने होता है, जब तक जड़ों को लौहे की कुल्हाड़ियों और कुदालियों से हटा न दिया जाय। इस क्षेत्र में स्थित उत्तरी काले परिष्कृत मुद्राभांड़ःछठउच्चः^६ वाली बस्तियों की अपाप्त जनसंख्या पत्थर के औजारों द्वारा इस कार्य को नहीं कर सकती थी। इसके अलावा यह भी दावा किया जाता है कि लौहे की कुल्हाड़ियों एवं फावड़ों के उपयोग के बगैर ऊर्ध्वाक्टिवधीय बनों की जड़ों और दूरी को हटाना सम्भव नहीं था। इंग्रज, सरसों, धन आदि जैसी फसलों के बीजारोपण के लिए काफी गहरी जुराई की आवश्यकता होती है जो कि विशेषकर बिहार और पूर्वी उत्तर प्रदेश के कठोर एवं मूरमय मिट्टी युक्त क्षेत्रों में बिना लौहे की फाल वाले हल से असम्भव रही होगी। दूसरे शब्दों में, बनस्पतियों, जड़ों का उत्तरलौह तकनीक की सहायता के बिना नहीं किया जा सकता था।^७ यह भी कहा गया है कि मध्य गंगा धारी के अधिकांश क्षेत्रों की मिट्टी कठोर है और इस पर लकड़ी के हल द्वारा कृषि कार्य कर पाना सम्भव नहीं रहा होगा।^८ तथापि राम शरण शर्मा ने कहा है कि साहित्यिक साक्षर, विशेषकर आरम्भिक पलि साहित्य तथा पणिनिकृत अष्टाध्यायी में लौह औजारों, जैसे कि फालों, कुल्हाड़ियों, कुदालों, दरांतियों, ढथौड़ों आदि का उत्तरेखा हुआ है। उनके अनुसार इन सभी साहित्यिक शोरों से काफी हल तक पुष्टि कौशलों से प्राप्त लौहे के फालों, कौशली बैशाली और वाराणसी से गर्तिका—युक्त लौहे की कुल्हाड़ियों तथा बैशाली, प्रह्लादपुर आदि जैसी जगहों से कुदालों, दरांतियों, ढथौड़ों आदि की प्राप्ति से हो जाती है।^९ फिर भी इस काल में कृषि में काम आने वाले लौहे के औजारों के न मिलने की व्याख्या पर्यावरणीय प्रभाव द्वारा की जाती है। शर्मा की मान्यता है कि पश्चिमी उत्तर प्रदेश तथा बिहार की अस्तीय, अत्यधिक आर्द्ध और उत्तर जलोह भूमि द्वारा की जाती है। अत्यधिक क्षयकारी (संक्षारक) है, लौह उपकरणों के संरक्षण के लिए हानिक सिद्ध हुई और इसने ऑर्केस्टरण से इन्हें भूरी-लाल धूल में परिवर्तित कर दिया।^{१०} आगे चलकर जब पिटवे लौहे की जगह स्टील का प्रयोग होने लगा तब ये उपकरण टिकाऊ तथा अधिक उपयोगी साकृति हुए एवं अद्यतन ये प्रयुक्त हो रहे हैं। इसके अतिरिक्त यह भी बताया गया है कि जिन केन्द्रों की अब तक खुदाई हो चुकी है (जैसे कि चम्पा, राजगृह, वाराणसी आदि) ये प्रशासनिक, व्यावसायिक, शिल्पकारी या धार्मिक केन्द्र थे और ये सभी कृषि कार्य में उपयोग में लाए जाने वाले औजारों की प्राप्ति के लिए उपयुक्त स्थान नहीं हैं। इसके अलावा विभिन्न बस्तियों की खुदाई में प्रयुक्त विधियों की खामियों को भी इन उपकरणों की अनुपस्थिति (अभाव) का दोषी ठहराया गया।^{११} कम से कम ५०० ई०प० में आहत—मुद्रा के निर्माण में लौह तकनीक के प्रयोग जैसे कुछ अप्रत्यक्ष साक्ष्य भी प्रस्तुत किए गए हैं। बहुत बड़े पैमाने पर लकड़ी की संरचनाओं की उपस्थिति जो मैग्नेशियन ने देखी थीं, उन्हें मात्र लौह तकनीक के प्रयोग के परिणाम के रूप में देखा गया है। इस प्रकार यह तर्क दिया गया है कि शिल्प, उद्योग तथा कृषि व्यवसायों की अभूतपूर्व बृद्धि लौह तकनीक द्वारा आरम्भ हुई थी।^{१२} संक्षेप में, इस पैमाने पर लौह तकनीक के उपयोग का परिणाम कृषि क्षेत्र में आए क्षतिकारी परिवर्तन के रूप में देखा जाता है जिससे अधिशेष उत्पादन होने लगा और उस अधिशेष उत्पादन ने ही व्यापार—वाणिज्य एवं नगरीकरण को जन्म दिया जससे अंततोगत्वा बौद्ध धर्म का उद्दब्द हआ।^{१३}

लौहे की क्रांतिकारी भूमिका का सिद्धान्त बहुत सारे विद्वानों की स्वीकृति नहीं प्राप्त कर सका है। निहार रंजनरे ने आरम्भ में ही इस आधार पर आपसि उठाई थी कि गंगा—यमुना धारी में मौर्य शासन व आरम्भ से पहले लौह तकनीक और लौह उपकरणों का प्रचलन इस स्तर

पर था कि उनसे सामाजिक परिवर्तन हुए, जिन्हें लोहे के प्रयोग से आए तकनीकी परिवर्तनों का परिणाम बताया गया है।¹³ उन्होंने आगे लिखा है कि पुरातन्त्रीय साध्य लौह तकनीक के उपयोग द्वारा बड़े पैमाने पर बनों की समाप्ति को नहीं दर्शाते। इसके अतिरिक्त, लौह तकनीक ने न तो गुणात्मक रूप से और न ही परिणामक रूप से इन्हीं अधिक विविधता प्राप्त की थी कि वह महत्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तन ला सके।¹⁴ उनकी आपत्ति इस आधार पर तर्कसंगत प्रतीत होती है कि चित्रित धूसर मृदभांड-च्यव्डजमक लृथमल-तमत्रच्छ्वद्ध केन्द्रों¹⁵ से जो लौह उपकरण प्राप्त हुए हैं वे धातुमल तथा आकार रहित काटने के औजार, वाणिय, भाले की नोक, चाकू, छूट, कुदाली, बसूले, दराती आदि हैं और स्पष्ट रूप से, उपकरणों की सूची में लोहे की कुलहाड़ी (परिका-युक्त या गर्तिका-रहित), लौहे के फाल या ऐसे अन्य उपकरण शामिल नहीं हैं जिनसे बड़े पैमाने पर बनों की सफाई तथा धूमि कृषि योग्य बनाकर विस्तृत पैमाने पर कृषि प्रचलन से सम्बन्धित नारों और शहरों के पालन-पोषण के लिए विशेष उत्पादन पैदा किया जा सकता हो।¹⁶ लकड़ी के फालयुक्त हलों का प्रयोग कृषि कार्य में होता रहा होगा, परंतु कदाली द्वारा कृषि का प्रचलन ही अधिक सर्वव्यापक रहा होगा। अरम्भिक बौद्ध साहित्य में कुदाल¹⁷ (कुदाली) जैसे शब्दों का प्रयोग भी शायद इसी ओर संकेत करता है। खुदाई में कुछ कुदालियाँ प्राप्त हुई और लौह तकनीक का पूर्ण प्रयोग मौर्यों से पहले नहीं हुआ था।¹⁸ यह भी ध्यान देने योग्य बात है कि हल का द्विस (नगल-ईस)¹⁹ किसी भी वस्तु का, लकड़ी से लेकर यहाँ तक कि हाथी दाँत का भी बना हो सकता था।²⁰ हालाँकि उत्तरी काले परिष्कृत मृदभांडों; छठच्छ्वद्ध के स्तर से लोहा एक आधारभूत तकनीकी घटक बन गया था परन्तु प्रारम्भिक उत्तरी काले परिष्कृत मृदभांड स्तर बाले किसी भी केन्द्र से विस्तृत पैमाने पर लोहे के उपकरण के उपयोग का साध्य नहीं मिलता। मंद गतिमान समाज में लोहे का प्रबाद भी मंद ही रहा होगा²¹ और इसने "समाज की भौतिक समृद्धि में कोई तेज गति पैदा नहीं की।"²² इस प्रकार, लोहे की भूमिका को उत्प्रेरक की अपेक्षा स्थिरीकारी से अधिक नहीं कहा जा सकता।²³

यहाँ पर यह कहा जा सकता है कि संपूर्ण गंगा धाटी में लोहे की जानकारी लगभग १००० ई०पू० या उसके आस-पास के समय से थी और लौह तकनीक का विस्तृत प्रसार गंगा धाटी में पहली सहाठोब्दी ३००पू० के प्रथम भाग में हो चुका था।²⁴ कृषि-कार्य में उपयोग में लाए जाने वाले उपकरणों का क्षयकारी मिट्टी के कारण नहीं मिलने की परिकल्पना तर्कसंगत प्रतीत नहीं होती, क्योंकि तथाकथित अन्तर्रीय एवं आर्द्ध मिट्टी ने कृषिगत उपकरणों एवं आलपिन, कील आदि, जो उस काल की खुदाई में प्राप्त हुए हैं जिस काल का हम अध्ययन कर रहे हैं, में पक्षपात नहीं किया होगा। इस प्रकार बुद्ध काल में लौह तकनीक की अचानक और क्रातिकारी भूमिका की परिकल्पना विश्वसनीय प्रतीत नहीं होती। दिलचस्प बात यह है कि बिहार के लौह भंडार मुगल साम्राज्य के अंतिम समय तक उपयोग में नहीं लाए गए थे।²⁵ अवश्य ही लोहा कहीं और से, सम्बन्धित वाला मालपुर (राजस्थान), नरवाल (राजस्थान), कलिंजर (इलाहाबाद से लगभग ७० मील दक्षिण-पश्चिम में), मंडी (हिमाचल प्रदेश), रामगढ़ (कुमाऊँ पहाड़ियाँ), बुढ़ानपुर (मध्य भारत), गंजाम (उडीसा) तथा ग्वालियर क्षेत्र की किसी एक लौह-खदान से आयात किया जाता होगा।²⁶

जहाँ तक बनों की सफाई का प्रश्न है, इसकी बहुत सी सम्भावनाएँ रही होती हैं। आग की भूमिका को कम नहीं आँका जा सकता, विशेषकर तब जब यह जानते हैं कि अत्यधुनिक उपकरणों के रहते हुए आज भी जंगल की आग को काबू कर पाना बहुत कठिन होता है। यदि आग द्वारा दृक्षों के दृटों को समाप्त नहीं भी किया जा सका होगा, तब भी सभी दृटों को हटाने की आवश्यकता नहीं थी, विशेषकर तब, जब पर्याप्त मात्रा में धूमि उपलब्ध थी। इसके अलावा निश्चित रूप से संपूर्ण धूमि बनों से ही आच्छादित नहीं थी। तत्कालीन जनसंख्या को ध्यान में रखने पर, जिसका अधिकांश भाग शिकार और विभिन्न प्रकार के जंगली जीवों पर निर्भर था, यह सदैहास्पद विषय हो जाता है कि कृषि के उद्देश्य से विस्तृत पैमाने पर बन धूमि की प्राप्ति देतु कोई गम्भीर प्रयास की आवश्यकता थी। अरम्भिक बौ० साहित्य बनों की कहानियों और प्रसांगों से भार पड़ा है और यह विश्वास करना कि मौर्य काल से पहले बनों का सफाया कर दिया गया था, विश्वसनीय प्रतीत नहीं होता। यह उल्लेख करना भी रोचक होगा कि चित्रित धूसर मृदभांड-छठच्छ्वद्ध काल में बनों की सफाई के सभी उपकरण उपलब्ध थे। इसलिए आवश्यकता पड़ने पर बनों की सफाई ताम्र-कांस्य उपकरणों से भी की जा सकती थी। हालाँकि उत्तरी काले परिष्कृत मृदभांड-छठच्छ्वद्ध काल में औजारों की संख्या दुगुनी हो जाती है, लेकिन इस मृदभांड का क्षेत्र भी दुगुना हो जाता है तथा उपकरणों की संख्या में बृद्धि मैलिक रूप से छोटी वस्तुओं जैसे कील आदि में होती है। हमें चित्रित धूसर मृदभांड काल में न तो उपयोग लिए जाने वाले औजारों की तकनीक में और न ही उनके विस्तर में कोई पर्याप्त परिवर्तन दिखाई पड़ता है।²⁷ गंगा धाटी के कुछ इलाकों के किए गए सर्वेक्षण यह दर्शाते हैं कि सम्भवतः किसी प्रकार के बनों की समाप्ति की बिलकुल भी आवश्यकता नहीं थी, उदाहरण के लिए, कानपुर जिले में, जो कि गंगा के मैदान का अच्छा प्रातिनिधित्व करता है, किया गया एक सर्वेक्षण यह स्पष्ट करता है कि तत्कालीन समय में कुल धूमि के ३ प्रतिशत हिस्से की ही मूल रूप से कृषि कार्य के लिए आवश्यकता थी जिसका अधिकांश भाग नदियों तथा झीलों के किनारे मुलायम जलों में विद्युतों एवं जंगलों के मध्य स्थित खाली स्थानों के रूप में उपलब्ध था।²⁸ आरम्भिक बौद्ध साहित्य कम से कम जंगलों की सफाई सम्बन्धी क्रियाकलापों के बारे में मौन है तथा ऐसा प्रतीत होता है कि शतपथ ऋष्णण के अल्पाद्ध सकेत को बहुत ही बढ़ा-चढ़ा कर पेश किया गया है। इससे आगे यह भी कहा जा सकता है कि हल उसी समय बलाए जाते थे जब मिट्टी में उचित मात्रा में आर्द्धता विद्यमान रहती थी, क्योंकि बिना आर्द्धता के बीज साधारण तौर पर अकुरित नहीं होते हैं। ऐसा शायद ही सेनने को मिलता है कि कोई किसान गंगा धाटी के मुख्य खाद्यान्न धान की खेती के लिए उस समय हल

जोतने का प्रयास करता है जब तक उचित मात्र में लम्बे समय तक जलापूर्ति उपलब्ध न हो और जुताई के समय भूमि अच्छी तरह से आर्द्ध और मुलायम न हो। इसलिए ऐसी परिस्थिति में लकड़ी का हल टिकाऊ न होने के बावजूद भी समान रूप से उपयोगी रहा होगा। इसके अतिरिक्त धान के पौधों को लगाने से पहले भूमि को अच्छी प्रकार से लकड़ी के भारी तज्ज्ञे की मदद से बराबर किया जाता है और यह प्रक्रिया धान की खेती का अत्यधिक महत्वपूर्ण भाग है।

इस तथ्य के बावजूद किंगंगा घाटी में लोहे का प्रचलन लगभग १००० ई०प० से था हमें उत्तरी काले परिष्कृत मृद्भांड काल तक सामान्य बस्तियों के आकार और श्रेणियों में कोई खास परिवर्तन दृष्टिगोचर नहीं होता, जबकि इस समय तक नगरीकरण की प्रक्रिया एक चास्तविकता बन चुकी थी। यदि गंगा घाटी में आरम्भिक ऐतिहासिक नगरीकरण की प्रक्रिया में लोहा ही मुख्य कारक था तो आकार, श्रेणी तथा बस्तियों की रचना में यह उपक्रम चिह्नित धूसर मृद्भांड काल में ही हो जाना चाहिए था।^{१०} इस प्रकार से यह अनुमान करना उचित होगा कि गंगा घाटी में लौक तकनीक के पूर्ण रूप से विकसित होने के पूर्व, इसका विकास काफी लम्बी अवधि, कम से कम ई०प० ७०० से मौर्य काल के मध्य से अवश्य हुआ होगा। इस नई तकनीकी अवधि ने निश्चित रूप से आर्थिक आधार को मजबूत किया होगा, जिसे प्राथमिक रूप से नव—पाणाण, ताम्र—पाणाणवासियों द्वारा आरम्भ किया गया होगा, परन्तु इसे निश्चित तौर पर नहीं लिया जा सकता कि लोहे का उद्भव ही गंगा घाटी में नगरीकरण का आधारीय प्रेरणार्थक कारक था।^{११}

गंगा घाटी में नगरीकरण का विकास गंगा घाटी के समाज के समग्र विकास का अभिन्न अंग था। विभिन्न संस्थाएँ, जिन्हें गंगा घाटी के नगरीकरण तथा विकास में भूमिका अदा की, उनके विकास का एक लम्बा इतिहास था। लगभग सभी बुद्धकालीन महत्वपूर्ण नगर, महत्वपूर्ण राज्यों की राजधानियाँ थे और इस रूप में वे राजनीतिक सत्ता के केन्द्र थे। वे सभी ग्रानीण बस्तियों के विस्तार थे, जहाँ समय के साथ—साथ शासक वर्गों ने ख्ययं को ठाट—बाट एवं गौरव से संगठित एवं स्थापित कर लिया था।^{१२} इसके अलावा, ५वीं सदी ई०प० में उन बस्तियों की संख्या तथा आकार जिन्हें नगरीय कहा जा सकता हो, इतने विस्तृत नहीं थे कि उनके लिए उत्पादन—पद्धति में बड़े पैमाने पर तथा अचानक परिवर्तन करने की जरूरत पड़ी हो।^{१३}

संदर्भ:

१. विनय पिटक : महाबग, पृ० ८६
२. दीघ निकाय : जिल्द २, पृ० ८
३. मज्जाम निकाय, ३/११८
४. विनय पिटक : चुरुलबग, पृ० ३७४
५. निदान कथा की परम्परा में सिद्धार्थ ने ये दृश्य अलग—अलग दिनों में देखा और दीर्घ भाणकों की परम्परा में ये चारों दृश्य सिद्धार्थ ने एक ही दिन देखे थे।
६. मढ़ापरिनिष्वाण सुत्त, पृ० २८१
७. मढ़ापरिनिष्वाण सुत्त, ४/ ३५
८. मज्जाम निकाय, जिल्द २, पृ० २४७
९. वटी, पृ० २४७
१०. मज्जाम निकाय, जिल्द १, पृ० २१७—१९
११. कही अलग—अलग उपदेश दिया, कही—कही एक साथ पाँचों को उपदेश दिया। दप्तव्य दीनबन्धु पाण्डेय, धर्मचक्रपर्वतनसुत्त।
१२. धम्मपद अदृढकथा, १/ ३८४, अंगुल्हर अदृढकथा १/ ४०४
१३. मज्जाम निकाय, २/१८, धम्मपद अदृढकथा ३१/६९
१४. उदान अदृढकथा, १/ ३९९
१५. इ० जे० टामस, दि लाइफ ऑब बुद्ध, ई० एच० बूस्टर, दि लाइफ ऑब गौतम दि बुद्ध; रॉक हिल, एफ० विनोडेट, लाईफ ऑब लैजेन्ड ऑब गौतम दि बुद्ध ऑब दि बर्माज़; एस० बील, रेस्ट्रिक लैजेन्ड ऑब शाक्य बुद्ध; गोविन्द चन्द्र पाण्डेय, ओरिजिन्स ऑब बुद्धिज्ञ, अध्याय १० एवं राहुल साकृत्यावन, बुद्धचर्चा।
१६. S. Radhakrishnan, Indian Philosophy, vol. 1. London : Library of Philosophy, 1923:352.
१७. G.B. Upreti, The Early Buddhist World Outlook in Historical Perspective, Delhi : Manohar, 1997 से लिया गया है।
१८. Buddhism was an ethical system that was endeavoring to cleanse the Vedic religion of its aberrations.
१९. The viewed Buddhism as an ideological protest movement without any economic or social ramifications.
२०. G.C. Pande, Studies in the Origins of Buddhism: University of Allahabad, 1967: 261-332;

21. G.S.P. Mishra, *The age of Vinaya*, New Delhi, 1972; *Development of Buddhist Ethics*, New Delhi, 1984.
22. The resurrection of the non-and-pre-Aryan sramanic tradition, which unlike Brahmalism was based on detachment.
23. G.C. Pande, Op. Cit 1984:62.
24. G.S. Ghurye, *Caste and Race in India*, London, 1932:67.
25. N. Dutt, *Origin and Growth of Caste in India Vol. 1*, Calcutta, 1968.
26. The resulted from the struggle for social hegemony waged by the khattiya against the brahmalas.
27. Though it cannot be denied that the khattiya resented the brahmalical pretensions, but such a resentment is not a sufficient for the rise of movements like Buddhism.
28. T.W. Rhys Davids, *The History and Literature of Buddhism*, Varanasi reprint, 1876:26.
29. As against this, Buddhism attacked this process in order to reverse it.
30. A.N. Bose, *The Social and Rural Economy of North-East India*, vol.2, Calcutta, 1945-266-67.
31. R. Fick, *Social Organization in North-East India in Buddha's Time*, tr. S.K. Mitra, Calcutta: University of Calcutta, 1920: 101-02.
32. R. Sankrityayana et al, *Buddhism: the Marxist Approach*, N. Delhi: People's Publishing House, 1978.
33. D.D. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*, Bombay: Popular Prakashan, 1956: 40.
34. Ibid, P. 167
35. D.P. Chatopadhyaya, *Lokayata*, New Delhi: People's Publishing House, 1978: P. 459.
36. Ibid, P. 468.
37. D.P. Chatopadhyaya, *Lokayata*, 468.
38. The Buddha, instead of going into the causes of such developments, provided them with a perfect solution by replacing the material suffering by universal suffering.
39. Trevor O. Ling, *The Buddha: Buddhist Civilization in India and Ceylon*, London: Temple Smith, 1976: P. 104-117.
40. D.D. Kosambi, "Ancient Kosala and Magadha, EJBRAS, XXVII, 1952: 108-128; *The Beginning of the Iron Age in India*, EJESHO, VI, Pt. III, 1963: P.309-318.
41. N.R. Banerjee, *The Iron Age of India*, Delhi: Motilal Banarsiidas: 1965; D.P. Agrawal, "Steps Towards Urban Revolution in the Doab: Archaeological and Ecological Data, E cyclostyled paper, 1971;
42. S.P. Gupta, "Two Urbanizations in India: A Study of Their Social Structure," *Puratattva*, 1974: P.53-60.
43. लासोंके NBPW की तिथि के बारे में विद्वानों में अभी तक कोई सहमति नहीं है, सोकेन लगभग 500-200 ईसा पूर्व को गणा घाटी के लिए तर्कसंगतपूर्ण प्रतिनिधि तिथि माना जा सकता है।
44. R.S. Sharma, *Perspective in Social*.....:92.
45. R.S. Sharma, *Material Culture*.....:120.
46. R.S. Sharma, *Perspective in Social*.....:93.
47. R.S. Sharma, *Perspective in Social*.....:93-94. Sharma has taken this cue from H.C. Bhardwaj, "Aspects of Early Technology in India, E.D.P. Agrawal & A. Ghosh (eds), Radiocarbon and Indian Archeology, Bombay, 1973:393-397.
48. R.S. Sharma, *Perspective in Social*.....:93-94.
49. यही 95.
50. R.S. Sharma, *Perspective in Social*.....:96.
51. N.R. Ray, "Technology and Social Change," *Puratattva*, No. 6, 1978:133.

52. Ibid., P. 133
53. PGW may be dated between c. 1000-500 BC, though these dates are not universally accepted.
54. N.R. Ray, Op. Cit.:133.
55. Vin. III; A.I. 204, II. 199; D.I. 101; J.V. 45
56. N.R Ray, Cit:130-138.
57. S.I. 104
58. उदाहरणतया, PED, S.V. Nangala-Isa.
59. A. Ghosh, "Observations on Chakrabarti's Paper," *Puratattva*, 6, 1972-73: 35.
60. A. Ghosh, *The City in Early Historic India*, Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1973: P. 10.
61. D.K. Chakrabarti, "The Study of Iron Age in India," *Puratattva*, Nos. 13-14, 1984: 85.
62. D.H. Gordon 1950: 59-78; N.R. Banerjee, *The iron of India*, Delhi: Motilal Banarsi das: 196: 4-5, 224-225; D.K. Chakrabarti, Op. Cit.: 1973: 33-338; "The Beginning of Iron in India," *Antiquity*, 50 (198), 1976" 114-124;
63. I. Habib, 1982: 41 and map 10B.
64. Habib, *An Atlas of the Mughal Empire*, 1982: 38 and maps nos. 4B, 6B, 8B, 9B.
65. M. Lal, "Iron Tools, Forest Clearance and Urbanization in the Gangetic Plains", *Man and Environment*, X, 1986: 85.
66. यहीं
67. D.K. Chakrabarti, Op. Cit. 1984.
68. It may not be taken for granted that the advent of iron was the basic causative factor of urbanization in the Ganga valley.
69. They were extensions of rural settlements where, with the passage of time, the ruling classes organized and established themselves with all their pomp and glory.
70. In the 5th century BC, the number and size of those settlements which could be called urban, were hardly of a magnitude that would call for a major and sudden shift in the mode of production.

पद्मप कुमार (शोध विभागी)

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विद्यापिठ, रामटेक, नागपूर

शिक्षा में परिवर्तन का औचित्य

डॉ. जयंत जांभुळकर

१८४८ से लेकर १९५६ तक १०८ साल का काल निरंतर परिवर्तन का संघर्षकाल है और उसकी शुरुआत महात्मा ज्योतिश कुले से होती है। महात्मा कुले के कार्य को आगे बढ़ाते हुए शाहु महाराज ने बहुजन समाज के लिए राज्यसेवा ते ५० : आरक्षण का प्रावधान किया। फिर बाबासाहेब आबेडकर ने इसी काम को आगे बढ़ाते हुए संविधान का निर्माण किया, जिसके विविध अनुच्छेदों के तहत भारत के बहुजन नागरिक प्रगति व विकास की ओर अप्रेसर हो रहे हैं।

इस १०८ साल के निरंतर चलने वाले परिवर्तन के संघर्ष ने हमको सिखाया कि गैर बराबरी को बराबरी में बदलना है तो हमें ऐसी शिक्षा पश्चिम को विकसित करना चाहिए जिसके द्वारा सही मायने में भारत के नागरिकों का निर्माण हो सके। ऐसे नागरिक जो स्वतंत्रता, भाईचारा व समानता का अर्थ गहराई से समझ सके और अर्थ समझकर उस रास्ते पर चलें।

उपरोक्त उद्देश्य को पूरा करने के लिए ऐसे शिक्षा संस्थान चाहिए जहाँ तथागत बुद्ध से ध्यान परंपरा की शिक्षा हो, म. कुले की अनुकूला हो, छत्रपति शाहु महाराज के प्रशासन जैसा प्रशासन हो व बाबासाहेब जैसी प्रज्ञा विकसित करने का नियोजन हो यह कार्य असंभव तो नहीं किंतु कठिन है कौन इसे पुरा करेगा?

प्रश्न का उत्तर जानने के पहले देखें वर्तमान भारत की शिक्षा प्रणाली के कुछ उदाहरण:

महाराष्ट्र में हम देखते, जब प्रायबेट इंजिनियरिंग कॉलेज खोलने का सिलसिला चला तो लोग, खासकर वो लोग जो राजनीति में प्रभावशाली थे अपनी शाराब की दुकानें बढ़ करके इंजिनियरिंग डिलोमा व डिग्री के लिए कॉलेज खोलकर बैठ गये। ऐसे सस्था चालकों के कारण शिक्षा का बाजारीकरण हो गया। शिक्षा के कारण तो संतुलित व्यक्तित्व का निर्माण होना चाहिए। यह उद्देश्य महत्वदीन हो गया। इस दुर्घटना के लिए जिनकी व्यवस्था द्वारा हाल में अपने बेटे को इंजिनियर या डॉक्टर बनाना चाहते हैं।

ऐसे कई उदाहरण दिये जा सकते हैं। उनका मोह छोड़कर हम वर्तमान शिक्षा प्रणाली की उन कमियों पर ध्यान केंद्रित करेंगे जिनके कारण हमारी नई पीढ़ी को नुकसान उठाना पड़ रहा है और उनकी हानि को डॉ. बाबासाहेब आबेडकर की विचारधारा पर आधारित शिक्षा प्रणाली द्वारा रोका जा सकता है।

जिन लिंजालिजे सिधांत, भारणओं से जातिग्रसित भारतीय समाज का निर्माण हुआ है उपका ही एक अंग है वर्तमान शिक्षा! इस शिक्षा को बदलने के लिए विभिन्न जातियों में बढ़े नागरिकों की तथा विद्यार्थियों को भाईचारे की शिक्षा प्रायमरी पाठ्यक्रम से ही अनिवार्य है, नहीं तो जातियों के बाधन टूटेंगे नहीं। डॉ. बाबासाहेब ने भाईचारे की शिक्षा को बहुत अहमियत दी है।

कई सर्वेक्षणों के माध्यम से यह स्पष्ट हुआ है कि विद्यार्थी का ज्ञान देने के नाम पर सिर्फ सूचनाएं अर्जित करवाते हैं। हम कारनेशन का मतलब नॉलेज नहीं होता। ऐसे विद्यार्थी पढ़ लिख जाता है मगर जीवन के संघर्ष में कामयाब नहीं होता। क्योंकि जीवन समझने की शिक्षा का देश में अभाव है। हमें तनावग्रस्त, दुःखी अस्वस्थ नहीं अपितु जीवन के सत्य को गहराई से समझकर संतुलित व्यक्तित्व का विद्यार्थी चाहिए। इस द्विको समाप्त करना है तो तथागत बुद्ध की ध्यान की देशना इसमें सहायक होगी। आनापान, विषयना व मगलमैत्री भावना से परिपूर्ण विद्यार्थी सुजनशिल होगा, अच्छा नागरिक होगा। वो शारी के स्तर पर ही विकसित न होकर मन की परतों को भी समझेगा। ध्यान, सज्जा व शांत, व्यक्तित्व का निर्माण करने में सहायक होता है। इसलिए विद्यार्थी को ध्यान की प्रक्रिया से गुजारना आवश्यक है ध्यान से परिपूर्ण विद्यार्थी असली समस्या व नकली समस्या में फर्क करने में सक्षम होगा।

हम यदि विद्यार्थी को संतुलित व्यक्तित्व के लिए तैयार करना चाहते हैं तो यह सोचना आवश्यक हो जाता है कि शिक्षक की भूमिका क्या होती? उसका व्यक्तित्व कैसा होगा? हम यदि शाहु-फुले-बाबासाहेब की परंपरा के आधार पर शिक्षा प्रणाली विकसित करना चाहते हैं तो हमारे सस्थान के शिक्षक भी परिवर्तन की परंपरा के संदेशवाहक होने चाहिए। सिर्फ बैचलर ऑफ एज्युकेशन होने से काम नहीं चलेगा, शिक्षक तो वह है जो परिवर्तन की विचारधारा को समझकर विद्यार्थी को अपना केंद्रित बनाये। शिक्षक के दृष्टिकोण से शिक्षा व्यवसाय नहीं साधना होनी चाहिए। ऐसी साधना जो तक्षशिला व नालंदा के आचार्य करते थे। विद्यार्थी को ददा नहीं करुणा के लिए तैयार करते थे। कोशिश तो हमने बहुत की इस देश को भूमंडलीकरण, उदारीकरण व निजीकरण के दुष्प्रभावों से बचा लें मगर राजनैतिक अकर्मण्यता के कारण यह संभव नहीं हो पाया। एलपीजी की चुनौती को रिकार्ड करना है तो बुनियादी क्रांति भारतीय शिक्षों को खासकर भाषा के क्षेत्र में होनी चाहिए। हिन्दी या किसी अन्य प्रादेशिक के माध्यम से आप भारत के विभिन्न जग्यों में वार्तालाप कर सकते हैं किंतु जगत के साथ संवाद के लिए अंग्रेजी प्रभुता द्वासिल करनी होगी नहीं तो जगत के महाबाजार में इस पिछड़ जायेंगे जितनी तेजी से अंग्रेजी भाषा विकसित व समृद्ध हो रही है उतनी तेजी प्रादेशिक या राष्ट्रभाषा में दिखाई नहीं पड़ती। अंग्रेजी में ५ लाख शब्दों का शब्द भाषा है तो हिन्दी १२५ लाख शब्दों का ओकड़ा पार नहीं कर पायी। इसका मतलब यह नहीं कि हिन्दी को महत्व नहीं देना चाहिए। सवाल प्राथमिकता का है जिसमें अंग्रेजी का महत्व जागतिक स्तर पर स्पष्ट हो गया है।

हमारे देश में शिक्षा संस्थानों की आर्थिक पारदर्शिता को देखो तो काफी तकलीफ होती है। शिक्षा की फीस कब डोनेशन व

कैफियेशन फी में बदल जाती है तो पता नहीं चलता। जो लोग शिक्षा को व्यवसाय के रूप में देखते हैं, वे शिक्षा संस्थान को धन कमाने का जरीया समझते हैं। इसपर उपाय यह है कि शिक्षा—शुल्क के बारे में पारदर्शकता हो और इसके लिए बैंक की सहायता ली जाये। बैंक में फौस जमा करने से संस्था चालक को हस्तक्षेप का अवसर नहीं मिलेगा।

अनुसूचित जाति व जनजातियां भारतीय समाज का बो अंग है जिन्हें सदियों तक ज्ञान से बंचित रखा गया। १८४८ तक उन्हें पाठशाला में जाने की भी मनाही थी ज्ञान की परंपरा से बंचित समाज के इस अंग के दर्द को महसूस करना होगा। इन्हें जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में सफल बनाने के लिए विशेष शिक्षा देनी होगी।

उपर लिखित वक्तव्य को सफलता में परिवर्तित करने के लिए सिर्फ विचार करकी नहीं। डॉ. बाबासाहब अबेडकर की विचारधारा को माननेवाले ने सामूहिक केशिश करके ऐसे शिक्षा संस्थान निर्मित करने चाहिए। भारत के आदर्श नागरिक निर्माण करने के लिए, विद्यार्थी को पहली कक्षा से ही बाबासाहब का जीवन सर्वथा व विचारधारा पढ़ाई जाना चाहिए। जिस महामानव ने भारत के इतिहास को ही बदलकर रख दिया है, ऐसे बोधिसत्त्व बाबासाहब की देशना से विद्यार्थी जब प्रभावित होंगा तो उसकी चेतना भान ढाग की होगी। उसमें परिवर्तन की संभावनाएं जाओगी। बाबासाहब से प्रभावित विद्यार्थी पुणी व्यवस्था का गुलाम नहीं होगा। वह भारत के विकास का आधार बनेगा। समाजता का सदेशवाहक.... बुद्ध, शाकु, फुले बाबासाहेब की देशना से अलंकृत विद्यार्थी अपनी, तथा समाज व देश की समस्याएं सुलझाने में समर्थ होंगा।

संदर्भ :—

- १) अभ्यास मंत्र आणि तंत्र — डॉ. जयंत वेलणकर, प्रथम आवृत्ती मे २००४, तृतीय आवृत्ती एप्रिल २००५, चतुर्थ आवृत्ती २००६.
- २) सामाजिक परिवात: कासार संघटनेची बाटचाल— डॉ. रमेश गाण, प्रथम आवृत्ती १४ सप्टेंबर २०१६.

डॉ. जयंत जांभळकर

एच.एस.सी. छोकेशनल विभाग

डॉ. मधुकरराव वालनिक, पी.डब्ल्यू.एस. महाविद्यालय, नागपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का सामाजिक संरचना मे योगदान

**पा. सिद्धार्थ ताणी
डॉ. विकास बोरकर**

प्रस्तावना :— भारत रत्न डॉ. भीमराव आंबेडकरजी का योगदान मारतीय संविधान को आकार देने मे ही नहीं रहा बल्की उन्होने स्वतंत्र भारत के सभी वर्गों की सहमारीता सुनिश्चित करने की वह राह प्रशस्त की है जिसके दम पर वर्तमान मे अखण्ड भारत को दुनिया के सबसे बड़े लोकतंत्र के रूप मे विश्व मे सम्मान की निगाह से देखा जाता है, डॉ. बाबासाहेबजी ने स्वतंत्रता से पहले ही जाति व्यवस्था के विरुद्ध अछूतों के अधिकारों के लिये संघर्ष शुरू कर दिया था तथा कश्मीर से लेकर कन्याकुमारी तक इस लडाई के बे एकमेव पर्याय बन गये थे स्वतंत्र भारत के संविधान मे छुआछुत को कानुन अपश्य घोषित करने से लेकर समाज के वंचित तबकों के अधिकारों को दिलाना, डॉ. बाबासाहेबजी की ही देन है। मानविय जीवन मे परिवर्तन हेतु डॉ. भीमराव आंबेडकरजी ने बहुविधीक कार्य किये, 1927 मे उन्होने महाड सत्याग्रह का नेतृत्व किया तो 1930 मे नासिक के कालाराम मदिर मे प्रवेश के लिये आंदोलन किया। डॉ. भीमराव हिन्दू धर्म की जातिवादी व्यवस्था तथा अपमान से इतने आहत हुये कि उन्होने 1935 मे येवला जिले सार्वजनिक रूप से यह धोशणा करनी पड़ी की मैने हिन्दू धर्म मे जन्म अवश्य लिया है क्योंकी यह मेरे वश मे नहीं था किन्तु अब मै हिन्दू धर्म मे मरुंगा नहीं। डॉ. भीमराव आंबेडकरजी ने सामाजिक संरचना मे जो योगदान दिया है उनका अध्ययन हम निम्नलिखित सिध्दांतों के आधार पर करेंगे।

अस्पृश्यता से मुक्ती :— हिन्दू धर्म की मान्यतानुसार विभिन्न जातियों मे समाज को बाटा गया जिसमे उनके व्यवसायानुसार जातियों की व्यवस्था का निर्माण किया गया जिसके फलस्वरूप छुआछुत जैसी कुप्रथाओं का जन्म हुआ किंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने संविधान की रचना कर अस्पृश्यतारूपी पेड़ को जड़ से उखाड़ फेका तथा समाज को एक नवीनतम ढाँचे ढालने का प्रयास किया। जिसके परिणाम स्वरूप समाजिक विश्वस्ताओं पर लगाम लगी तथा दमन और उत्पीड़न से पीड़ीत समाज खुली हवा मे सांस लेने लगा।

मानवतावादी दृश्यीकोण :— डॉ. बाबासाहेबजी एक अंत्यत प्रखर देशभक्त एवं राश्ट्रवादी थे डॉ. बाबासाहेबजी ने मनुश्य को समाज की वास्तविक ईकाई माना किसी धर्म, महजब, जाति को समाज की ईकाई दर्ज कभी नहीं दिया डॉ. भीमराव आंबेडकरजी के लिये मानविय गरिमा गौरव और आत्मसम्मान का प्रश्न सदा सर्वोपरि रहा। अपनी चेतना के उदय से लेकर अपनी जिदगी के आखिरी पल तक मानविय मूल्यों का तथा इन्सानी माईचारे का सुत्रपात किया एंवम समानता की लहर प्रवाहीत करने मे निरतंर जुटे रहे।

रुद्धीवादी परपराओं का त्याग :— विभिन्न जातियों तथा धर्मों मे विभाजित मारतीय समाज रुद्धीवादी परपराओं मे विलीन था ऐसे मे डॉ. बाबासाहेबजी ने 1951 मे संसद मे हिन्दू कोड बिल के मसीदे पर रोक लगाये जाने से आहत होकर डॉ. आंबेडकरजी ने मंत्रीमंडल से इस्तीफा दे दिया इस मसौदे मे उत्तराधिकार, विवाह, और अर्थव्यवस्था के कानूनों मे लैंगिक समानता की मांग की गयी थी। विशेष विवाह अधिनियम, गोद लेना दत्तकग्रहण अल्पायु संस्कृता अधिनियम, निर्बल तथा साधनहीन परिवार के सदस्यों का भरण पोशण अधिनियम, इत्यादी इस तरह डॉ. बाबासाहेबजी ने समाज की परपंरावादी एवं रुद्धिवादी वर्ग पर प्रतिबंध लगाया।

अंधविश्वास पर विजय :— जातुठोना, तंत्रमंत्र, बली प्रथा का प्रचलन उस दौर मे अपनी चरम सीमा पर था ढोगधतुरे, पाखंड की जंजीरो मे भारतीय समाज जकड़ा हुआ था डॉ. भीमराव आंबेडकरजी ने कहा था कि तुम्हे अपनी दासता रख्य ही समाप्त करनी है दासता के खात्मे के लिये किसी ईश्वरीय शक्ती अथवा किसी महामानव पर निर्भर रहने की आवश्यकता नहीं है। बल्की अंधविश्वास के स्थाह अंधेरो से निकलकर स्वयंसम प्रकाशित होकर अंखळ भारत मे उजाला फैलाना होगा। अतः डॉ. बाबासाहेबजी ने 14 अक्टूबर 1956 मे बौद्ध धर्म की दिक्षा ली, और बौद्ध धर्म इन कुप्रथाओं, अंधविश्वास को किसी भी प्रकार का स्थान नहीं देता है।

अत्याचार तथा उत्पीड़न के विरोध की शक्ति :— हिन्दू धर्म की मान्यतानुसार विभिन्न जातियों मे समाज को बाटा गया जिसमे उच्चवर्णीय लोग अपने से निम्न वर्ग के लोग पर निरतंर अत्याचार करते थे, मनुवादी दृश्यीकोण मानविय उत्पीड़न को लगातार बढ़ावा दे रहा था ऐसे मे डॉ. आंबेडकरजी ने 25 दिसंबर 1927 मे मनुवादी स्मृती का दहन किया तथा उच्चवर्णीय लोगों द्वारा किये जा रहे अत्याचारों पर लगाम लगायी।

शिक्षा का द्वावार :— हिन्दू धर्म के धर्म ग्रथ मात्र उच्चवर्णीय लोगों को ही शिक्षा ग्रहण करने का अधिकार देते थे, किंतु डॉ. आंबेडकरजी ने भारतीय संविधान मे सभी वर्गों के लिये शिक्षा का मौलिक अधिकार दिलाया, डॉ. बाबासाहेबजी ने कहा था कि शिक्षा समाज के पिछडे वर्गों के लिये अत्यत आवश्यक है, क्योंकी शिक्षा ही पिछडे वर्गों के प्रगती के मार्गों का एक

मात्र उपाय है, और अब सभी स्तरों पर अर्थात् प्राथमिक स्तर से लेकर स्नाकोत्तर तक गुणात्मक शिक्षा के अवसरों में मारी वृद्धि करना निहायत जरूरी है। डॉ बाबासाहेबजी की यही संकल्पना वर्तमान में शिक्षा का अधिकार 2009 के कानून में परिवर्तित हो गयी है, जिसके फलस्वरूप प्रत्येक बच्चे को शिक्षा का मौलिक अधिकार प्राप्त हो रहा है। आगे जाकर डॉ. आंबेडकरजी ने समाज को शिक्षित बनो, संगठीत रहो एवं संघर्ष करो का नारा बुलंद किया।

संगठन की भावना :— डॉ बाबासाहेबजी ने कहा था कि भारत का नव निर्माण तब तक संभव नहीं है जब तक की हिन्दू और मुसलमान एकता के सुत्र में नहीं पिरोये जाते, डॉ. आंबेडकरजी ने हिन्दू धर्म में अंदर विदयमान जातिवाद तथा मुस्लीम सामग्रदायिकता जितना प्रबल विरोध किया था उतना विरोध जंग ए आजादी के समय बहुत ही कम नेताओं ने किया था भारत के भविश्य को लेकर डॉ. आंबेडकर सदैव विंतित रहते थे धर्मनिरपेक्ष राश्ट्र की धारणा को पहली बार डॉ. आंबेडकरजी ने ही प्रस्तुत किया था, जीवन के अंतिम सांस तक वे प्रयासरत रहे कि भारत विश्व के मानचित्र पर एकता, अंखडता, एवं समानता का प्रतिक बनकर उभरे।

स्त्री पुरुष समानता :— सविधान के अनुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी स्त्री पुरुश को समानता अधिकार प्रदान किया, वे स्त्रीयों के ज्वलंत सवालों के लिये धर्म व जाति को जिम्मेदार मानते थे हिन्दू कोड बिल के जरिये उन्होंने महिलाओं के महिला सशक्तिकरण की व्याख्या विशद की थी, संविधान शिल्पी के प्रयासों का प्रतिफल है कि भारतीय समाज में महिलाओं को समानता का सुनहरा अवसर प्राप्त हुआ, स्त्रीयों के लिये आरक्षण के विशय को लेकर वे सदैव अप्रणीत रहे किंतु कुछ चाटुकरिता करने वाले नेताओं ने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी हमेशा विरोध किया। महिला आरक्षण आज भी संसद में विचाराधीन ही बन कर रह गया है।

विज्ञानवादी दृश्टीकोण :— वास्तव में समाज सदियों से मनुवादी ग्रंथी से ग्रस्त रहा, भारत में सदीयों से चली आ रही अंविश्वास की परपंत के चलते समाज को बदलना अत्यत कठीन था ऐसे में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सभी धर्मों का अध्ययन किया, किंतु विज्ञानवादी दृश्टीकोण की धारणा मात्र उन्हे बौद्ध धर्म में ही दिखाई दी, अतः उन्होंने इश्वर के अस्तित्व को ही नकार दिया तथा विज्ञानवादी दृश्टीकोण के समर्थ बन गये। जिसके परिणाम स्वरूप समाज अंविश्वास के जंजीरों को तोड़कर विज्ञानवादी दृश्टीकोण अपनाने लगे।

सुसंरक्षक की भावना :— डॉ बाबासाहेबजी ने कहा था कि प्रत्येक मानव यदी सिद्धार्थ गौतम बुद्ध के पंचशीलों को अपने जीवन में आत्मसात करे तो निश्चय ही उसके आवरण या व्यवहार में परिवर्तन आ सकता है।

निश्कर्ष :— उपरोक्त लिखित मुद्दों पर विचार करे तो भारत रत्न डॉ. भीमराव आंबेडकरजी का भारत के बिखरे हुये समाज को एक सुत्र में लाने में महत्वपूर्ण भुग्मिका रही, अस्मृश्यता, महिलाओं को समानता का अधिकार, शिक्षा का मौलिक अधिकार, अंधविश्वास का विरोध आदि बातों ज्ञात होता है कि बाबासाहेब भारतीय से इस कलकरुपी कलिमा को भिटाकर सामाजिक परिवर्तन करने में सफल रहे, अतः हम कह सकते हैं की डॉ. भीमराव आंबेडकरजी का सामाजिक संरचना में बहुमुल्य योगदान रहा है।

संदर्भ :—

- 1) Retrieved from <https://samaybuddha.wordpress.com/2015/03/08/hindu-code-bill-ambedkar-for-women-freedom/>.
- 2) Retrieved from <https://www.gazabpost.com/bhim-ram-ambedkar-thoughts/>
- 3) Retrieved from <https://samaybuddha.wordpress.com/baba-sahab-ambedkar-the-great/>
- 4) Retrieved from <https://www.learnsabkuch.in/.../Information-about-Dr-Bhim-Rao-Ambedk...>

प्रा. सिद्धर्थ वाणी

पी. डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय, नागपुर

डॉ. विकास बोरकर

के झो एस विज्ञान महाविद्यालय बांहणी— कलमेश्वर

Agriculture views: DR. Ambedkar's

Proff. Maroti Tiple

Introduction

Dr Ambedkar's personality was towering and multi-faceted. He had extensively written on both most complex and technical, as also theoretical issues, including pressing day-to-day economic problems. He was essentially an economist by academic training and a recognized researcher in problems pertaining to public finance and political economy. This paper deals with his views on taxes on agriculture income in India and its relevance in the present context. From last two decades or so there is debate on taxing on agricultural income, most of the leading economists are in favor of taxing agriculture income. However, land lords, have strong lobby in Indian politics and consistently they are opposing taxes on agriculture income. Dr. Ambedkar have argued this issue before eight decades or so and favored the taxing agriculture with sound reasoning his views are very much relevant even in present context.

Role of Taxation in India

According to Dr. Ambedkar, the socio-economic development of an economy depends primarily upon the availability of adequate finances and their proper utilization. In India, taxation was assigned the central task of collecting sufficient revenue to finance economic development program in spite of low ability to pay taxes due to extremely low levels of income and consumption. The essence of revenue function of taxation policy in the initial stage of development was to cut down the existing level of consumption, particularly of well-off sections, and mop up the savings for public investment. However, as income rose consumption levels were to be prevented from rising and additional revenue generated¹. The strategy was to channel an increasing proportion of incremental income into building development infrastructure. Taxation was the main fiscal weapon available to the government for this purpose and it has to be used to the hilt. Taxing at progressive rates partly as revenue and partly as equity measure, the government attempted to make both direct and indirect tax rates progressive. However, it is to be noted that the merit of progressiveness has been lost while implementing it in letter and spirit.

Trends in Tax-GDP Ratio

Taxation level of a country is traditionally judged in terms of the ratio, which taxes bear to some measure of national income aggregate. Change in the ratio is determined by variations in both the numerator (Total Tax Revenue) and the denominator (National Income). Tax-GDP ratio is generally regarded as an index of relative tax burden in a country over a period of time or when countries are compared for the same period. Tax-GDP ratio indicates the percentage of national income that is compulsorily transferred from private pockets to the public exchequer. Hence, it signifies the relative share of the government in the disposition of national income. Tax-GDP ratio is determined by such factors as the level of per capita income, composition of national income, size of the foreign trade sector, and the degree of monetization in the economy. With the launching of the five-year plans in 1951, and expansion in administrative and welfare activities of the government at different levels, the need for revenue increased and it was met mainly by additional tax ¹ Dwivedi, D. N. [1994], Readings in Indian Public Finance, P. 22, Wiley Eastern Ltd., New Delhi 3 efforts. Consequently, Tax-GDP ratio started increasing in India, being 4.78 per cent in 1960-61, 6.17 per cent in 1970-71, and 7.66 per cent in 1980-81, and 8.99 per cent in 1990-91. However, it declined to 8.05 per cent in 1995-96, but again it increased to 9.91%, 11.26% and 12.49% respectively during the 2000-01, 2005-06 and 2006-07. However, though it shows increasing trends but the growth rate is very slow as compare to the size of our corporate sector and service sector. Thus there is a lot of scope to increase tax net.

Dr. Ambedkar's Approach

Dr. Ambedkar vehemently criticized the revenue system of British Government. His main criticism of the revenue pattern of British government of India was on the ground that it was against the interests of the poor people of India. Further, there was no justice or equity in tax policy. According to him, land revenue was highly oppressive. Therefore he argued that the government should undertake legislation to make the tax policy more equitable and elasticⁱ. According to him, the first and most essential requirement of good tax system is that it should be reliable. It does not matter whether that revenue system brings in large revenue or small revenue but whatever it brings it ought to be certain in its yieldⁱⁱ. The main features of taxation policy as advocated by Dr. Ambedkar were as follows. 1) Tax must be levied on taxable capacity or income. 2) It must be progressive ie the rich must be taxed more and the poor less. 3) Exemptions to tax payers should be allowed to those who have income below a certain limit. 4) Land revenue item must not be rigid but elastic and subject to variations. 5) There should be equity in taxation. 6) No taxation system should be manipulated to lower the standard of living of the people. 7) There should be efficiency in taxation.

Dr Ambedkar emphasized the necessity of changing the attitude towards the taxes. Therefore, he suggested taking immediate efforts to rectify the inequalities in the general system of taxation. Particularly he had the great objections to the then prevailing system of levying land revenue. While participating in the debate in the Bombay legislative council, he said that, the tax system of the Bombay presidency was inequitable and hence indefensible. According to him the land revenue, whatever may be the play of words whether it was tax or whether it is rent, there

was no doubt that, land revenue was a tax on the profits of the businessman and therefore, there should not be difference in the methods of levying the tax on the income from agriculture and business. But in the case of land revenue every farmer, whatever may be his income was brought under the levy of land tax, while under income tax no person is called upon to pay the tax, if he had not earned income during the year. Such system was not made applicable to the land revenue. Whether there is a failure of crops or abundance of crops the poor agriculturist was called upon to pay the revenue. Further, the income tax is levied on the recognized principle of ability to pay. Under the income tax, the holders of income below a certain minimum level are exempted from tax payment. But under the land revenue system the tax was remorselessly collected from every one farmer whether he is rich, holding more than hundreds acres of land or a poor farmer holding one acre of land. Therefore, he sought the redemption from oppression and exploitation of land revenue system immediately.

Land revenue system

The foundations of modern land revenue system in India were laid during the period of the Mogul dynasty, the East India Company strengthened the land revenue system by introducing permanent settlement in Bengal and Bihar and subsequently this was extended to the other parts of the countryⁱⁱⁱ. Under the Government of India Act 1935 the land revenue was assigned to the states and the same is incorporated into the Indian Constitution in 1950 and then State Governments have attempted to have their own independent land revenue system, though the basic structure has not changed more. Even on the eve of Independence, land revenue was an important source of tax revenue in India. But thereafter its importance drastically declined. Land taxation in general has a great value of both revenue and non-revenue purposes. On revenue side land tax causes no distortion of output prices farmers are encouraged to produce at high level because they receive the full price for their crops.

Arguments for taxation

Revenue argument is undoubtedly a strong justification for land taxation. Non-revenue objectives of land taxes can encourage land reforms. If the land tax rates are very high and progressive and impose heavy burden on large landholders, they will be forced to prefer smaller holdings and that will be of help in reducing the concentration of land in the hands of a few landlords. Land revenue is a levy on acreage basis in India. Therefore land tax is not a progressive levy since there are no graded rates and also since the rates are not related to net income from agriculture. In its present form it is highly inequitable because it is levied at a flat rate per acre without taking into consideration a large and small size of landholdings^{iv}. Therefore, the tax burdens not equitably distributed. The Taxation Enquiry Commission (1953-54) recommended the revision or tax taking into consideration the changes in prices of agricultural products. But government of India did not take it seriously. In India, political considerations are more important in the case of land taxation than in any other form of taxation. Therefore it is difficult to get political support for any move that leads to an increase in the tax burden on the agricultural sector. Farming lobbies act as interest groups and put up strong resistance whenever the government attempts to mobilize more revenue from the agricultural sector. Several proposals were made in the fifties and the sixties for reform of land revenue system, but none of them were accepted and implemented. A very valuable and by far the most comprehensive study of agricultural taxation is the one undertaken by the committee on taxation of agricultural wealth and income (1972) familiarly known as K. N. Raj Committee. Unfortunately, the recommendations of this committee also went into cold storage. To remove the deficiencies of the existing system of taxation of agricultural income, a drastic change in the system is needed. What is needed is a unified system of taxation of agricultural and non-agricultural incomes and for this purpose taxation of agricultural income must be taken out of the state list through a constitutional amendment and an integrated system of taxation of agricultural and non-agricultural incomes must be introduced. The Central Government and the Planning Commission have emphasized on the necessity of raising additional resources from the agricultural sector. Yet, the fact of the situation is that when it comes to practical implementation the central government cannot do anything in the matter, as agriculture is a state subject. The long-term fiscal policy (December 1985), recognized that taxing agricultural income presents many conceptual and administrative problems. Land revenue and taxation of agricultural income are states subjects under the constitution. The centre has no intention of seeking any change in the position. On such inability of central government the Sarkaria commission observed that such an approach however does not solve the problem and the reforms in sphere of agricultural taxation are long overdue. There is in general unanimity that at least the large landlords should be taxed. A suggestion often made is that in order to overcome the resistance by interested groups and in the interest of uniformity in taxation the union may levy a tax on agricultural income and its net proceeds be assigned to states.^v It has also suggested that in the interest of the raising revenue and uniform tax on agricultural sector the Union Government might levy this tax as per arrangements under Article 268 of the Indian Constitution.

Political domination of Land Lords

Taxes on agriculture have remained generally untouched since several years in India. On the contrary, land revenue on agriculture has been either dropped or reduced considerably. On many occasions the State Governments competed with each other to provide relief to the agriculturists by giving them tax concessions or by abolishing some taxes altogether rather than taxing them^{vi}. As many economists point it out, land revenue from agriculture income is

inelastic. It does not increase with the increase in prices of agricultural products. This trend is in the favor of pretty agriculturist. The affluent peasantry, who constituted perhaps the most powerful group within the Indian coalition, successfully imposed three conditions on economic policies. 8 1) Land reforms should not be pushed beyond a certain point, 2) There should be no taxation of agricultural income and wealth, 3) And the state should maintain high prices for outputs and low prices for major inputs and thereby maintain a budgetary policy with heavy subsidies.^{vii} With the provision of irrigation and modern farm techniques production has became more stable. The farmer also gets an assured price for his product. Agricultural income is now quite high and stable. It is fit enough to be taxed like any other income. It is necessary that agricultural income is now brought under taxation. The surpluses generated in the farm sector are large and are increasing year after year. The upper income groups are taxed in the urban areas, but their counter-parts in the agriculture sector are not being taxed. In principle, the agriculture income should be taxed the same way as urban income. The use of new technology and diversification in agriculture to horticulture and shrimp farming has raised income from agriculture. Now even with the land ceiling there is a case for taxing agriculture^{viii}. The small or marginal farmer will not be against the large farmer being taxed. In any case, there is a very good economic rationale for taxing agriculture. From, the point of view of horizontal equity, as far as possible, all incomes should be treated in the same manner for tax purposes. Hence, income from agriculture should be subjected to the same tax treatment as non-agricultural income with the necessary adjustments to take care of the special characteristics of agriculture^{ix}. The economic rationale is impregnable. That does not mean that agricultural income tax will be introduced in the next budget or so. That is because there has not been any change in the political perception. If at all, farmers have been pampered more than ever, farm inputs like fertilizers, electricity, diesel, ⁹ etc are heavily subsidized. That is the price the politicians have to pay for winning their supports.

Conclusion

Taxation on agriculture income is good for economic health of the nation. But the powerful landlords lobby is constantly creating obstacles in the way of implementation. Therefore, this sector is remained untouched from any changes in tax pattern. Hence, change in political attitude and determination is necessary for taxation on agriculture income in India.

- i. Khairmode C. B. (1992) Dr. Ambedkar Chartra, Vol. 7, Maharashtra Sahitya Mandal Bombay P.48
- ii. Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches (1982) Vol 2, Government of Maharashtra, p. 164, Mumbai.
- iii. Sreekantharadhy B. S. Structure and Reform of taxation in India, Deep and Deep Publications, New Delhi 2000, p.72 iv Shrivastava Madhuri (1981) Fiscal Policy and Economic Development in India, Chug Publication, Allah bad P.168.
- v. Sarkaria Commission Report Government of India (1983) p. 263.
- vi. Munegkar B. L., Taxing the poor, The Independent, London, Date 22nd February 1994
- vii. Mrinal Datta-Chaudhuri, Journal of Economic Perspective, Vol 4, Number 3- summer 1990, Stanford University, Stanford CA94305-6072.
- viii. C. H. Hanumantha Rao, the Economic Times, Bombay, August 24th 1995. ix Raja J Chelliah, the Economic Times Bombay, August 24th 1995.

Proff. Maroti Tiple

Asst. Professor, Raje Dharmrao Arts and Commerce College, Allapalli.

Bharat Ratna Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar: His Life and Mission

Dr.Suresh Bhagwat

"Suffering is sin; the system that spins off suffering and sustains it, deserves to be broken", thundered Dr. Bhimrao Ambedkar before the mass of the men assembled to listen to him at the Town Hall of Nagpur. Bewildered at his elan, they all heard him with rapt attention. In his words there was magic. Like a roaring lion, trying to break the very bars of castes in the cage of social system, he called upon the people to free themselves from the age-old shackles and be human beings. He exhorted: Are you the dumb herds of animal-species that can only be roused by the strokes of whips? Are you so insensitive that you suffer all insults, all ignominy, all that oppressive menace let loose by generations of so-called civilised men perpetuating this unjust social order? Can you not be free from this slavish subjection? Think of freedom, of liberty, of human dignity! Let us march out towards those humanistic goals, leaving the sickening fold of this degenerated Hinduism! So he appealed to his followers, ushering themselves into the free stream of Buddhism. That was a visionary's vista, the call of a liberated soul, a dream of an enlightened mind. And it became a reality. Lakhs of people left Hinduism and embraced Buddhism. On October 14, 1956 Dr. Ambedkar embraced, along with his followers numbering about two lakhs, the Buddhist religion. He himself initiated, as it were, new and modern tenets of his newly embraced religion and shaped a new social order. On that historic occasion he said: Religion instils hope and drives man to activity. Hindu religion has watered down the enthusiasm of the downtrodden and, therefore, I find it necessary to change my faith and embrace Buddhism. I stood by the corner of the main road that abuts on the sprawling Town Hall Square, watching in wonder, this unprecedented event. The entire area was virtually flooded with people. Thousands of people, illiterate, poor, many of them in rags, and without footwear or headwear, had overflowed the open space so as to listen to this great apostle of New Faith. Never before had the city of Nagpur, which lies in the heartland of India, witnessed such an upsurge. Saffron clad Bhikkus administered to Dr. Ambedkar the Sarans under Buddha, Dhamma and Sangha. History was being made, nay repeated. A new era of liberty, of hope, of sense of human dignity was being launched, which would be free from all the ills of suffocating oppressions. " Hundreds of years before, exactly the same enlightened path was chosen by Lord Buddha and for almost similar reasons. Buddhism as a philosophy was, in fact, a revolt against the age-old traditional Hinduism. So also was Dr. Ambedkar's belief in egalitarianism and humanism. His decision to renounce Hinduism was neither a sporadic reaction nor an enterprising adventure. It was a calm and well-thought out decision to liberate the millions of people held in the traditional superstitious bondage of caste that made birth decisive in human life. By reason of their birth, people were considered downtrodden and condemned to a way of life determined by a pernicious caste structure. Living under the fold of caste meant mental and spiritual torture and social suffering. In course of time, bondage was hardened and people thought of it as natural and divine.. It affected the basic spirit of liberty and freedom, making men live abominable lives of misery, want, and non-creativity. . Almost since three decades before his death, Dr. Ambedkar rose in revolt against this social tyranny let loose in the name of religion. His outpourings were clear in message and effect. A person endowed with gifts of knowledge and erudition, an acknowledged scholar with a social philosophy of his own, Dr. Ambedkar had himself experienced sufferings and witnessed the insulting humiliations heaped on men by men. He engineered a balanced socio-religious change, so as to achieve the goal of human dignity. His heart was full of agony and his tongue full of fire, while he ,deposed before the Statutory Commission stating that 'untouchables' were entities by themselves and should not be regarded as part of Hindus. He 'asserted that they were unwilling to be reconciled to the membership of that fold which had kept them at an arm's length and poured hatred on them and assigned dishonourable positions. To these people he offered salvation from socio-religious subjection. Throughout, his effort was to lift man to "honourable positions" and his search was for a system that assured freedom of thought and action, conferring status, honour and enlightenment(, From this perspective he perceived the religions of the world and eventually discovered a corrective mechanism ever consistent with human dignity.

Whether as a Member of the Legislative Council or as a witness before the Simon Commission, or as the founder of the Independent Labour Party or as Viceroy's Councillor or as a Minister in Nehru's

Cabinet, he never lost touch with his people and their problems. Redressal of their grievances was his prime concern. As India became free, Dr. Ambedkar was called upon to spearhead the framing of its Constitution. One of the noblest makers of that national document, he perceived the whole Indian scene in depth, so as to spell out the basic, organic and original tenets of Fundamental Rights, meant to offer dignity and status to human beings. He was largely responsible for making "abolition of untouchability" a constitutional obligation. While the Constitution did abolish untouchability, the socio-economic milieu did not. The Constitution promised equality and equity, whereas the Hindu society faltered. The Constitution heralded an era of equality, social justice and practice of equity; yet, turbulence, trauma and inhuman practices persisted as an unfailing curse. He, therefore, thought of political isolation and demanded a separate preserve for Scheduled Castes. He had once toyed with the idea of joining the Christian or Muslim faith for providing the desired reliefs but eventually gave up the idea. With an all-pervasive vision of socioreligious realities, he struck upon the path of Buddhism and ignited the spirit of men for the attainment of equality and liberty simultaneously. Buddhism recognises the path of compassion and peace to mitigate sufferings and pain. Everyone is equal, equally entitled to enlightenment. In Buddhism, social ethos is made up of equity and non-violence, both in practice and thought. There is freedom from pain and relief from suffering. There is release to everyone who follows the path of equanimity. Closer to human needs and bolder in belief, Buddhism eventually became his choice, as well as for all his followers. A student of political and moral philosophy, of sociology and economics, of commerce and law, Dr. Ambedkar had his advanced education in the United States and Europe. A very wellrewarding academic career, along with a natural gift of leadership, shaped his thought and activated his social and political life. Dr. Ambedkar's words and deeds rocked the traditionalists and his rebellion at once ushered in a new era. His words and actions were elegant and eloquent enough for millions of men who were till then dumb and toiling. His revolution was peaceful and for peace; it was for equality and social justice; indeed it was epoch-making. Human society would ever remain indebted to this revolutionary. The undoubted and undaunted maker of that revolution however, breathed his last, just after two months on December 6, 1956. Buddha, in modern, undying and imperishable form, passed in sleep and attained the stage of Mahavivana, a phase of total liberation. He would ever be remembered in human history as a noble liberator and a path-finder for all those who strive for revolutionary ethos and creative, free spirit of man.

Dr. B.R. Ambedkar: The Man and His Message Dr. Ambedkar and Indian Federalism

Many Members of the Constituent Assembly characterised the Emergency provisions as too sweeping and autocratic. K.T. Shah stated: I fear one cannot but notice two distinct currents of thought underlying and influencing throughout the provisions of this chapter. On the one hand, there is a desire, it seems to me, to arm the executive, arm the Centre, arm the Government, against the legislature, against the units, and even against the people on the score of a possible threat to internal peace, a possible danger of war or external aggression, or even any local disturbance. Looking at all the provisions of this Chapter particularly, and scrutinising the powers that have been given in almost every article, it seems to me, Sir, that the name only of Liberty or Democracy will remain under this Constitution".

H. V. Kamath expressed apprehensions that by the chapter on Emergency we are seeking to lay the foundation of a totalitarian State; a police State, a State completely opposed to all ideals and principles that we have held aloft during the last few decades, a State where the rights and liberties of millions of innocent men and women will be in continuous jeopardy, a State where if there be peace, it will be the peace of the grave and the void of the desert. According to H.N. Kunzru, the provision of financial emergency was a serious threat to the financial autonomy of States. While the whole chapter on emergency provisions was the subject of severe criticism, two articles in the chapter were its special targets. They were Articles 358 and 359 which dealt with the suspension of the freedoms guaranteed under Article 19 and the suspension of the provision of the enforcement of Fundamental Rights through the courts, including the Supreme Court. All these criticisms are serious and they reflected the fears of many Members of the Constituent Assembly as well as large sections of the public. An analysis of these criticisms becomes easier now since the working of the Constitution during the last 40 years have demonstrated certain clear trends. For such an analysis, an in-depth study of the Constitution is called for. However, these criticisms can be grouped into the following heads:

1. The federal character of the Constitution will be destroyed and the Union will become all powerful.
2. The powers of the State—both the Union and the Units—will be entirely concentrated in the

hands of the Central Government (Union Executive). 3. The financial autonomy of the States may be nullified. . 4. Fundamental Rights may become meaningless and the democratic foundations of the Constitution may be destroyed. The Proclamation of President's rule in the State is one of the points which lends substance to some of these fears. Except in few cases, the provisions of Article 356 have been used for political ends, making a mockery of Indian 'Federalism'. Thus, it is not too much to suggest that a serious study of the use of this provision by different governments be made so as to evolve acceptable norms regarding proper use of this article.

REFERENCES

1. Harijan, July 11, 1936.
2. O.J. Elazar, American Federalism: A view from the States. New York, Crowell, 1966.
3. James Bryce, The American Commonwealth. 3rd ed. Vol. I, London, Macmillan, 1909, p. 15.
4. Constituent Assembly Debates (CAD), 4 November 1948, p. 43.
5. K.C. Wheare, Federal Governments. 3rd ed. Oxford, 1933, p. 28.
6. O.K. Sen, A Comparative Study of the Indian Constitution. Calcutta, Orient Longman, 1933....
7. K. Santanam, Union-State Relations in India. Bombay, Asia Publishing House,...
8. CAD, op. cit., p. 42. 412. M.V. Pylee, India's Constitution. Bombay, Asia Publishing House, 1971.
9. CAD, 4 August, 1949,

Dr.Suresh Bhagwat

Asst. Prof.P.W.S. College, Nagpur

The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Journalism - A Study

**Dr.S.M.MALAGATTI
RAJU KAMBLE,
SANTOSHKUMAR S.PATIL**

Abstract : Dr. B. R. Ambedkar is one of the most eminent intellectual figures of modern India. The present year educationist and humanist from all over the world are celebrating 125th Birth Anniversary of Dr. B. R. Ambedkar by organizing various events and programmes. The media plays a major role in the formation of social identity. Right from his struggle towards social justice till now. The present paper tries to elaborate the work done by Dr. Ambedkar as a journalist and the news paper started by him in which he wrote about the social religious and political issues and related to dalits developments. He used newspapers as an empowering tool for dalits by creating awareness through newspapers. Some people are born brilliant, some have brilliantness thrust upon them and some achieve brilliantness. To the last division, Dr. B. R. Ambedkar belongs. Dr. Ambedkar was a great patriot, social thinker, political reformer, philosophical writer with progressive ideas. The present paper is an attempt to critically evaluate the role of Dr. B. R. Ambedkar's in Indian journalism.

Keywords: *Dr.Ambedkar, Role, Journalism, Teaching, Knowledge*

Introduction "We are Indians, firstly and lastly" -Dr.B.R.Ambedkar

Dr. B.R. Ambedkar emerged as a powerful jurist, political leader, Buddhist activist, philosopher, thinker, anthropologist, historian, orator, prolific writer, economist, scholar, editor, revolutionary and a revivalist for Buddhism in India. He was the chief architect of the Indian Constitution. Dr. B. R. Ambedkar was posthumously awarded the Bharat Ratna, India's highest civilian award, in 1990. Newspapers started by Dr. Babasaheb Ambedkar Mooknayak (Mute Hero 1920), Bahishkrut Bharat (India Ostracized 1927), Janata (Masses 1930) and Prabudhha Bharat (An Awakened India 1956). Dr. B.R. Ambedkar's ideas, writings and outlook could well be characterized as belonging to that trend of thought called Social Humanism. He developed a socio-ethical philosophy and steadfastly stood for human dignity and freedom, socio-economic justice, material prosperity and spiritual discipline. He showed the enlightening path for Indian society via his ideals of freedom, equality and fraternity and made India a democratic country. He appeared on the Indian socio-political scene in early 1920s and remained in the forefront of all social, economic, political and religious efforts for upliftment of the lowest stratum of the Indian society known as untouchables, women and other backward classes. He was a great scholar who made outstanding contributions as an economist, sociologist, legal luminary, educationist, journalist, and parliamentarian and above all, as a social reformer and champion of human rights. We can see his vastness of his vision in the 'preamble' to the Constitution of India. It may be considered as the soul of Constitution. The preamble can be referred to as the preface which highlights the essence of the entire Constitution. It was adopted on 26 November, 1949 by the Constituent Assembly and came into effect from 26th January, 1950. These are the opening words of the preamble to the Indian Constitution.

Empowerment : The term empowerment has diverse meaning depending on the socio-cultural and political context, and can't be easily translated in all languages, it can be understood as a process, as a product, as an approach or as an aim. It is multidimensional as it has implications on the individual, political organizational, sociological, economical and spiritual levels. It can be understood as a personal process through which the individual takes controls of his life or as a political process in which human rights and social justice are guaranteed for a group that has been marginalized from the society. According to World Bank the empowerment definition as an increase in the resource and the capacity of the poor to participate, negotiate, influence, control and ultimately demand accountability from the institutions that affects their life. Swiss Agency for development and corporation (2004) conceptualizes empowerment as an emancipation process in which the disadvantaged are empowered to exercise their rights, obtain access to resources and participate actively in the process of shaping society and making decisions. Bank has identified four characteristics which are common in different context. That encourages the promotion of empowerment: the access to information, inclusion and participation, accountability, and capacity for

local organization

Objectives of the Study

- (1) To know the impact of the pioneering work of Dr. B. R. Ambedkar in the field of journalism in India.
- (2) To highlight his role as one of the founders of Modern India.
- (3) To analyze and assess his Legacy and Contribution to India.

Methodology: The present study on 'The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Journalism' is based on historical method. This research is based on a good deal of primary and secondary sources that are available. Dr. B. R. Ambedkar's writings, What Congress and Gandhi have done to untouchables (1945), Federation versus Freedom (1939), The problem of Rupee: Its origin and its solution (1925), Annihilation of Caste (1936), Castes in India: Their Genesis, Mechanism and Development (1918), Who were the Shudras (1946), The Untouchables: Who were they and why they became Untouchables (1948) and diverse collection of secondary sources for the study were also consulted.

Dr. Ambedkar as a journalist : The history of the press in India is the history of the freedom movement in the country. The history of the oppressed community is being neglected and the history of the upper caste is celebrated in India. The newspaper run by Ambedkar is important to identify the different interpretation of history of the freedom struggle as well as the press in India. The Indian media which admires Gandhi's efforts to start a newspaper for the untouchables never addresses Ambedkar's labors that are responsible for running four newspapers for his people Dr. Ambedkar was also a successful journalist. He provided a platform for social revolution through his papers., ,Ambedkar's struggles, his ideology, Ambedkar required a media, a mouthpiece. Ambedkar strongly believed that newspapers could bring about a change in the lives of the millions of oppressed people. Ambedkar lived and studied in America for a few years, so he was aware of the Media industry. As he was conscious that Indian mass media would reflect the Caste Hindus' ideology, Ambedkar exposed to the world that the Indian newspapers were not prepared to represent the caste conflicts, the reason for those conflicts and the sufferings of the oppressed people due to untouchability. Dr.Ambedkar (in his 17th volume) said that every day in each village there is conflict between Hindus and Dalits. But nobody knows that. The media are not ready to focus on those issues. Ambedkar found the reasons for the under-representation and the discrimination of the oppressed people in the media. He observed that "The untouchables have no press. he chose a separate newspaper The names chosen by Ambedkar for his newspapers very evidently confirmed the aim of his newspapers. Mook Nayak ('The leader of the dumb'), Janata ('The People'), Bahishkrit Bharat ('Excluded India') was directly related to the oppressed peoples paper for the oppressed people and so he started publishing newspapers. Dr. Ambedkar's Marathi newspapers announced a new politics and ethics and anticipated a just social order (Pandian, 2005). Ambedkar published a series of newspapers namely Mook Nayak (weekly newspaper), Bahishkrit Bharat (half-monthly newspaper), Janata (weekly magazine) and Samata.

Mook Nayak : Dr.B.R.Ambedkar started Mook Nayak on January 31, 1920, a fortnightly paper with the help of the Maharaja of Kolhapur. And at that time he was 29 years old. Although Ambedkar was not its official editor, he was the man behind it and it was his mouthpiece He tried to convey through his writing that the situation of Dalits should not be accepted as a fact of life but society which was divided into Brahmins, non-Brahmins, and Dalits was an unjust society. The oppressed people marched to Chowdar tank in Mahad led by Ambedkar and asserted their right to water by drinking water from that tank in March, 1927. For doing that, the Caste Hindu groups attacked the unarmed people. That was during the first big, open Depressed Classes conference. This topic became an important news item all over India. In Maharashtra, newspapers arrayed themselves in two camps. Some denounced this bold step on the part of the Depressed Classes, some took shelter under the law, a few shed crocodile tears saying what took place in the city at the end of the conference was not good and others congratulated the Untouchable Hindus on their courageous act in vindicating their right.

Bahishkrit Bharat : Dr.Ambedkar had to now face a flood of criticism. So he felt the need for a mouthpiece as never before. So Ambedkar started his fortnightly Marathi paper, Bahishkrit Bharat, on April 3, 1927, in Bombay. Explaining the aim of the journal, he observed that he had taken to the profession of a lawyer because he felt that one's attempt at conducting a newspaper for the welfare of the people should always be backed up by an independent profession for one's personal livelihood. Ambedkar felt that

his views were marginalized in the Indian media. Ambedkar answered his critics in the form of articles published by him in Bahishkrit Bharat. Here the space given to Dr. Ambedkar's speech was very minimal and hence it is inferred that he was not given due prominence in the newspapers. The newspapers in no way stood beside Dr. Ambedkar's struggles. They didn't cover his struggles honestly and objectively.

Janata : Dr. B.R. Ambedkar started propagating a different vision of Dalithood through his newspaper Janata, the first edition of the paper was in November 24 1930 which was monthly/ annual newspaper and later converted to weekly editions which stressed the Dalit's difference from the mainstream 'nation'. Ambedkar demanded a separate Dalit-space, rather than a submersion of the Dalit cause in the Gandhian agenda of building a coherent, homogeneous nation-space (Narayanan, 2005). But later the newspaper was renamed as Prabhuddha Bharatha, in 1946. The editor of the weekly Janata was Bhaskarao Kadrekar.

Dr. Ambedkar as a Scholar : Dr. Ambedkar, in his brief life time, managed to acquire several University degrees at the finest schools in the world, to edit newspapers, to write books, to become the principal of a law college, to lead mass movements, to address public conferences and to work on committees involved with the making of the Indian nation. It was as though he sensed very early on that he had a lot to achieve and that time would always be running out for him. He was an intellectual giant and perhaps if the plight of the untouchables had not pushed him into politics, he could have been a scholar.

Conclusion : Dr. B.R. Ambedkar was a learned man he knew the importance of press and in order to bring change in the sick Hindu society and to uplift the dalits he used newspapers to make aware his people and others about the consequences of the institutionalized system practiced by Indian society he used newspapers as an empowering tool for his people One can see how Ambedkar named the newspaper which shows the stage by stage his developmental thinking for dalits and India i.e. namely Mook Nayak (weekly newspaper), Bahishkrit Bharat (half-monthly newspaper), Janata (weekly magazine) and Samata and Prabhuddha Bharatha. Ambedkar wrote in his newspapers about social, religion and political issues related to Indian society and dalits. Dr. Ambedkar's was a short life and yet a most remarkable one. He rose up from dust, from being treated worse than an animal to becoming the father of the Indian Constitution. Dr. Ambedkar was truly a multi-faceted personality. A veritable emancipator of Dalits, a great National leader and patriot, a great author, a great educationalist, a great political philosopher, a great religious guide and above all a great humanist without any parallel among his contemporary. All these facets of Ambedkar's personality had strong humanist underpinnings. It is only regrettable that the press in the past as well as the contemporary has projected Ambedkar mainly as a great social rebel and a bitter critic of the Hindu religion. Critics of Dr. Ambedkar have ignored his basic humanistic instincts and strong humanitarian convictions behind his every act or speech throughout his life. Thus we conclude Dr. Ambedkar was one of the foremost makers of Modern India.

References

- (1) John Vivian (2012), *The Media of Mass Communication*, PHI Pub, New Delhi
- (2) Payal Kapadia (2014), *B.R. Ambedkar: Saviour of the Masses*, Penguin India
- (3) Gail Omvedt (2008), *Ambedkar: Towards An Enlightened India*, Penguin India
- (4) Rodrigues Valerian (2004), *The Essential Writings of B.R. Ambedkar*, Oxford New Delhi
- (5) Narendra Jadhav (2014), *Dr. Ambedkar: Awakening India's Social Conscience*, Konark Publishers, New Delhi
- (6) Mahesh Ambedkar (2005), *The Architect of Modern India Dr. Bhimrao Ambedkar*, Diamond Books Pub., New Delhi
- (7) D.C. Ahir (1990), *The Legacy of Dr Ambedkar: Bharat Ratna*, B R Publishing Corp, Delhi

Dr.S.M.MALAGATTI, (Asst. Prof & Research Guide)

***RAJU KAMBLE, Research Scholar (Ph.D)**

****SANTOSHKUMAR S.PATIL, Research Scholar (Ph.D)**

Dept. of studies in Mass Communication & Journalism,
Karnatak University, Dharwad-580003. Karnataka State

Role of Dr. B. R. Ambedkar in making constitution of India

(Bharat Ratna Dr.B R Ambedkar (14 April 1891 - 6 December 1956)

Manisha N. Gajbhiye
M.A.(Pali and Prakrit)

A cogent personality Dr.Bhimrao Ramji Ambedkar popularly known as Babasaheb, was an architect of Indian constitution an Indian economist, Politician and Social Reformer and Jurist who inspired the Dalit Buddhist movement and fought for social discrimination against Untouchables and for backward class called as Dalits. Also supported the rights of women and labour. He was first law minister of India after independence and the principal architect of the Constitution of India. Ambedkar was a prolific student, earning a law degree and various doctorates from Columbia University and the London School of Economics, and gained a reputation as a scholar for his research in law, economics and political science. He was an economist, professor, and lawyer and social worker and well known personality at that time for his work and tremendous knowledge of law and human rights. He later got involved in political activities; for campaigning and negotiations for India's independence to make changes in society. He published many journals advocating political rights and social freedom for Dalits, and contributing significantly to the establishment of the state of India. In 1956 he converted to Buddhism, initiating mass conversions of Dalits.

Dr. Ambedkar had a charismatic and impressive personality. He was pragmatic par excellence, who never allowed himself to be swayed by abstract ideas and ideals. He strongly believed that political independence cannot assure either social solidarity or national integration in the absence of social justice. Being a democratic socialist, he propagated that fundamental rights have little meaning to people in the absence of social democracy. Dr. Ambedkar was honoured step by step for his talent and knowledge. At the first step he was honoured as the member of the Constituent Assembly. At the second step he was honoured as the first 'Law Minister' of the independent India and at the third step he was honoured as the chairman of the 'Drafting Committee'. Because of his bright characteristics, as his deep and vast study, tremendous knowledge, amazing command of an English language, expertness in explaining the subject and ideal patriotism, he had got these pleasant honours. He was very well educated and had full knowledge of law to write constitution of India properly. Thus he was chosen by constituent assembly for making the constitution. He was chosen as Chairman of Drafting committee of the constitution.

On 29th August, 1947 passing one resolution the Constituent Assembly appointed a 'Drafting Committee' with the seven members including Dr. Ambedkar for preparing a draft of the Constitution of the independent India. It is said when drafting of the Constitution of India was embarked upon, Pandit Nehru and Sardar Vallabhbhai Patel thought of inviting and consulting Sir Guror Jennings, as internationally known constitutional expert of those times. When approached for advice in the matter Gandhiji told them why they should looking for foreign experts when they have the right person in India with an outstanding legal and constitutional knowledge Dr. Ambedkar who ought to be entrusted with the role which they badly need as he so richly and rightly deserved expert in law. The Law Minister Dr. Ambedkar was appointed as a Chairman of the Drafting Committee. The seven members, including the Chairman of the 'Drafting Committee' were as follows:
1) Dr. B.R. Ambedkar, Chairman 2) N. Goipalswami 3) Alladi Krishnaswami Ayyas 4) K.M. Munshi 5) Saijo Mela Saadulla 6) N. Madhava Rao and 7) D.P. Khaitan

And the Ace writer wrote the constitution of India with his expertise knowledge within 3 years after being Chairman of Drafting committee.

"Thought provoking and provocative, his life is highly, instructive to everyone who yearns for human dignity and equality in human relation in society." These words of one of his biographers describe essence of what he stood for and what he achieved.

In 1990, the Bharat Ratna, India's highest civilian award, was posthumously conferred upon Ambedkar.

"Though, I was born a Hindu, I solemnly assure you that I will not die as a Hindu." These lines said by Dr. Ambedkar and he work very hard for the change said in these lines and he made the change successfully for himself as well as for society. The changes which Dr. Ambedkar made in society are remarkable and the work done by him is articulate.

1. W.N. Kuber, B.R. Ambedkar.
2. Wikipedia Dr.B.R.Ambedkar
3. The Constitution of India,P M Bakshi

Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision for Human Development through Education and their Rights.

Dr. Rajshree Meshram

Introduction : Dr. Babasaheb Ambedkar was one of the great personality in the history of the nation. He was the architect of Indian constitution, Philosopher, an economist, Sociologist, Indian jurist, social reformer, educationist, lawyer, anthropologist and above all a good human being. Dr. Ambedkar has big vision and throughout his life he fight for the right of deprived, women and the weaker sections of the society. He struggle all his life against inequality and casteism which was spread in the Indian society that's why he was known as the great social reformer.

Dr. Babasaheb Ambedkar and Democracy : Dr. Babasaheb Ambedkar advocated democracy as a democratic society based on the principles of natural justice and equity. According to Dr. Ambedkar democracy means fundamental changes in the social and economic life of the people and finally the acceptance of those changes by the people without incident of any disputes and bloodshed. Further he wish to establish the principle of one man, one vote and one value not only in the political life of the nation but also in the social and economic life. Dr. Ambedkar wanted that political democracy to be accompanied by social democracy that's why he gave main importance to social aspects of democracy over political aspects. Dr Ambedkar observed the deep rooted foundation of religious caste system spirit as the major obstacle to the democracy in India so, he endorsed the Buddhist doctrine of liberty equality and fraternity for all. He aim for justice and freedom for having a government for the people and by the people. So democracy according to him means no slavery, no caste system and no coercion in other words to live free and let other live freely. Dr Ambedkar thinks and described, "Democracy is a mode of associated living the roots of democracy are to be searched in social relationship, in terms of the associated life between the people who form the society." So we can see the democratic principles of life, liberty and happiness are considered to be essentials of human life in Dr Ambedkar's concept of democracy.

Dr. Ambedkar and Social Justice : Dr. Ambedkar's perspective of social Justice is based on social democracy which consists of three main concept of justice these are liberty, equality and fraternity. According to him social democracy means a way of life which recognizes liberty, equality and fraternity as the principles of life and this should not be treated as separate items in a trinity. Dr. Ambedkar fought and led the movement for the marginalized communities. This concept of justice was generated from the french revolution of 1789 by him. The reflection can be seen in the constitution and in government policies also, reservation has been adopted to create economic and social opportunities for the upliftment and welfare of discriminated and oppressed class of the society.

Dr Ambedkar's Views toward Education : Being the great educationist himself Dr Ambedkar pay special attention towards the importance of education. According to him education is the right weapon to cut the social slavery and education will enlighten the downtrodden masses to come up and gain social status, economic betterment and political freedom. He knows the power of education and it can change the individual and the society also. Education has played the role of socializing factor. Dr. Ambedkar always provoke the following mantras to the people that educate, organize and agitate. In this education means the renaissance of common man, Organization means to assemble common people and agitation means to create awareness among people. He founded the people's education society and after some time he started Siddhartha college and schools. According to Dr. Ambedkar the importance of education is to make aware to the human being about his right and duties.

Dr. Ambedkar's Views on Ideal Society : Dr. Ambedkar's vision for, 'Ideal society' means where there is no caste, no inequality, no superiority, no inferiority all are treated equally. Dr. Babasaheb Ambedkar beleived in free social order. It has two essentials of this free social order. The first individual is an end in himself and that aim and object of the society is growth of the individual and the development of the personality, society is not above the individual and if the individual has subordinate himself to society it is better for society. The second one is associated with the life between members of society which must be regarded by consideration with liberty, equality and fraternity. So we can see that free social order based on equality, liberty and fraternity in modern society is based on justice which has been envisioned only by Dr.

Babasaheb Ambedkar.

Dr. Ambedkar and Women's Right

Dr. Babasaheb Ambedkar considered the importance of right and freedom of women, as women's population are equally measured in the progress of the nation. So we can see that the thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar regarding women are reflected in the Indian constitution such as equal rights for women like men have, Dr. Ambedkar incorporated principles of liberty, equality and fraternity in the preamble of the constitution. Equality includes equality of status of women and opportunity which has to be promoted for all. Fraternity assures the dignity of the individual. In today's modern world participation of women has become necessary in every field of life. In the fundamental rights of the constitution special protection to women was given for safeguarding their interest against exploitation in family, society and working place. Dr. Ambedkar recognizes the main object of equality and justice of women which is reflected in the rights of women under Hindu code Bill. The various rights of women are included in the Hindu Code Bill such as right in a property of father by succession, right to adopt a child, right to give divorce, right of her own property, right to maintenance, rights of unmarried women to adopt child, monogamy, recognition of inter-caste marriages, right of women to fix her legal representative. Above all Dr. Ambedkar introduced and passed the Acts which strengthened the position of women in the society they are as follows

- 1) The Hindu marriage Act, 1956.
- 2) The Hindu Succession Act, 1956.
- 3) The Hindu Minority and Guardianship Act 1956.
- 4) The adoption and Maintenance Act 1956.

In this way we see Dr. Ambedkar's support to the women and safeguard to the minorities, SC and ST and Other social and educationally backward class in the Article 16(4) and 335 of the constitution. Its due to Dr. Ambedkar efforts women can be seen in such a high position and in responsible authority in each & every field now a days.

Conclusion: Dr. Babasaheb Ambedkar was said to be the unique and multi dimensional personality, whose contribution to modern India was significant and substantial. Dr. Ambedkar believe in doing what he preached and always ready to fought the needful for the benefit of the oppressed and helpless people of the society. Dr Ambedkar told the importance of education to the people to educate themselves and their children for this he made provision for compulsory and forceful education upto the age of fourteen. Dr. Ambedkar had provided various constitutional safeguards for the human being and women of India in the form of social justice and forming of ideal society in a democratic manner. This was indeed a great thing and only great person i.e. only Dr. Babasaheb Ambedkar was able to do in the history of our nation.

Reference:

- Keer Dhananjaya. "Ambedkar: Life and Mission". 1961 Popular Prakashan, Bombay.
 - Ambedkar B.R., "Writing and Speeches" 1950 Vol.- 1
 - Ambedkar B.R., "Writing and Speeches". 1950 Vol.-9
 - Ambedkar B.R., BAWS Vol 3, Government of Maharashtra, India.
 - Ambedkar Dr. B.R. (1936) Annihilation of caste, 1979, BAWS Vol-I The education department Govt. of Maharashtra.
- Mankar Vijay 2012 Dr. B.R. Ambedkar Plan of Individual Society, State and Nation, Blue world series, Nagpur.

Dr. Rajshree Meshram

Post Graduate Dept. of Education, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek.

Education and Social life

Rajendra Motghare

Abstract : Education is most important element in human life; it is the important thing for the progress, and the self-respect. Personal, social and national development is depending only on education. Education is a social process for reconstruction of society based on equality, liberty, fraternity and justice. Life covers customs, institutions, beliefs victories and defeats, recreations and occupations. In the era of globalization, to provide a free and compulsory education to all human is becoming a big challenge to India due to commercialization and monopolization of education. Though, it is true that almost all central government, state government and affiliated institutions in India run institution to provide education to all section but they are fail to manage their own human resources effectively. This is especially in India where the education control by public and private both sector. In this paper author discuss about the significance of qualitative human resource for nation and its crucial role in national development. It highlights the need for scientific outlook, rational inquiry, thinkingness, progressiveness, fraternity, cooperation and upholding noble values and ideas. Author argues that not only the state but all public and private educational institutions need to restructure and to create such educational policy. Gov. of India & states including all departments have to play actively roll to provide equal education & opportunity for all weaker section across the country and manage human resources to make India as Enlightened India.

Keywords: Higher education, Human Resource, opportunity, Enlightened.

Introduction : The role of education in the process of development and social progress is very wide and cortically important. Our economic opportunities and employment prospects depend greatly on our educational achievements and cultivated skills. The connection between the education and development is clearly seen from ancient period. Adam Smith, analyzed that how the mechanism can work successfully. He argued that, '*For a very small expense the public can facilitate, can encourage, and can even impose upon almost the whole body of the people, the necessity of acquiring those most essential parts of education.*(Dreze & Sen)

In India, educational systems are facing numerous challenges linked to caste-class system, the economic transition process and globalization. These challenges are linked to quality, level of State spending in education, adequacy to the needs of the labour market and society, the need for appropriate governance mechanisms and structures and the access to education in particular for the disadvantaged sectors of the population.

As experienced in many countries, modernization of education is not only a matter of policies and strategies, organizations and structures but also a question of behavior and the attitudes of individuals. Life is a self-renewing process. What nutrition and reproduction are to physiological life, education is to social life (Dewey, John). In Indian context, discrimination in India is based on caste, ethnicity, religion & gender. The Scheduled Caste, Scheduled Tribe, DT/NTs, Backwards, Muslims, Sikhs are particularly affected by this discrimination in education. This discrimination operates due to social, cultural, religious & economical barriers to education, which leads to increase socio-economic inequalities; social injustice and it debases human dignity & freedom. Education is a responsibility of state as per the constitution of India. Therefore all bodies which decide & manage an education understood that school must be truly representative body with representative of SCs, STs, DTs/NTs, OBCs and all others including students, parents and teaching and non-teaching community.

Whereas reforms in education in countries in transition mainly concentrate on structures and Procedures, the behavior and attitudes of policy makers often appear to be a major obstacle to reform. Human resource with low quality is becoming a key challenge. In this context, I am proud to present this study.

Educational challenges : After 1978, globalization has changed the work place drastically, work places are managed and operate are information and communication technology. Education is today looked on as a business world over, including India and the competition is getting stiff. In this competitive scenario to provide uniformity education to all is just a challenge. In emerging knowledge - based global economy of

the 21st century learning and skill play an increasing important role in shaping prospects for economic growth, shared prosperity and poverty reduction. The human costs of economic, social and educational inequalities are cumulative. Ironically, India fails to nurture the skills through effective education. Unequal access to opportunities to develop skills will lead to widening social & economic inequalities. 54% of the Indian population is less than 25 years of age and about 12 million workforces join the workforce annually. Less than 5% of the Indian workforce has formal skill training. Therefore, achieving excellent skills is the key to achieving economic success and social justice in the new global economy, thus the equitable foundation of elementary, secondary & higher education for all is necessary.

Ancient Educational History of the world : At the time of Meiji restoration in 1868, Japan had a higher level of literacy than Europe. Between 1906 & 1911, education consumed as much as 43% of the budgets of the towns and villages (ibid). The Human Development in general and school education in particulars are first and foremost allies of the poor, rather than only of the rich and affluent, is an understanding that has informed the Japanese strategy of economic development throughout its entire modern history. Later on South Korea, Taiwan, Singapore, Honk Kong and China focused on basic education which delivered by the State.

I would like to focus on traditional education in the world. The oldest extant university in the world was created at Bologna in Italy in 1088. After three years, Paris was established in 1901, Oxford University in 1167 and Cambridge University in 1209, however it is not exaggeration to say that; India has a glorious history and longer heritage of higher education in ancient period.

Ancient Educational History of India : It was glorious and historical period of education when Nalanda University run by Buddhist foundation as a residential university, had ten thousand students in its dormitories, in seventh century. It was already founded more than six hundred years ago. Nalanda was an ancient centre of advanced learning that attracted many students from many countries like China, Korea, Japan, Indonesia and the rest of Asia. Ironically, Bakhatiya Khilaji burned Nalanda at the end of 12th century. Its large and distinguished library was in nine-storied building burnt for three days(p.115,ibid). However, it was a long time ago. It was a history, at present there is not a single university in India in the list of 200 top-ranking universities prepared by The Times of Higher Educational Supplement in October-2011.

Educational Standard in India : According to Dreze, school education in India suffers from two principal deficiencies: firstly, limitation of coverage, and secondly, poor standards of the education that is offered and received (2013). The following table shows educational standard across the country.

Pupil Achievements in Primary School:

Sr. No.	Source	Basis	Sample Finding
	<i>Indian Human Development Report 2004-05</i>	<i>Large, all India random sample</i>	<p>I. Only half of all children aged 8-11 yrs. Enrolled in a government school are able to read a simple paragraph with three sentences.</p> <p>II. Less than half (43%) of these children are able to subtract a two-digit number from another two-digit number.</p> <p>III. More than 1/3rd (36%) are unable to write a simple sentence such as 'My mother's name is madhuben.'</p>
	<i>PROBE Revisited, 2006</i>	<i>Random sample of 284 rural Gov. school pupils in Hindi speaking states.</i>	<p>I. Only 37% of children enrolled in class 4th or 5th can 'read fluently.'</p> <p>II. Less than half (45%) are able to divided 20 by 5 1/3rd are unable to add with carry-over.</p>
	<i>CORD-NEG, village studies, 2010-11</i>	<i>Random sample of children in Gov. schools of 9 villages in peripheral districts of Bihar, Jharkhand & Odisha.</i>	<p>1. Out of 110 children enrolled in class 4th or 5th, only half were able to recognize a two-digit number.</p> <p>2. Less than 1/4th of these 110 children were able to subtract a two-digit number from another two-digit number.</p>

	<i>ASER, Survey, 2011</i>	<i>Large, in All-India, Rural areas.</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Only 58% children enrolled in classes 3 to 5 can read a class -^{2nd} text. 2. Less than half (47%) are able to do a simple two-digit subtraction. 3. In classes 5 to 8th, only half of the children can use a calendar.
	<i>WIPRO-EI Quality Education Study, 2011</i>	<i>Survey in 20,000 student in 83 top schools in 5 Metrocities Bangalore, Chennai, Delhi, Kolkata, Mumbai</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Reading & Math skills of 4th class students in India's top schools are below the international average. 2. Only 16% of class 4th students could master the measurement of the length of a pencil with ruler. 3. Only 22% of class 6th students could understand that crumpling a paper does not alter its weight

(Source: Drez,Jean & Sen ,Amartya)

In the 2015-16 budget government reduce the amount on school education. For Education 17% cut in 2015-16 [after drafting a New Education Policy]

Sr. No.	Head	Expenditure-2014-15 in crore	Expenditure-2015-16 in crore	Amount
	School Education	55,115 Cr.	42,210	- 12,905
	Higher Education	27,600	26,800	- 800
	Sarv Shiksha Abhiyan	28635	22,000	- 6,635

(Note: School education has been worst hit)

Evolution of Human Resource Management and its need to India : Human resource management as we understand it today has come a long way from its early beginnings. The HR function had humble beginnings in the form of personnel departments around 1900 when companies began to hire someone to manage the welfare of the employees. (Dulebohn et.al, 1995)The first HR department was established in 1920. (Jamrog &Overholt, 2004). Strategic issues in HR did not become a topic of discussion for practitioners and academicians until the mid-1990s. (Patrick & Hartmann, 2001)Today HR departments are considered strategic partners in organization growth. According to Yeung and Brockbank (1994) this change was the result of increasing competition resulting in a pressure to reduce cost and meet the ever growing expectations of customers coupled with growth in information technology as well as globalization. This transformation was also the result of the realization that the performance of an organization depended on whether its employees were treated well (Ehrlich, 1997).Today organizations have realized that Human Resource Management ensures that human talent is used effectively and efficiently to accomplish organizational goals.

As per the top-ranking universities report,2011, the leading institutions of higher education in the world are based in United States, and top five are Harvard, Caltech, MIT, Stanford and Princeton in the list of 200 top-ranking universities. The British follow just behind, and the top ten we find Cambridge, Oxford too. Some universities like Honk Kong, Tokyo, Pohang, Singapore, Peking, Kyoto, Tsinghua form a small minorities of the top universities on the globe. However, there is not a single university in India in the list of 200 only because of lack of human resource management including arrangement and facilities, recruitment and emoluments. Therefore, there is need to improve entire education system in the country.

Importance of Education in human life propounded by Dr. B.R.Ambedkar : Knowledge is a power. Knowledge with wisdom is important for society to understand and solve its all problems. It also required for right understanding of life and things. The downfall of the Shudras,Atishudras and women was due to the denial of education. I do not want to say, that there is not an education policy in India but the fault in present policy is that it does not given education to the right strata of all Indian community. The vested interests are arising to maintaining the caste system. Dr.Ambedkars propagated "To give education to those who want to keep up the caste system is not to improve the prospects of Democracy in India but to put Democracy in India in great jeopardy" (p.522, BAWS-vol.17). Therefore he propagated that, "the purpose

of department of education should be the moralize and socialize the people" (p.39.BAWS, vol.2). He stated that, "education is a sword and being a double-edged weapon, was dangerous to wield. An educated man without character and humanity was more dangerous than beast." Therefore character is important than education. According to him, Knowledge can be useful for society only if Education is accompanied with Pradnya (wisdom), Sheel (morality), Karuna(compassion) and Maitri (Universal love). He demanded "to make higher education as cheap and to give them special facilities, scholarships and freeships for higher education to the lower class (p.41,*ibid*). He knew very well that the real progress of a society is possible only by acquiring higher education, only higher education can remove inferiority complex of the downtrodden, it is the panacea of all social ills. He believed that, most of the communities were unequal in their status and progress, so he suggested, "If they are to be brought to the level of equality then the only remedy is to adopt the principal of inequality and to give favor treatment to them (.42.*ibid*). He appealed to the students, "To recognize university education to meet the requirement of the modern world, and to make the University a place for knowledge and not centre for training class (p.471, vol.17, III).

Aim and Objectives of Education set by Dr. Babasaheb Ambedkar

1. To establish Intellectuals and Moral Democracy
2. To find truth and to profess a religion which teaches Humanism.
3. To build knowledge, character and morality in the students.
4. To build character of students based on the five essential of Vidya (education/knowledge), Pradnya (wisdom), Karuna (Compassion), Sheel (Morality) and Maitri (Universal Love).
5. To conduct research on truth of life.
6. To conduct study on problems facing humanity and their solutions.

What should be our mission about Education?

- Strive to create Democratic Society through Democratic Education and Democratic School.
- Established democratic education which is scientific and humanistic
- Create uniformity in curriculum, school and Teachers throughout India
- Eliminate all discrimination in education
- Education for peace, progress and prosperity.

Form the above views of Dr. Babasaheb Ambedkar we have to implement his policy on education to build a democratic society based on equality, Liberty, Fraternity and Justice. For that our national aim of educational policy must be to create such society as he propounded. Our national policy shall build up 'Human Resource' by equate bale education for all. And our national system of education shall develop school, college, institution as 'Social Institutions' of associated life based on democratic principles.

Conclusion : A stone when struck resist. If its resistance is greater than the force of the hammer, it would not be change. But the force is greater than resistance of stone, it may be change as required. Our life is a self-renewing process through action upon the environment. Therefore, what type of society and nation we want that type of education must be provided. India as a democratic nation wants to provide the scientific, humanistic, democratic and welfarestic education for happiness of all livingbieng. For that, the educational policy of Dr. Babasaheb Ambedkar is best to create the enlightened nation.

References:

1. Ambedkar, Dr. B.R., BAWs, Vol-2, (1981), The Education Department, Govt. of Maharashtra.
2. Ambedkar, Dr. B.R. 'BAWS, Vol. 17, Part 2-3, 2003, The Education Department, Govt. of Maharashtra.
3. Ambedkar Dr. B.R., BAWs, Vol. 18, Part-I (2003), Education Department Govt. of Maharashtra.
4. Arun Kumar, (2010), *'Dalits and Economic Reforms'*, Rawat Publications, Jaipur.

5. Bakshi, P.M. (2012), *The Constitution of India*. Universal Law Publication Company, New Delhi.
6. Deve, John. (2012), Democracy and education. Simon and Brown, publisher, 4-13
7. Dreze, Jean & Sen, Amartya. (2013), Uncertain Glory, India and its Contradiction. Allen Lane, Penguin book publisher, London. p. 114-125
8. Dulebohn, J. H., Ferris G. R & Stodd J. T. (1995). The history and evolution of human resource management. In *Handbook of Human Management*, Ferris, G. R. Rosen, S. D. and Barnum, D. T. Eds. Blackwell Publishers
9. Ehrlich, C.J. (1997). Human resource management: A changing script for a changing world. *Human Resource Management*, 36 (1), 85-89.
10. Human Development Report-2011; Oxford University Press, New Delhi.
11. Jamrog, J.J. & Overholt, M. H. (2004). Building a strategic HR function continuing the evolution. *Human Resource Planning*, 27, (1), 51-62.
12. Mankar Vijay, (2007), *National Plan to Succeed in Ambedkarism*; Blue World Series, Nagpur.
13. Mankar Vijay, (2012) *Dr B.R. Ambedkar Plan of Individual, Society, State and Nation*, Blue World Series, Nagpur.
14. Mankar Vijay, (2009) *Dr. B.R. Ambedkar life and greatest humanitarian movement A-cronology*, Blue World Series, Nagpur.
15. Patrick, M. & Hartmann, L. (2001). Human resource management in Australia: Prospects for the twenty-first century," *International Journal of Manpower*, 22, (3), 198-206,
16. Thiagaraj Henaru, (2011) *Human Rights From the Dalit Perspective*, Gyan Publishing House, New Delhi.
17. Yeung A. & Brockbank, W. (1994). Lower cost, higher value: Human resource function in transformation. *Human Resource Planning*, 17(3), 1-16.

Rajendra Motghare

Dhanwate national College, Nagpur